

ISSN 2409-6806

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
"ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ"

Центр дослідження історії Волині

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»

Серія «Історичні науки»

ВИПУСК 35

Острог
Видавництво Національного університету «Острозька академія»
2024

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету «Острозька академія»
(протокол № 11 від 25 квітня 2024 року)*

*Науковий журнал входить до категорії «Б» переліку фахових видань з історичних наук
(наказ МОН від 24.09.2020 р. № 1188)
та включений до міжнародної наукометричної бази Slavic Humanities Index.*

Редакційна колегія:

Трофимович В. В., доктор історичних наук, професор (*головний редактор*);

Висоцький Р., доктор габілітований, професор;

Давидюк Р. П., доктор історичних наук, професор;

Каспарек Н., доктор габілітований, професор;

Кулаковський П. М., доктор історичних наук, професор;

Лисенко О. Є., доктор історичних наук, професор;

Плохій С. М., доктор історичних наук, професор;

Яремчук В. П., доктор історичних наук, професор;

Атаманенко В. Б., кандидат історичних наук, доцент;

Близняк М. Б., кандидат історичних наук, доцент;

Марчук В. С., кандидат історичних наук, доцент;

Якубович М. М., кандидат історичних наук, доцент;

Смирнов А. І., доктор історичних наук, професор (*відповідальний секретар*).

Рецензенти:

Зашкільняк Л. О., доктор історичних наук, професор Львівського національного університету імені Івана Франка;

Разиграєв О. В., доктор історичних наук, професор Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Н 34

Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки» / редкол.: В. В. Трофимович (голов. ред.) [та ін.]. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2024. Вип. 35. 140 с.

ISSN 2409-6806

DOI 10.25264/2409-6806-2024-35

Науковий журнал присвячений проблемам української і світової історії, історіографії та джерелознавства. У ньому представлені наукові зацікавлення дослідників Національного університету «Острозька академія» та інших освітніх і наукових установ України.

Для фахівців-істориків, викладачів, аспірантів і студентів закладів вищої освіти.

УДК 94(082)

ББК 63

ISSN 2409-6806

© Видавництво Національного університету
«Острозька академія», 2024

© Автори статей, 2024

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Юрій Пишеничний</i> ДУБЕНСЬКА ВОЛОСТЬ ТА ЇЇ ПРОСТОРОВА СТРУКТУРА ВІД ДОБИ КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ ДО СЕРЕДИНИ ХVІІІ СТОЛІТТЯ	6
<i>Микола Близняк</i> РЕНТА МІЩАН ВОЛИНИ У ХVІІІ СТОЛІТТІ	19
<i>Геннадій Кучеров, Анатолій Скрипник</i> ПОЗАШКІЛЬНА ОСВІТА СІЛЬСЬКИХ «ПРОСВІТ» ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1917–1918 РР.)	37
<i>Віта Лісова</i> СКЛАДОВІ КОМУНІКАЦІЙНОЇ СТРАТЕГІЇ КДБ УРСР НАПЕРЕДОДНІ СЕРПНЕВОГО ПУТЧУ ДКНС 1991 РОКУ	43

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Віктор Атаманенко</i> ПЕРВИННІ ПОБОРОВІ РЕЄСТРИ ЗВЯГЕЛЬСЬКОЇ ВОЛОСТІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІ СТ.	54
<i>Григорій Самойленко</i> ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОГО КОБЗАРСТВА ОЛЕКСАНДР МАЛИНКА – ВИПУСКНИК ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА В НІЖИНІ	71
<i>Володимир Мирош</i> ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА БІОГРАФІЯ БОГДАНА БАРВІНСЬКОГО: РОКИ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ СТУДІЙ	79
<i>Лариса Головата</i> ПЕРЕСЕЛЕНЧИЙ РУХ У ГЕНЕРАЛЬНІЙ ГУБЕРНІЇ НА ШПАЛЬТАХ РЕГІОНАЛЬНОЇ ГАЗЕТИ «ХОЛМСЬКА ЗЕМЛЯ» (1943–1944)	86
<i>Михайло Лашко, Уляна Назимок, Юлія Голубнича-Шленчак</i> ГРІНЧЕНКІАНА ВОЛОДИМИРА ШАЯНА НА СТОРІНКАХ ЧАСОПІСУ «ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» (1963–1964)	94

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Володимир Марчук</i> ДЕМОГРАФІЧНА СТРУКТУРА СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ПРИКОРДОННИХ ПОВІТІВ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РОКІВ	103
<i>Тетяна Омельчак</i> СТРУКТУРА РЕМІСНИЧОГО ВИРОБНИЦТВА РІВНОГО У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1921–1939 РР.)	114

<i>Роксолана Мазурок, Андрій Смирнов</i> ДІЯЛЬНІСТЬ КУРАТОРІЇ ВОЛИНСЬКОГО ШКІЛЬНОГО ОКРУГУ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	123
<i>Володимир Трофимович, Лілія Трофимович</i> З ІСТОРІЇ ПІДТРИМКИ ЗАКОРДОННИМИ ЦЕНТРАМИ ОУН ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ В УРСР У 1970-ТІ РОКИ	130
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	139

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Отримано: 22.03.2024.

Прорецензовано: 26.03.2024.

Прийнято до друку: 29.03.2024.

e-mail: pshenychnyi.yurii@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2024-35-6-18

Пшеничний Ю. Дубенська волость та її просторова структура від доби князів Острозьких до середини XVIII століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2024. Вип. 35. С. 6–18.

УДК: 94(477.82) "14/17"

Юрій Пшеничний

ДУБЕНСЬКА ВОЛОСТЬ ТА ЇЇ ПРОСТОРОВА СТРУКТУРА ВІД ДОБИ КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ ДО СЕРЕДИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

У статті на основі відомостей писемних джерел опубліковано результати дослідження просторових меж Дубенської волості. Хронологічні рамки визначені від часу формування маєткового комплексу князів Острозьких на Ікві з центром у Дубні і до поділу Острозької ординації в 1753 р. Проаналізовано шляхи утворення Дубенської волості та обчислено її площу на окремих етапах розвитку. На основі методу картографування населених пунктів, що складала волость охарактеризовано зміни у її просторових межах і розглянуто чинники, що їх зумовлювали.

Ключові слова: Дубенська волость, річка Іква, маєток, село, князі Острозькі.

Yurii Pshenychnyi

VOLOST OF DUBNO AND ITS SPATIAL STRUCTURE FROM THE TIME OF PRINCES OF OSTROH UNTIL THE MIDDLE OF THE XVIII CENTURY

In the article, the results of research of spatial limits of Dubno volost in XV–XVIII centuries are published. The ways of formation of Dubno volost are analysed with area square calculation on the separate stages of its development. Based on method of mapping settlements that folded the volost, the changes in its spatial limits and determination factors are characterized.

The oldest documentarily confirmed possession of princes of Ostroh on Ikva river was district of Ivanyn. Fedir prince of Ostroh got patrimonial right on it in 1386. Before 1463, this possession was divided between princes Yurii and Ivan. Yurii reached the district of Ivanyn in composition of five villages: Ivannia, Miatyn, Golovchyci and Dytynychy. After this division, Dubno went to the prince Ivan, which son obtained municipal rights for a settlement. Ivan carried out the expansion of the possessions on Ikva river due to a purchase estates of his brother in 1463.

It is possible to recreate the sizes of volost based on register of 1583. Villages in register of 1583 had been attached to Dubno by the prince Kostiantyn Ivanovych until 1530. Thus, in spatial limits a register represents a volost in a time of full age of his son Vasyl in 1541. Totally, the register of 1583 calls 40 villages in composition of volost. In the act of division of possessions between princes Yanush and Oleksandr in 1603 the composition of volost included 47 villages. The total number of villages in the parish in the middle of the eighteenth century can be adjusted to 75, of which 67 villages have been localized.

The counts of area of volost show that during XVI – in the first half of XVII century its sizes hesitated within the limits of 0,8–0,9 thousand kilometres in square. From the second half of XVII century and to the middle of XVIII century territory of volost increased significantly. In Act of Kolbushivska transaction from year 1753 the list is given 67 villages that together with Dubno and small town Ptycha were got by prince Stanislav Lubomirskyi. The area of volost on this year was about 1,1 thousand kilometres in square.

Keywords: Dubno volost, Ikva river, estate, village, Princes of Ostroh.

Питання формування і розвитку маєткового комплексу князів Острозьких з центром у Дубні досі не було узагальнено у наукових працях. Позаяк, це місто було важливим адміністративним і господарським центром для родини, чиї представники в XVI ст. стали найбільшими землевласниками на Волині. Без реконструкції поселенського простору Дубенської волості не можливо уповні зрозуміти її значення для Дубна. Особливо, коли потрібно простежити взаємозв'язок між потенціалом волості та етапами розвитку міста як одного з головних маєтків князів Острозьких та резиденції спадкоємців Острозької ординації.

Раніше об'єктами досліджень вже ставали історії виникнення та просторового розвитку окремих волостей. Виходячи із рівня інформативності та повноти корпусу писемних джерел дослідники керувалися у своїх пошуках визначеними хронологічними рамками. Так з'явилися роботи про Острозьку волость Ігоря Тесленка [21], Ровенську, Янушпільську і Степанську волості Володимира Собчука [18; 19; 20]. Аналіз окремих писемних джерел, таких як Акти розподілу володінь 1603 і 1620 рр. для поселенської реконструкції обширу Острозького князівства проводився Миколою Ковальським [7] та Іриною Ворончук [4]. Огляд процесу набуття князями головних маєтків Дому здійснив Василь Ульяновський [22].

Пониження статусу Дубна протягом XIV – першої половини XV ст. до рівня сільського поселення призвело до втрати ним значення адміністративного центру. Попри це, стратегія князів Острозьких спрямована на правову локацію міста поклала початок для його відродження. Між іншим вона виражалась у закріпленні за Дубенським замком ближніх і віддалених сіл. Таким чином вже до кінця життя князя Костянтина Острозького (†1530 р.) довкола Дубна постав розлогий волосний комплекс, який продовжив збільшуватись протягом двох наступних століть. У даній статті опубліковано результати дослідження просторових меж волості від часу формування маєткового комплексу князів Острозьких на Ікві з центром у Дубні і до поділу Острозької ординації в 1753 р. Проаналізовано шляхи утворення Дубенської волості та обчислено її площу на окремих етапах розвитку. На основі методу картографування населених пунктів, що складала волость охарактеризовано зміни у її просторових межах і розглянуто чинники, що їх зумовлювали.

Проблематика відповідності ужитку терміну волость для періоду пізнього середньовіччя – ранньомодерного часу заслуговує на окреме дослідження. У своїй статті ми будемо розуміти під ним комплекс населених пунктів (переважно сіл), які знаходилися у власності князів Острозьких господарським і податковим центром для яких було місто Дубно. Розгляд Дубенської волості, як окремої адміністративно-територіальної одиниці у структурі Волинського воєводства не відповідає реаліям доби. На основі джерел добре простежується, що частина маєтків волості тривалий час залишалася у Кременецькому повіті, тоді як інша, більша кількість, перебувала у складі Луцького повіту. Причина цього полягала у тому, що перейшовши у приватну власність князів Острозьких, низка маєтків у південній частині волості зберігала зв'язок із Кременецьким замком у першу чергу через трудову повинність, яку мали виконувати їхні мешканці по утримуванні фортифікаційних укріплень. Тривале перебування волості у складі двох повітів вказує на відсутність усталеного адміністративно-територіального розподілу у сучасному розумінні. У даному випадку через вибудовування компромісу між забезпеченням існування державної і приватної власності¹.

Формування Дубенської волості відбувалося не як державної структурної територіальної одиниці, а як комплексу маєтків, якими були наділені, купили чи успадкували представники родини князів Острозьких. Розміри цього комплексу розширювалися у просторовому вимірі відповідно до рівня господарського розвитку поселень та можливостей ними заволодіти. Реконструювати склад і територію Дубенської волості вдається завдяки писемним джерелам. Базові з них, а саме поборові реєстри 1570, 1577, 1583, 1589 рр. були опубліковані Александром Яблоновським [39] та пізніше охарактеризовані Віктором Атаманенком [1]. Дослідник увів до наукового обігу також відомості первинного поборового реєстру 1570 р., який стосується сіл волості, що знаходилися у складі Кременецького повіту. До цього типу описово-статистичних джерел належить також і подимний реєстр 1629 р. [2, с. 35, 36]. Поборові і подимний реєстри містять відомості про села волості та одиниці у них, які підлягали державному оподаткуванню (дими, млини, рудні та ін.).

У ЛНБ імені Стефаніка зберігається Акт поділу володінь між князями Янушем і Олександром Острозькими 1603 р., який дозволяє встановити села, що утворювали Дубенську волость [10]². Ще одним джерелом, яке відображає маєтковий склад волості напередодні її розподілу є текст домовленості про забезпечення Речі Посполитої 600 людьми з маєтків князів Острозьких, внаслідок розподілу Острозької ординації. Цей документ було укладено у Кольбушові 7 грудня 1753 р. Один із його оригінальних друкованих відтисків зберігається у фондах ДІКЗ м. Дубно [24]. Текст

¹ Врешті особиста воля останнього спадкоємця Острозької ординації князя Януша Сангушка стала вирішальною для історії існування волості. Не змогли цьому завадити ні втручання королівської комісії, ні прописане у статуті ординації право Малтійського ордену набути у власність цей обширний комплекс маєтків у разі відсутності спадкоємця. Це ще раз засвідчує, що регулювала долі маєткових фондів волостей не держава, а магнатські роди.

² Копією цього документу поділився Тарас Вихованець – заступник директора з наукової роботи Нетішинського краєзнавчого музею, за що йому складаю щиро подяку.

цієї домовленості було внесено також до гродських книг м. Сандомир. Випис із них із ідентичним переліком сіл волості зберігається у Центральному Державному історичному архіві України у м. Київ [30]. В 1877 р. перелік сіл із сандомирського списку у перекладі із латини опублікував Аполлон Сендульський [17].

Додаткову групу документальних джерел періоду XIV–XVI ст. складають привілеї, дарувальні і підтвердні листи королів Польських і Великих князів Литовських 1386 р., 1428 р., 1498 р., 1507 р., 1509 р., 1511 р., 1512 р., 1518 р., 1522 р., 1527 р., а також купчі і заставні угоди 1463 р., 1488 р., 1522 р., які засвідчують процес формування маєткового комплексу князів Острозьких на Ікві з центром у Дубні. Ці документи були опубліковані в збірках Архіву князів Любартовичів–Сангушків [32; 33].

Найдавнішим документально підтвердженим володінням князів Острозьких на Ікві був округ Іванин. Вотчинне право на нього отримав Федір Острозький в 1386 р. [32, s. 6, 7]. Перед 1463 р. між Юрієм та Іваном Васильовичами Острозькими відбувся розподіл спадкових володінь. Юрію дісталась іванська дільниця у складі п'яти сіл: Івання, М'ятин, Головчиці, Дитиничі, Підборці. Дубно за цим поділом відійшло князю Івану, син якого виклопотав для поселення міські права. Розширення своїх володінь на Ікві Іван здійснив за рахунок купівлі в 1463 р. маєтків брата [32, s. 44, 160].

Суттєвий чинник, що тривалий час стримував розширення волості Дубна полягав у розташуванні за 30 км від нього Кременця, який в XIV–XV ст. набрав важливого державного адміністративно-політичного значення. Прояви цього зберігались у вигляді зосереджених на південь та на схід від Дубна значних за розмірами вотчин панів Яловицьких, які обіймали уряди в кременецькому повіті. До їхніх маєтків відносились Мирогоща, Липа³, Знесення, Кам'яниця, Підлужжя, Турковичі, Пирятин, Микитичі, Заболоття, Грядки, частина Загорців, Рудка, Мильча і Носовиця [39, s. 110, 137; 2, с. 60, 107]. У Кам'яниці Яловицькі мали свій двір [38, s. XXXV]. У XV – на початку XVI ст. до Кременецького повіту належали також села Птича, Обгов, Білогородка, Костянець і Мокре [13, с. 207]. На північ і захід від Дубна знаходились села, що належали до Луцького повіту. Серед них виділялися два значних маєткових комплекси: Монтовтів, зосереджений навколо Коблина та Довойновичів центром якого був Сатиїв.

Розташування такої кількості вотчинних володінь навколо Дубна не обіцяло швидкого розростання території волості. Ситуація вимагала від його власників приєднання нових маєтків. Розпочавшись у XV ст., цей процес активно проходив протягом XVI–XVII ст. і завершився в 1753 р. з поділом Острозької ординації. Двома основними способами набуття маєтків на початковому етапі формування волості було отримання їх в якості державних вислуг та через придбання в інших власників. Нагадаємо, що «стартовий фонд» маєткових володінь князів Острозьких на Ікві на 1463 р. був невеликий. Згідно свідчень джерел відомо, що він складався з Дубна, Івання, М'ятин, Головчич, Підборець та Дитинич. Оскільки відомості щодо повного складу володінь князя Івана Острозького відсутні, цілком обґрунтовано зараховувати до цього переліку також певну кількість незгаданих сіл.

Розглянемо випадки розширення території волості, які дають уявлення про динаміку цього тривалого процесу. У 1428 р. Великий князь Литовський Вітовт надав в посаг дружині Василя Острозького Коблин, Озліївку та Ступно [32, s. 29]. З них Ступно, Костянтин Іванович розглядав пізніше як своє вотчинне володіння і в 1511 р. з Студянкою і Мощаницею викупив його у князя Януша Сангушка та ввів у склад Дубенської волості [32, s. 92, 93; 39, s. 82]. Коблин на початку XVI ст. разом з селами Підгайці, Аршичин, Озліїв, Млинів, Пекалів, Хорупань належав кременецькому старості Якубу Монтовту [8, с. 98, 99], а після смерті його сина – Яна, став власністю Семашків [12, с. 59; 11, с. 14].

У 1488 р. князі Костянтин і Михайло Острозькі взяли під заставу вотчинне поселення у Луцькому повіті Гриба Івашевича, Тороканов, внаслідок чого воно відійшло до Дубна [32, s. 88]. В 1509 р. за службу князь Костянтин Острозький отримав із Торговицької волості Луцького повіту село Повча, а з Кременецького повіту село Птича [33, s. 69; 36, s. 332.]. Дещо пізніше з Кременецького повіту перейшли села Обгов, Білогородка, Костянець та Мокре, які поповнили склад Дубенської волості [13, с. 200; 33, s. 94–95; 38, s. 93].

У 1522 р. князь Костянтин Іванович купив у Яна Довойновича маєток Сатиїв із селами Перемиловка, Жорновка, Олибовка і Дятьковичі, з яких Перемиловка увійшла до складу Дубенської волості, а решта сіл склали Жорнівську волость [39, s. 82, 84]. Того ж року князь купив в Оксині Вознесенської її вотчину – с. Знесення поблизу Дубна [33, s. 217, 218].

³ Давня назва Волиця Липська.

При отриманні чи купівлі села разом із ним у вотчинну князя переходили люди зі всіма орними землями, бортні угіддя, сіножаті, бори, ліси, діброви, звірині і пташині лови, озера, ріки, ставки, млини, боброві гони, а також право на податки (грошові і натуральні) з маєтків та повинності їхніх мешканців [32, s. 70]. Місто отримувало широкий доступ до цього ресурсу. Господарський потенціал і розміри волосного комплексу відображались на рівні розбудови міської інфраструктури, оборонних укріплень, релігійних осередків, торгово-ремісничій діяльності мешканців, визначаючи таким чином економічне, військове і культурне значення міста.

Волость складала села околичні й окружні. До перших належало коло межуючи з Дубном сіл, таких як Івання, Погорільці, Рачин, Головніці, Знесення, Тороканів, Підборці, які під назвою *сіл околичних* згадані в судовій справі 1596 р. [6, с. 60]. До окружних належали маєтки з якими Дубно спільної межі не мало.

Відтворення розмірів волості можливо здійснити на основі реєстру 1583 р. Слід зауважити, що князь Василь Острозький, як доводять дослідники, ніколи не отримував вислужених маєтків [3, с. 66]. Немає відомостей також і про приєднання чи заснування ним у волості нових сіл, хоча ймовірності цього не слід виключати. Зокрема, князь усіляко підтримував у своїх володіннях виробництво поташу [22, с. 764, 765], що могло позначитись на заснуванні буд і майданів у масиві Малого Полісся. Беручи це до уваги, все ж потрібно відзначити, що приведені в реєстрі 1583 р. села в переважній кількості були долучені до Дубна предками князя, а найбільше його батьком – Костянтином Івановичем. Отже, у просторових межах реєстр відображає волость на час повноліття Василя Острозького в 1541 р.

Перелік сіл Дубенської волості за поборовим реєстром 1583 р. подає кількість в них димів⁴, які платять побор, а також кількість проживаючих огородників та підсусідків⁵.

Всього поборовий реєстр згадує у складі волості 40 сіл. До них належали Божковичі (тепер Новоселівка), Будораж, Буша, Воля Збитинська (тепер Клинци), Воронова (*Woronowa*), Головніці, Завалля, Загірці, Залужжя, Збитин, Знесення, Іваниничі, Іванковичі, Івання, Кораблище, Костянець, Листвин, Лутчич (*Lutyczycz*), Мокре, три Мощаниці, М'ятин, Обгів (тепер Соснівка), Перемилівка, Переросля, Плоска, Повча, Погорільці (тепер Привільне), Птича, П'єтиніч (*Pietynicz*), Радчин, Семидуби, Студянка, Стубель, Ступно, Судобичі, Тороканів, Тростянець, Шепетин [39, s. 82]. Нелокалізованими з них залишилися Лутчич, Воронова і П'єтиніч.

Встановлено, що деякі з сіл відсутні в реєстрі. Це – Підборці, Дитиничі і Білогородка, які вже в першій третині XVI ст. належали до Дубенського замку. Поряд із вказаними монастирськими селами М'ятином і Загорцями, реєстр не називає Вигнанку, яка в другій половині XVI ст. перебувала у власності монастиря, а отже також має бути врахована. Тому на 1583 р. можна говорити про приналежність до волості 44 сіл (рис. 1).

В акті поділу володінь між Янушем і Олександром Острозькими 1603 р. у складі волості зафіксовано 47 сіл. Серед духовних сіл у ньому не зазначена Вигнанка, а також згадана раніше Перемилівка, загадкові Лутчич і П'єтиніч. Натомість присутні вперше Нагоряни, Суйми, Залибівка, Косарів, Радів, Лукарівка [10, арк. 9а зв. – 10а зв.]. Стосовно Перемилівки, то на 1616–1617 рр. бачимо це село у володінні синів Олександра Острозького, які конфліктували із своїм дядьком Янушем, завдають господарських збитків його селам Іванківці, Косарів і Лукарівка [22, с. 1266–1267]. За реєстром 1629 р. Перемилівка перебуває у Жорнівській волості Томаша Замойського [2, с. 45], ймовірно, внаслідок шлюбу з Катериною Острозькою в 1620 р. і після цього вже не повертається до складу Дубенської волості.

Подимний реєстр 1629 р. фіксує вже 50 сіл, але без М'ятина і Вигнанки [2, с. 35, 36]. Баранович, аналізуючи викази збору подимного відніс до волості Варковичі і Молодаву на Стублі, але з цим важко погодитись, бо на початок XVII ст. ці села перебували у володіннях Михайла Мишки-Варковського –

⁴ Під поняттям «дим», як одиниці оподаткування на XVI ст., дослідники розуміють домогосподарство, яке могло включати в себе житлові і господарські приміщення, орні землі, пасовиська, сіножаті, ліси, водойми тощо. Тоді як подимні реєстри XVII ст. під «димом» мають на увазі окреме житлове приміщення. Див.: Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. С. 215, 218, 253, 416, 424; Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. Київ, 1930. С. 8.

⁵ Ці дві групи представляли відповідно малоземельних та безземельних селян. Перші з них володіли власним житловим приміщенням і невеликою земельною ділянкою – городом. Другі мешкали «в сусідах» при дворищах заможніших селян, в наданому їм житлі.

затятого ворога Острозького, а з початку XVIII ст. знаходимо їх у власності панів Ледуховських [31, с. 521].

На 1629 р. вперше названі також Гуменники, Конюшки, Будераж (на Збитинці) і не ідентифіковані Старики та Негрибів, але відсутнє Стубло [2, с. 35, 36]. Картографування цих поселень показує, що їхня поява у складі волості суттєвим чином не вплинула на її розміри. Більшість із них були розташовані в тих просторових межах, які усталились на кінець XVI ст. Поряд із тим помітні подальші тенденції до розширення волості в трьох напрямках вниз по Стублі (с. Гуменники), Збитинці (с. Будераж), Усті (с. Конюшки) (рис. 2). Підрахунки площі волості показують, що протягом XVI – першої половини XVII ст. її розміри коливались в межах 0,8–0,9 тис. км².

Таким чином реєстри 1583, 1603, 1629 рр. залишають поза увагою деякі села, що може бути пояснене їхнім тимчасовим звільненням від сплати побору, навмисним приховуванням від поборців, занепадом в ході військових дій чи переходом до іншого володільця, що бачимо на прикладі Перемилівки. Поряд з тим ці джерела фіксують появу у складі волості нових сіл, при цьому демонструючи поступове, але маловідчутне в географічному і адміністративному відношенні зростання їхньої загальної кількості від 44 до 50.

На півночі по Стублі волость Дубна межувала з волостью Клевая, а по вододілу Стубли й Путилівки з волостью Олики. По Ікві села волості Івання, М'ятин і Головчиці межували з володіннями Монтовтів – Коблином, Хорупанем і Підгайцями [22, с. 673]. Нерівномірно були розташовані села у південно-західній частині волості. Тут на р. Повчанці були зосереджені вотчини панів Яловицьких, які далі по Ікві майже сягали Дубна. Зокрема в 1579 р. було укладено договір про розмежування маєтків князя Василя Острозького – Дубна, Тороканова, Головчич, Загор'я Чернечого, Птичі та Білогородки з маєтками Антонія Яловицького – Турковичі, Пирятина, Підлужжя, Загор'я і Зоболоття [27, арк. 108 зв., 109]. Крайніми західними маєтками волості були Повча і Будераж.

На час ратифікації Острозької ординації в 1618 р., на півдні та південному сході граничними селами волості виступали Шепетин, Студянка, Судобичі, Буща, Переросля, Тростянець, Плоска, Залужжя, Обгів. Вони знаходяться на правому березі Ікви і в басейні Тартачки. Від цих сіл через Мале Полісся проходили межі з володіннями князів Збаражських – Стожком, Антонівцями, Іловицею [23, арк. 14].

На схід волость сягала верхньої течії Збитинки з селами Збитин, Воля Збитинська⁶, трьома Мощаницями, Ступно, Суйми, Будераж, Залибівка, частково верхів'я Стубли з селами Листвин і Стубло і притоки Усті – р. Швидківки з с. Конюшки. Протягом XVI – першої половини XVII ст. Дубенська волость межувала в цьому напрямку з маєтками Варковецьких, Вишневецьких, Замойських і острозьких езуїтів. В руках останніх внаслідок щедрих фундушів княгині Анни-Алоїзи Ходкевич перебували Княгинин, Білий Берег, Заруддя, Острів, Уїздці, Спасів, Бодаки, Нараїв, Замлиння і Волиця [5, с. 364; 2, с. 31].

Отже, протягом XVI – першої половини XVII ст. волость не поширювалась на весь масив земель в басейні середньої течії Ікви. Тут знаходилась значна кількість землеволодінь інших власників. Натомість до Дубна належав ряд сіл на Стублі і Збитинці.

З другої половини XVII ст. і до середини XVIII ст. територія волості суттєвим чином збільшується. В 1678 р. князь Олександр Заславський підтверджував адміністративну приналежність до Дубна сіл Здолбунова і Кунина [28, арк. 20]. У 1700 р. князь Ієронім Любомирський засвідчує те саме щодо сіл Дермань, Конюшки, Білашів, Мощаниця, Здовбиця [28, арк. 22]. В Акті Кольбушівської транзакції подано перелік 67 сіл, які разом із Дубном і містечком Птича переходили князю Станіславу Любомирському [17, с. 596–599; 24; 30]. З них вдалося локалізувати 59 сіл, місцезнаходження ще 9 сіл залишилось нез'ясоване або сумнівне (*Molne, Zalichne, Smolczanka, Bytyńce, Siolo, Suraz, Secynu, Wronow, Wierzdce*).

Окрім перелічених у кольбушовському і сандомирському списках сіл волості на 1753 р., потрібно вказати на, з якихось причин, незгадані у цих документах населені пункти. Серед них села, що у попередній час належали до волості, зокрема такі, як Вигнанка та Загорці. Вони були даровані монастирям Чесного Хреста та Преображення Господнього ще князями Острозькими та продовжували становити їхню власність на час поділу Ординації. На це вказує договір про оренду корчми, винниці і мита в Загорцях між опатом Філіціаном Володкевичем і Лейбою Місьовичем 1735 р. [25]. Подібну

⁶ Сучасне село Клинци

угоду було укладено в 1732 р. на оренду шинку у Вигнанці та М'ятині [26]. Вигнанка і Загорці фігурують як власність монастирів в судових справах ще в 1802 р. [29, арк. 26 зв.]. Підставою долучення їх до складу волості, як монастирських сіл слугує також присутність у списках 1753 р. села Підборці із приміткою *ad monasterium siolo*.

Вважаємо за доцільне відносити до складу волості також села Сади і Гірники, що були, ймовірно, незначними за розмірами. Гірники в інвентарі міста Дубна 1723 р. згадуються не як село, а як спільнота, що в халупках в лісі мешкає. Люди тут не мали значних земельних наділів для господарського обробітку (тільки городи). Проте як привілей, їм було дозволено випалювати вапно, за що вони виконували ряд особливих повинностей на користь замку. До них належало щорічне надання 6 мац⁷ вапна з особи, постачання тонкого дерева на греблю і на замкові вали для кошей, ремонт Сурмицької греблі. Для виготовлення пороху до пороховні вони мали привезти ліщини, крушини та іншого матеріалу за потреби [34, s. 30].

Сади згадується у списку сіл волості 1753 р., опублікованого Васи́лем Переговським в 1870 р. Однак, нам не вдалося знайти повний текст його праці, а відповідно і встановити першоджерело, яким користувався дослідник. Тому існування Садів на рік поділу Ординації визначається гіпотетично. Не виключено, що воно постає і дещо пізніше. У Маніфесті дубенського парафіяльного костелу 1811 р. задокументовано низку фактів про його підданих на передмісті Забрама, які є власниками садів в с. Сади. Частина з них там проживає у другій половині XVIII ст. [16, с. 239]. У своїй публікації Переговський називає ще села Будераж (на Збитинці), Панталія, Гута⁸ і Волиця (на Стублі) [15]. Однак, оскільки верифікувати ці відомості не вдається, вважаємо за можливе залишити їх вірогідними до підтвердження чи спростування у майбутньому. Таким чином, загальна кількість сіл волості на середину XVIII ст. може бути відкоригованою до 75, з них було встановлено місцезнаходження 67 сіл (рис. 3).

Важливою причиною розширення волості в XVII – першій половині XVIII ст. було зростання військового і адміністративного значення Дубна, як центру Острозької ординації. Базовим осередком цієї організації виступав Дубенський замок, який не був здобутий козацько-селянськими військами в 1648–1651 рр. та продовжував використовуватися для політичного контролю за українськими землями Речі Посполитої в ході російсько-польської війни і аж до поділу Острозької ординації в 1753 р. [35, s. 35, 37, 63; 37, s. 167; 31, s. 107, 108].

Картографування ідентифікованих сіл показує, що протягом другої половини XVII – середини XVIII ст. прогресу розростання волості в басейні Ікви не спостерігається. Натомість добре видно збільшення земельного фонду за рахунок сіл у басейнах Стубли і Усті, а також середньої течії Збитинки і частково Пляшівки. Лише з Острозької волості у Дубенську перейшло 13 сіл: Білашів, Буца, Глинськ, Дермань, Здовбиця, Здолбунів, Коршів, Кунин, Омеляна, Сураж, Уїздці, Ульбарів, Цурків [2, с. 37, 38]. Як наслідок, вона охопила площу близько 1,1 тис. км². Суттєво змінилося її просторове розташування. Якщо на 1583 р. з 41 локалізованого села волості 27 знаходилися на Ікви та її притоках, то з 67 локалізованих сіл на 1753 р. в басейні Ікви було розташовано 32 села і містечко Птича, решта – на Збитинці, в басейні Усті і Стубли, а також на Пляшівці. У відсотковому співвідношенні показники збільшення території волості за рахунок поселень на інших річках з 1583 до 1753 р. становлять відповідно 34 % та 51 %. Порівнявши збільшення кількості сіл і зростання площі волості з 1629 до 1753 р., отримуємо, що з кожним селом до неї додавалось в середньому 10 км².

Список використаних джерел та літератури:

1. Атаманенко В. Б. Свідчення описово-статистичних джерел другої половини XVI – першої половини XVII ст. про Дубенську волость. *Дубенський науковий вісник*. Вип. 3. Дубно, 2021. С. 75–83.
2. Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. Київ, 1930. 156 с.
3. Ворончук І. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / перек., упоряд., передм. І. Ворончук. Київ; Старокостянтинів, 2001. 418 с.
4. Ворончук І. Інвентар маєтків князів Острозьких 1620 року як історико-демографічне джерело. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. Острог, 2008. Вип. 13. С. 232–242.
5. Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. : [монографія]. Київ, 2008.

⁷ 1 маца = 6–8 пудів, 6 мац = бл. 550–750 кг.

⁸ За дослідженнями Яраслава Пури – давня назва сучасного села Майдан. Див.: Пура Я. О. Край наш у назвах. Рівне, 1991. С. 194.

6. Иванишев Н. Д. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. Киев, 1863. 72 с.
7. Ковальский Н. П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник. *Вопросы отечественной историографии и источниковедения*. Днепропетровск, 1975. Вып. 2. С. 113–137.
8. Левицкий О. И. Ганна Монтовть : (историко-бытовой очерк из жизни волынского дворянства в XVI веке). *Киевская старина*. Киев, 1888. Кн. 1/3. С. 94–161.
9. Луцька замкова книга 1560–1561 рр. [зб. док.] / підгот.: В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук. Луцьк, 2013. 734 с.
10. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 91 Радзимінські, спр. 181 / VI-4, ч. 1а. Інвентар розподілу володінь між князями Янушем та Олександром Острозькими 1603 р., 33 арк.
11. Описание актовой книги Киевского Центрального Архива / сост. И. М. Каманин. Киев, 1890. № 2046. 75 с.
12. Описание актовой книги Киевского Центрального Архива / сост. О. И. Левицкий. Киев, 1888. № 2044. 67 с.
13. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. Киев, 1859. Т. 4. Отд. 2. 464 с. : указ.
14. Пероговский В. Бывшие православные монастыри в г. Дубне Волынской губернии, основанные князьями Острожскими. *Волыньские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. Почаев, 1880. № 34. С. 1537–1554.
15. Пероговский В. Город Дубно, несколько исторических сведений и теперешнее его состояние. *Волыньские губернские ведомости*. Часть неофициальная. Житомир, 1870. № 58.
16. Пшеничний Ю. Володіння Дубенського парафіяльного костелу в XVII – першій половині XIX ст. *Студії і матеріали з історії Волині* / гол. ред. В. Д. Собчук. Кременець, 2018. С. 228–258.
17. Сендульский А. Город Дубно. *Волыньские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная. Кременець, 1877. № 14. С. 585–606.
18. Собчук В. Д. Ровенська волость: формування, склад, власники. *Від коріння до крони : дослідж. з історії князів і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст.* Кременець, 2014. С. 143–160.
19. Собчук В. Д. Степанська волость і її власники (до кінця 60-х XVI ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. Острог, 2011. Вип. 18. С. 73–114.
20. Собчук В. Д. Янушпольська волость у XVI – на початку XVII ст. *Велика Волинь: минуле і сучасне : матеріали міжнар. наук. конф., жовтень 1994 р. Хмельницький ; Ізяслав ; Шепетівка, 1994. С. 111–114.*
21. Тесленко І. Острозька волость у 1565–1608 роках: формування території, структура землеволодінь та механізм управління : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2006. 251 с.
22. Ульяновський В. І. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. Київ, 2012. 1370 с.
23. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, кн. 7729 / III-Д 4456 Manifestacya Dubieńskiego Proboscza, po wydarabnym w 1811 roku pożarze / zebrał X. Leon Szumkowski, 50 арк.
24. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, кн. 3672 / III-Д 3129 Umowa o Sześćset Ludzi z Dobr Ostrozkich dla Rzpltey ubezpieczonych, 7 арк.
25. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, кн. 10559 / Д 5152, к. 433. Контракт на оренду корчми, винниці і мита 21.07.1735.
26. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, кн. 10559 / Д 5152, к. 431. Контракт на оренду корчми і винниці 11.02.1732.
27. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 22 Кременецький земський суд, оп. 1, спр. 7. Книга за 1579 р. 129 арк.
28. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 33 Дубенський городовий магістрат, оп. 1, спр. 19. Актова книга 1756–1758 рр., 49 арк.
29. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 199, Колекція документів Дубенських монастирів, оп. 1. од. зб. 1, 110 арк.
30. ЦДІАК України, ф. 236, оп. 1, спр. 183.
31. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1994. T. 5. Część II : Województwo Wołyńskie. Ziemia ruskie Korony. 698 s.
32. Archiwum ksiąząt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / pod kier. Z. L. Radziwińskiego, przy współudziale P. Skobielskiego i B. Gorczaka. Lwów, 1887. T. I. 207 s.
33. Archiwum ksiąząt Sanguszków w Sławucie / wyd. przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. Lwów, 1890. T. III. 556 s.
34. Archiwum Państwowe w Lublinie. Archiwum Lubomirskich w Dubnie. Zespół 79. Sygn. 40. Inwentarz miasta Dubna, 1723 rok. 88 s.
35. Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka / z rękopismu wyd. K. Wł. Wojcicki. Warszawa, 1853. T. II. 213 s.
36. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514) / parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. Vilnius, 1995. 709 p.
37. Liske K. Cudzoziemcy w Polsce. L. Naker, U. Werdum, J. Bernoulli, J. E. Biester, J. J. Kausch. Lwow, 1876. 340 s.
38. Źródła dziejowe. Warszawa, 1877. T. VI : Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku / wyd. i szkicem historycznym poprzedził A. Jabłonowski. 153 s., [VIII] s. : wskaźnik miejscowości.
39. Źródła dziejowe. Warszawa, 1889. T. XIX : Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Tom VIII : Ziemia Ruskie. Wołyń i Podole / opisanie przez A. Jabłonowskiego. 307 s., [XLVI] s. : spis miejscowości.

References:

1. Atamanenko V. B. Svidchennia opysovo-statystychnykh dzhherel druhoi polovyny XVI – pershoi polovyny XVII st. pro Dubensku volost. Dubenskyi naukovyi visnyk. Vyp. 3. Dubno, 2021. S. 75–83.
2. Baranovych O. Zaliudnennia Volynskoho voievodstva v pershii polovyni XVII st. Kiev, 1930. 156 s.
3. Voronchuk I. Volodinnia kniaziv Ostrozkykh na Skhidnii Volyni (za inventarem 1620 roku) / perek., uporiad., peredm. I. Voronchuk. Kyiv; Starokostiantyniv, 2001. 418 s.
4. Voronchuk I. Inventar maietkiv kniaziv Ostrozkykh 1620 roku yak istoryko-demohrafichne dzhherelo. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademii». Istorychni nauky. Ostroh, 2008. Vyp. 13. S. 232–242.
5. Dovbyshchenko M. V. Volynska shliakhta u relihiinykh rukhakh kintsia XVI – pershoi polovyny XVII st. Kyiv, 2008.
6. Ivanishev N. D. O drevnikh sel'skikh obshchinakh v Yugo-Zapadnoy Rossii. Kiev, 1863. 72 c.
7. Koval'skiy N. P. Akt 1603 goda razdela vladeniy knyazey Ostrozhs'kikh kak istoricheskii istochnik. Voprosy otechestvennoy istoriografii i istochnikovedeniya. Dnepropetrovsk, 1975. Vyp. 2. S. 113–137.
8. Levitskiy O. I. Ganna Montovt : (istoriko-bytovoy ocherk iz zhizni volynskago dvoryanstva v XVI veke). Kievskaya starina. Kiev, 1888. Kn. 1/3. S. 94–161.
9. Lutska zamkova knyha 1560–1561 rr. [zb. dok.] / pidhot.: V. M. Moisiienko, V. V. Polishchuk. Lutsk, 2013. 734 s.
10. Lvivska natsionalna naukova biblioteka im. V. Stefanyka, viddil rukopysiv, f. 91 Radzyminski, spr. 181 / VI-4, ch. 1a. Inventar rozpodilu volodin mizh kniaziami Yanushem ta Oleksandrom Ostrozkyky 1603 r., 33 ark.
11. Perogovskiy V. Byvshe pravoslavnye monastyri v g. Dubne Volynskoy gubernii, osnovannye knyaz'yami Ostrozhs'kimi. Volynskie eparkhial'nye vedomosti. Chast' neofitsial'naya. Pochaev, 1880. № 34. S. 1537–1554.
12. Perogovskiy V. Gorod Dubno, neskol'ko istoricheskikh svedeniy i tepereshnee ego sostoyanie. Volynskie gubernskie vedomosti. Chast' neofitsial'naya. Zhitomir, 1870. № 58.
13. Pshenychnyi Yu. Volodinnia Dubenskoho parafialnoho kostelu v XVII – pershii polovyni XIX st. Studii i materialy z istorii Volyni / hol. red. V. D. Sobchuk. Kremenets, 2018. S. 228–258.
14. Sendul'skiy A. Gorod Dubno. Volynskie eparkhial'nye vedomosti. Chast' neofitsial'naya. Kremenets, 1877. № 14. S. 585–606.
15. Sobchuk V. D. Rovenska volost: formuvannia, sklad, vlasnyky. Vid korinnia do krony : doslidzh. z istorii kniaziv i shliakhetskykh rodiv Volyni XV – pershoi polovyny XVII st. Kremenets, 2014. S. 143–160.
16. Sobchuk V. D. Stepanska volost i yii vlasnyky (do kintsia 60-kh XVI st.). Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademii». Istorychni nauky. Ostroh, 2011. Vyp. 18. S. 73–114.
17. Sobchuk V. D. Yanushpolska volost u XVI – na pochatku XVII st. Velyka Volyn: mynulei suchasne : materialy mizhnar. nauk. konf., zhovten 1994 r. Khmelnytskyi ; Iziaslav ; Shepetivka, 1994. S. 111–114.
18. Teslenko I. Ostrozka volost u 1565–1608 rokakh: formuvannia terytorii, struktura zemlevolodin ta mekhanizm upravlinnia : dys...kand. ist. nauk: 07.00.01. Kyiv, 2006. 251 s.
19. Ulianovskiy V. I. Kniaz Vasyl-Kostiantyn Ostrozkyi: istorychnyi portret u halerei predkiv ta nashchadkiv. Kyiv, 2012. 1370 s.
20. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1994. T. 5. Część II : Województwo Wołyńskie. Ziemie ruskie Korony. 698 s.
21. Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka / z rękopismu wyd. K. Wł. Wojcicki. Warszawa, 1853. T. II. 213 s.
22. Liske K. Cudzoziemcy w Polsce. L. Naker, U. Werdum, J. Bernoulli, J. E. Biester, J. J. Kausch. Lwow, 1876. 340 s.

Додаток 1. Таблиця сіл Дубенської волості XV–XVIII ст.

№ за/п	Назва села	Перша згадка про приналежність до волості	Джерело про першу згадку ⁹
1	Березини	1753	[24]
2	Білашів	1700	[28, арк. 22]
3	Білогородка	1545	[13, с. 200]
4	Божковичі	1583	[39, s. 82]
5	Будераж	1583	[39, s. 82]
6	Будераж (на Збитинці)	1629	[2, с. 36]
7	Буща	1583	[39, s. 82]
8	Буща (на Збитинці)	1753	[24]
9	Вигнанка ¹⁰	1599	[14, с. 1540]
10	Волиця (на Стублі) ¹¹	1753	[15]
11	Воля Збитинська (сучасні Клинци)	1583	[39, s. 82]
12	Гірники	1753	[15]
13	Глинськ	1753	[24]
14	Головчиці	1463	[32, s. 44]
15	Гуменники	1629	[2, с. 36]
16	Гута (Майдан) ¹²	1753	[24]
17	Дермань	1700	[28, арк. 22]
18	Дитиничі	1463	[32, s. 44]
19	Завалля	1583	[39, s. 82]
20	Загорці ¹³	1579	[27, арк. 110 зв]
21	Залибівка	1603	[10, арк. 9а зв.]
22	Залужжя	1583	[39, s. 82]
23	Збитин	1583	[39, s. 82]
24	Здовбиця	1700	[28, арк. 22]
25	Здолбунів	1678	[28, арк. 20]
26	Знесення	1522	[33, s. 217–218]
27	Іваниничі	1583	[39, s. 82]
28	Іванковичі	1583	[39, s. 82]
29	Івання	1463	[32, s. 44]
30	Клюки	1753	[24]
31	Княгинин	1753	[24]
32	Кораблище	1583	[39, s. 82]
33	Конюшки	1629	[2, с. 36]
34	Коршів	1753	[24]
35	Косарів	1603	[10, арк. 9а зв.]
36	Костянець	1512	[33, s. 94–95]
37	Кунин	1678	[28, арк. 20]
38	Листвин	1583	[39, s. 82]
39	Лукарівка	1603	[10, арк. 9а зв.]
40	Мокре	1512	[33, s. 94–95]
41	Мощаниця Мала	1583	[39, s. 82]
42	Мощаниця Нова	1583	[39, s. 82]
43	Мощаниця Стара	1511	[32, s. 92–93]
44	М'ятин ¹⁴	1463	[32, s. 44]
45	Нагоряни	1603	[10, арк. 9а зв.]
46	Обгів	1583	[39, s. 82]

⁹ Номер посилання відповідає позиції у списку джерел і літератури.¹⁰ Село монастиря Чесного Хреста.¹¹ Гіпотетично.¹² Гіпотетично.¹³ Село Спасо-Преображенського монастиря.¹⁴ Село Спасо-Преображенського монастиря.

47	Омеляна	1753	[24]
48	Пангалія ¹⁵	1753	[15]
49	Перемилівка	1522	[39, s. 82, 84]
50	Переросля	1583	[39, s. 82]
51	Підборці ¹⁶	1463	[32, s. 44]
52	Плоска	1583	[39, s. 82]
53	Повча	1509	[36, s. 332]
54	Погорільці	1561	[9, c. 529–530]
55	Птича ¹⁷	1509	[36, s. 332]
56	Радів	1603	[10, арк. 9а зв.]
57	Рачин	1561	[9, c. 529–530]
58	Сади ¹⁸	1753	[15]
59	Семидуби	1583	[39, s. 82]
60	Стубло	1583	[39, s. 82]
61	Студянка	1511	[32, s. 92–93]
62	Ступно	1511	[32, s. 92–93]
63	Судобичі	1583	[39, s. 82]
64	Суйми	1603	[10, арк. 9а зв.]
65	Тараканів	1488	[32, s. 88]
66	Тростянець	1583	[39, s. 82]
67	Уїздці	1753	[24]
68	Ульбарів	1753	[24]
69	Цурків	1753	[24]
70	Шепетин ¹⁹	1583	[39, s. 82]
Нелокалізовані села волості			
1	Негрибів	1629	[2, c. 36]
2	Старики	1629	[2, c. 36]
3	Вуту́нсе ²⁰	1753	[24]
4	Luteczysz	1583	[39, s. 82]
5	Molne	1753	[24]
6	Secyny	1753	[24]
7	Sioło	1753	[24]
8	Smolczanka	1753	[24]
9	Suraż	1753	[24]
10	Pietynicz	1583	[39, s. 82]
11	Wierzdce	1753	[24]
12	Wronow	1583	[39, s. 82]
13	Zalichne	1783	[24]

¹⁵ Гіпотетично.¹⁶ Село Свято-Вознесенського монастиря.¹⁷ На 1671 р. згадується вже як містечко.¹⁸ Гіпотетично.¹⁹ 1629 р. згадується як місто.²⁰ Тут і далі форми слів збережено відповідно до джерел.

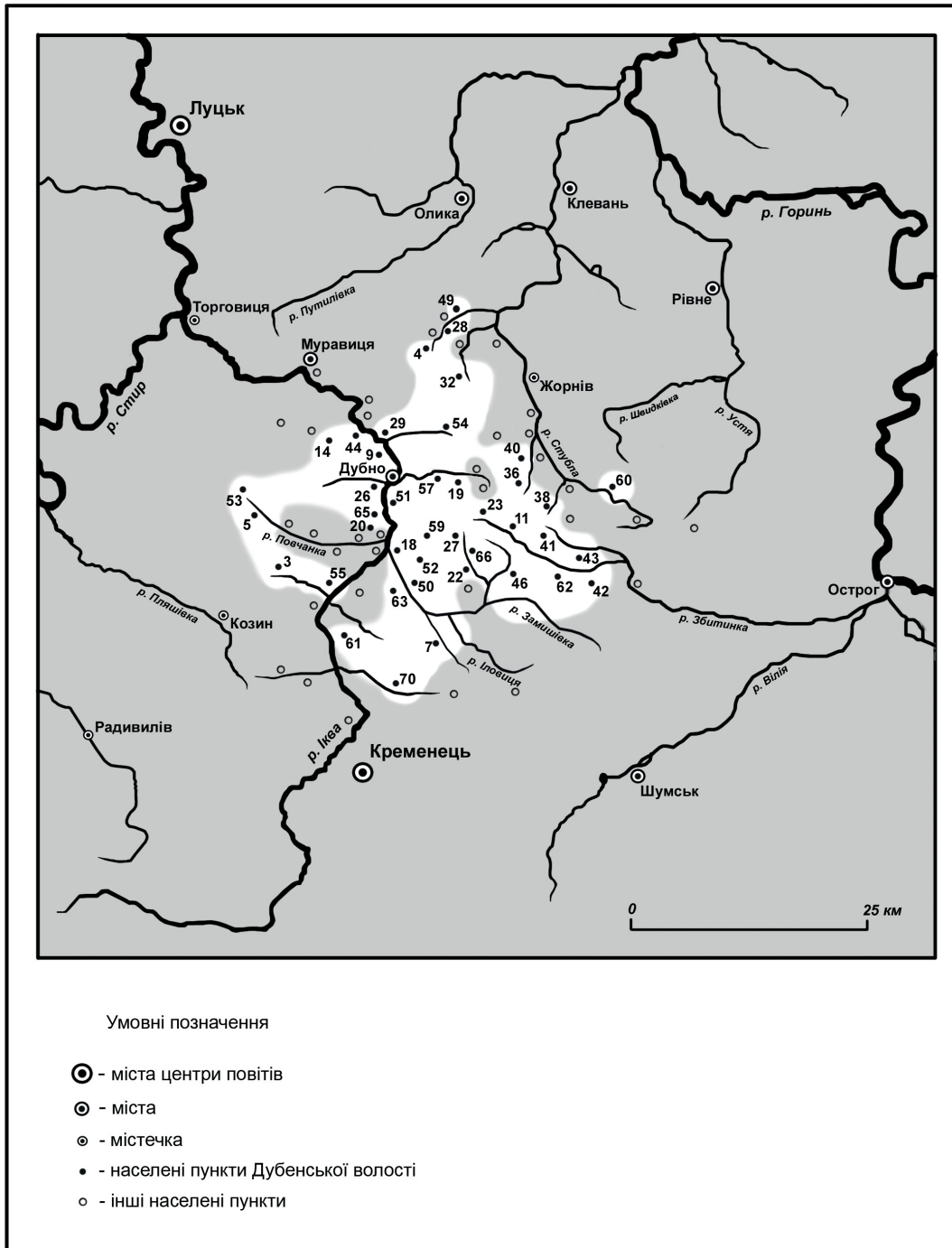

Рис. 1. Дубенська волость на 1583 р.
Тут і на наступних картах нумерацію сіл подано відповідно до порядкових номерів у додатку 1.

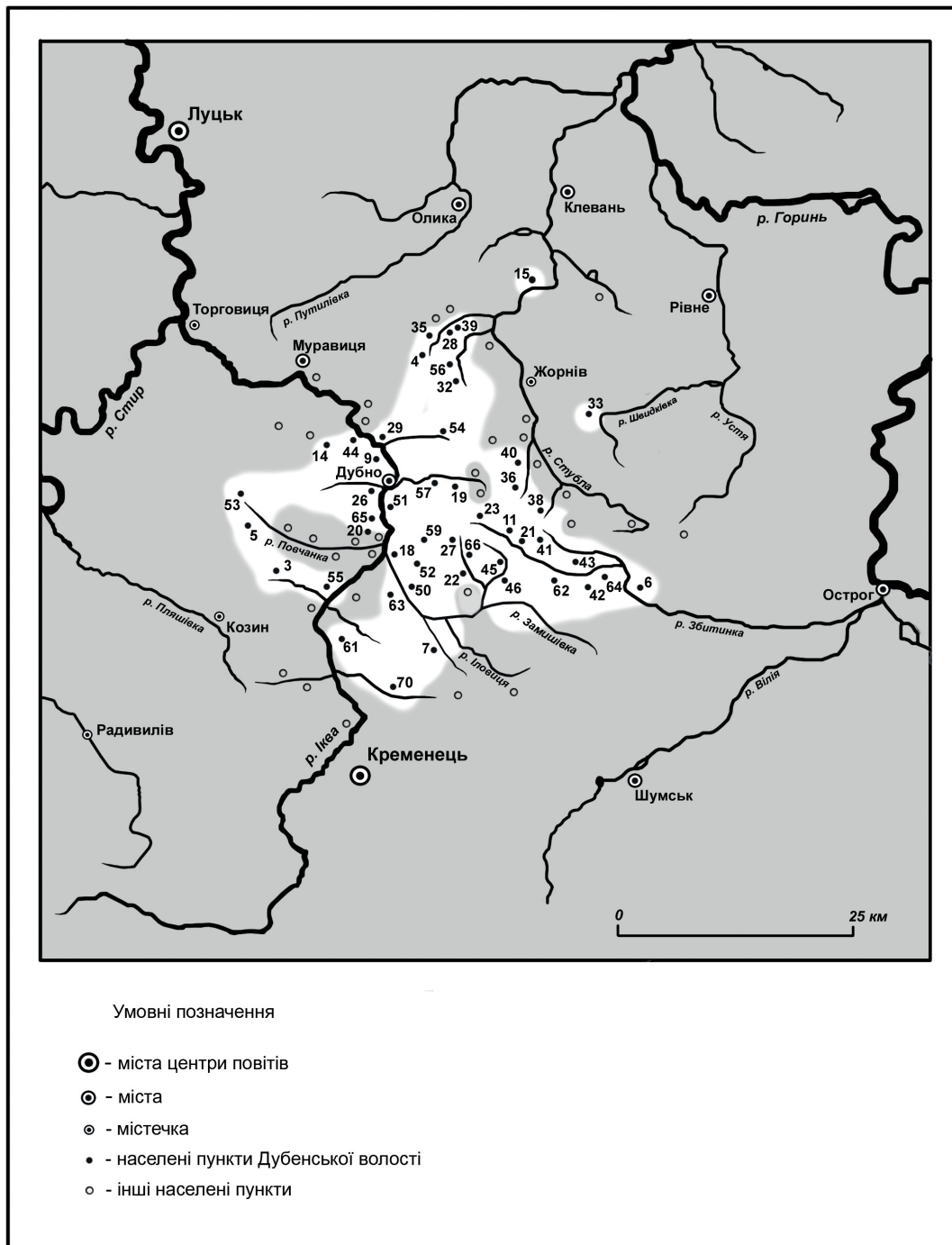

Рис. 2. Дубенська волость на 1629 р.

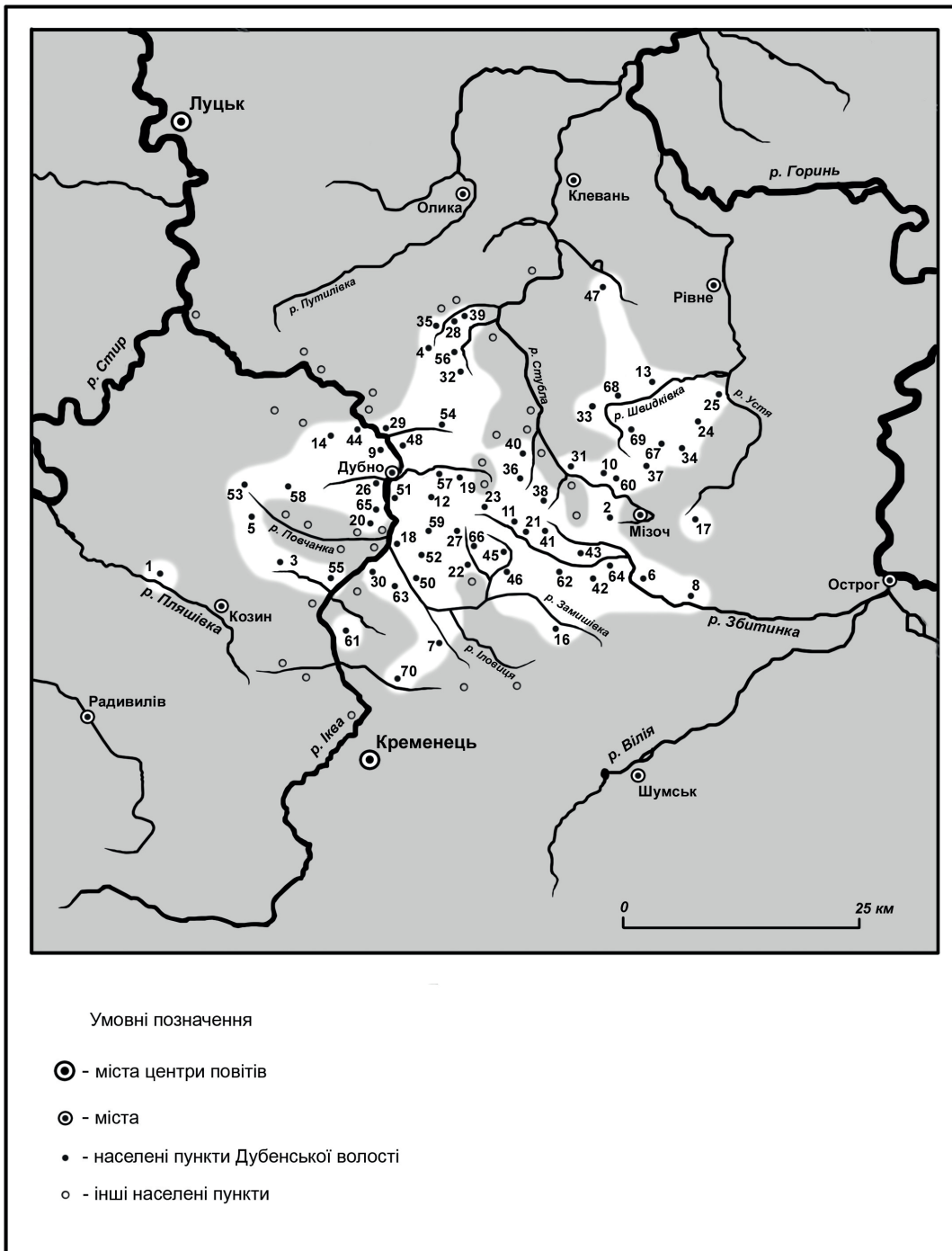

Рис. 3. Дубенська волость на 1753 р.

Отримано: 28.03.2024.

Прорецензовано: 02.04.2024.

Прийнято до друку: 07.04.2024.

e-mail: mykola.blyzniak@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2024-35-19-36

Близняк М. Рента міщан Волині у XVIII столітті. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2024. Вип. 35. С. 19–36.

УДК: 94 (477.43)

Микола Близняк**РЕНТА МІЩАН ВОЛИНИ У XVIII СТОЛІТТІ**

У статті зроблено спробу проаналізувати ренту міщан Волині упродовж XVIII ст. Власники (король, магнати, церква) мали повну владу над містом та надавали усі землі та угіддя у розпорядження громади з умовою виконання встановлених повинностей. У містах Волині досліджуваного періоду склалися три види ренти – відробіткова, натуральна та грошова у різних розмірах та співвідношеннях. Подимне відносилось до загальнодержавного податку, а представники єврейської громади сплачували відповідно поголовне.

Мешканці міст надавали перевагу чиншу перед іншими повинностями. Міщани мали обов'язок щороку платити чинш з будинків та пляців, городів, садів та полей, сіножатей, хмільників, пасік тощо. Вони відбували шарварки, толоки, подорожчину, а також низку повинностей військового характеру. Збором податків у містах Волині займалися шафарі або лонгери та губернатори. Серед натуральних данин відомо про кури, каплуни, яйця, бджільну десятину, тютюнову та грибну данину, кмін тощо. Окремі із видів данин міщани різних міст могли сплачувати грошима. Грошові плати на користь церкви були чітко окреслені.

Юридичани у переважній більшості випадків залишалися поза міською юрисдикцією. Паницина продовжувала бути невід'ємною частиною ренти у містах Волині.

Звільнення від міських податків отримували на певний період нові мешканці міст, погорільці, виконавці робіт до замку тощо. Лібертація міщан складала політику власників міст. Лібертовані групи населення могли становити за приблизними підрахунками від 10 до 20 % мешканців міст. У володіннях князів Замойських зроблено спробу перевести мешканців двох міст на чинш. Упродовж XVIII ст. рента зростала, з'явилися нові її види. Ремісники міст мали зобов'язання виконувати низку повинностей на користь замку відповідно до власних професій. Рента міщан Волині продовжувала залишатися одним із головних способів отримання прибутків їх власниками.

Ключові слова: рента, міщани, Волинське воєводство, чинш, християни, юдеї, лібертації.

Mykola Blyzniak**THE RENT OF THE CITIZENS OF VOLYN IN THE 18-TH CENTURY**

The article attempts to analyze the rent of Volyn Burghers during the 18th century. The owners (the king, magnates, and the church) had full power over the city. They provided all lands and territories at the disposal of the community on the condition of fulfilling the established duties. In the cities of Volyn during the research period, there were three types of rent – work rent, kind rent and cash rent in different sizes and ratios. The levy belonged to the national tax, and the representatives of the Jewish community paid the corresponding general tax. City dwellers preferred to chinsh to other obligations. The townspeople were obliged to chinsh from houses and plots, gardens and fields, haymakers, hop growers, and apiaries every year. They served sharvarka, toloka, and plantain, as well as several duties of a military nature. Shafari or longers and governors were engaged in collecting taxes in the cities of Volyn. Natural tributes include chickens, capons, eggs, bee tithes, tobacco and mushroom tributes, cumin, etc. Certain types of tributes could be paid by burghers of different cities in money. Monetary payments for the benefit of the church were clearly defined. In the vast majority of cases, lawyers remained outside the city's jurisdiction. Panshchyna continued to be an integral part of the rent in the cities of Volyn.

Exemption from city taxes was granted for a certain period to new residents of cities, residents of the city, those who worked on the castle, etc. The liberation of the townspeople was the policy of the town owners. Liberated population groups could make up, according to rough estimates, from 4 to 20% of city residents. In the possessions of the Zamoyski princes, an attempt was made to transfer the residents of the two cities to chinsh.

During the 18th century, rent grew, and new types of it appeared. The artisans of the cities had the obligation to perform some duties for the benefit of the castle under their professions. The rent of Volyn burghers continued to be one of the main ways of earning profits for their owners.

Keywords: *rent, burghers, Volyn Voivodeship, chinsh, Christians, Jews, liberation.*

Мешканці міст раннього Нового часу мали низку зобов'язань у вигляді відробіткових і грошових повинностей та данин (натуральних та/або грошових) або ж ренти загалом¹. Їх виконання та внесення до замкового уряду, а також державної скарбниці складало значну за обсягом економічну складову повсякдення у приватних, королівських та духовних маєтностях. Переважна більшість міст Волинського воєводства у XVIII ст. перебували у приватній власності князів, магнатів, шляхтичів, а значно менша частина – належала державі (королівщини) та церкві. Міській громаді передавалися земля, на якій стояло місто, орні землі, фільварки за містом, землі під городи, сінокоси, пасовища, пасіки, сади та ставки тощо. Тим не менше власник й надалі продовжував володіти містом, а надавав усі землі та угіддя у розпорядження громади з умовою виконання встановлених повинностей (ренти). Визначення головних аспектів ренти у містах воєводства допоможе краще зрозуміти її місце та роль у соціально-економічному розвитку воєводства та Правобережного регіону загалом.

Власне тема ренти у містах Волинського воєводства у XVIII ст. дотепер не стала предметом спеціальної уваги дослідників. Водночас окремі важливі відомості про повинності міщан для різних населених пунктів представлені у працях Станіслава Кардашевича [57], Яніни Бергеруви [53], Олексія Барановича [3-6], Миколи Крикуна [22, 23], Ришарада Орловського [59], Конрада Жеменецького [62]. Співвідношення форм феодальної ренти на Правобережній Україні у XVIII ст. досліджено у праці В. Маркіної [29-31], де більше уваги відведено південним теренам цього регіону. Комплекс головних питань щодо повинностей мешканців міст Клеванського князівства (Клевань та Білів) проаналізовано на основі залучення широкої джерельної бази у монографії А. Михальського [58]. Окремі відомості про повинності мешканців Заслава досліджуваного періоду представлені у праці Т. Вихованця [17]. Низка питань, що пов'язані із рентою у містах знайшли відображення у текстах М. Близняка [9-16]. Загалом порушена наукова проблема отримала лише часткове вирішення у вказаних публікаціях, тому потребує подальших наукових пошуків та узагальнень для міст Волинського воєводства.

Першочерговим джерелом з високим ступенем вірогідності та репрезентативності для вивчення теми повинностей у містах виступають інвентарі та люстрації міст. Разом з тим потрібно мати на увазі слушне застереження В. Маркіної у тому, що люстрації королівщин порівняно з інвентарями приватних володінь, поступаються цікавістю, адже часто не відображали історичну дійсність, щоби не показувати джерела фактичних прибутків і сплачувати меншу кварту [30, с. 88-89]. Тим не менше, у багатьох люстраційних документах міст натрапляємо на супліки (скарги) міщан та відповіді на них, які є незамінними при аналізі питань міських податків та їх реальної сплати.

У тексті статті використано наступні інвентарі та люстрації міст або їх частин: Виживи (1789 р.), Володимира (1789 р.), Дубна (1723 р., 1755 р.), Збаража (1756 р.), Ковеля (1789 р.), Корця (1723 р., 1759 р.), Кременця (1745, 1789 рр.), Лабуні (1788 р.), Луцька (1766 р., 1789 р.), Ляхівців (1785 р., 1789 р.), Милянєвичів (1789 р.), Острога та Межирича (1708 р., 1714 р. (сумаріуш), 1724 р., 1728 р.), Острога (1767 р.), Рівного (1712 р.), Рохманова (1760 р.), Свинюх (1773 р.), Степані (1723 р.), Стовбихви (1805 р.), Шумська (1761 р.), Ямполья (1771 р., сумаріуш прибутків). Аналіз цього виду історичних документів дав можливість отримати фактичні відомості про повинності у містах та зрозуміти їх специфіку. Очевидно, що ширше залучення подібних документів і з інших міст у перспективі допоможе здійснити більшу деталізацію ренти в краї. Важливим доповненням до інвентарів стали розпорядження власників міст управителям (економам та губернаторам), супліки міщан тощо.

Низка документів про ренту міщан введена до наукового обігу ще у XIX ст., вони опубліковані В. Антоновичем у серії АЮЗР [1]. Зацікавлення міською проблематикою продовжувалося й надалі, хоч волинському регіону було відведено не так багато уваги. Устава про очиншування містечка Стремільче 1779 р. опублікована в збірці документів колективом польських істориків [56, с. 256 – 259]. Привілей на міське самоуправління м. Заслава 1727 р. з Національного архіву міста Кракова введений

¹ Автор висловлює щирі слова подяки за допомогу та консультації під час написання статті заступнику директора з наукової роботи Нетішинського міського краєзнавчого музею Тарасу Вихованцю та кандидату історичних наук, старшому науковому співробітнику Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Андрію Фелонюку.

до наукового обігу дослідником В. Берковським [7]. Проаналізовані історичні джерела у своїй сукупності дали можливість з'ясувати основні проблемні питання ренти міщан Волині у XVIII ст.

Більшість міст Волині упродовж XV – XVII ст. отримали магдебурзькі привілеї. Важливо, що магдебурзькі грамоти жалувалися містам, за В. Антоновичем, самими ж власниками міст, а у небагатьох випадках – королем, проте на прохання власника. Зрештою, останній завжди старався включити в грамоту обмеження, які б дозволяли йому зберегти повну владу над міською общиною. Власники скеровували необхідну частку самостійності громади для заохочення торгівлі, ремісничої діяльності, що у свою чергу збільшило б його прибутки [1, с. 54]. Крім того, згідно з дослідженнями Р. Щигеля, переважна більшість таких привілеїв загальні і подібні за своїм змістом, а фундатор окреслював у ньому справи, що пов'язані із організацією життя у місті, його просторову локацію, структуру міських влад та їх виборність, повинності на користь власника, ставлення до нього міщан тощо [64, с. 18–19]. Надалі повинності фіксувалися в більшості інвентарів та люстрацій міст з апеляцією до «давнього звичаю» чи «постанов інвентарів»² [40, арк. 9]. Королівські міста, що становили власність Речі Посполитої, разом із староствами (у тому числі і в якості центрів староств) надавалися феодалам за емфітевтичним правом, тобто у спадкову оренду на 50 років з умовою, що розпорядники монарших володінь повинні були вносити до Скарбу Коронного кварту (четверту частину прибутків від староств) [30, с. 83; 28, с. 10]. Наприклад, у 1770 р. містечко Свинюхи тримав Вацлав Жевуський, з нього мав сплачувати 2863 злотих і 4 гроші кварти [65, с. 709]. Зрозуміло, що ці кошти він отримував через запровадження відповідної ренти у населеному пункті на свою користь.

У містах Волині окрема група мешканців належала до привілейованих, тому не мали обов'язків та повинностей на такому рівні, як загальна маса мешканців. Загалом до них належали переважна більшість шляхти, духовенство та військові, представники патриціату тощо. Однак, ширше розуміння цього питання потребує уточнень та доповнень на матеріалі волинських міст.

Мешканці міст, які володіли будинками сплачували у XVIII ст. загальний державний податок за назвою «подимне», а з 1775 р. – «генеральне подимне». Подимний податок був теоретично скасований постановою сейму у 1764 р., проте його збір продовжувався через брак можливостей заміни його іншими джерелами прибутків. За винятком монастирів кількох католицьких орденів, кузень, цегельень, міських броварень та деяких інших видів будівель подимне фактично мали сплачувати з будівель всіх інших верств населення у всіх населених пунктах [22, с. 411–412]. У конституції сейму 1775 р. вимагалось, аби кошти були сплачувані двома ратами на рік. Відомо, що у цей час з диму/мешкального будинку у Володимирському повіті та в західній частині Кременецького повіту сплачували по сім злотих, а з димів Луцького повіту та решти Кременецького сплачували по п'ять злотих подимного [23, с. 117]. Чому так різнилися податкові ставки, відповіді важко. Очевидно, розкладка загальнодержавного податку могла враховувати питання економічного стану та заселеності відповідних повітів. Тут необхідно врахувати ту ситуацію, що Скарбовій комісії, наприклад, було дозволено звільняти від подимного на три роки поселення, в яких більшість будинків постраждали від пожеж, а населення вимерло з різних на те причин [22, с. 413]. Досить добре уявлення про подимний податок 1775 р. з поселень, що входили до складу Острозької ординації дає публікація Конрада Жеменецького. За даними історика, становище платників подимного на теренах ординації ускладнювалося тим, що крім самого подимного його мешканці сплачували додатково ще кошти на утримання військового регіменту, який мали виставляти ординати як власники ординації. До прикладу з міста Дубна, де у 1775 р. зафіксовано 1127 димів, було сплачено 13.790 злотих і 25 грошей [62, с. 166]. У Корці (1759 р.), для порівняння, з таких дільниць, як Старе та Нове місто, Жидковка всього сплачували 232 злотих однією ратою. Крім того у цьому місті призначали плату визначеній особі, яка їхала з подимним до городу у розмірі 5 злотих [27, арк. 45].

Подимне, що сплатили християни та євреї відповідно до встановлених тарифів у місті Заславі віддавали спочатку губернаторові, а він вже відвозив отримані суми до городу – міста Кременця [17, с. 75].

Крім державних податків міщанам було визначено ренту на користь власників міст, про яку піде мова нижче. Отже, у містах Волині досліджуваного періоду склалися три види ренти – відробіткова, натуральна та грошова у різних розмірах та співвідношеннях на користь власника поселення. Загалом у XVIII ст. товарно-грошові відносини на Правобережній Україні, на думку дослідників,

² Треба мати на увазі, що окремі інвентарі не містять вербального чи іншого опису повинностей міщан.

розвивалися повільно через війни, наявність невеликих міст аграрного типу та низький розвиток сільського господарства. У такій ситуації безпосередній виробник надавав перевагу чиншу (грошова рента, яку виплачували піддані на користь пана) перед іншими повинностями, адже грошова рента давала ширші можливості йти на заробітки та займатися промислами тощо [31, с. 34]. Однак у містах ситуація складалася далеко не на користь їх мешканців, адже поширення грошової ренти обов'язково поєднувалося із відробітковою та натуральною повинностями.

Аналіз ренти міщан розпочнемо із грошової її частини, тобто *чиншу*. Власне під чиншом слід розуміти податок, який сплачували мешканці міст грошима за користування землями, угіддями та нерухомим майном тощо. Розмір цього податку у багатьох містах Волині залежав від розміру земельних наділів, віровизнання, величини самого міста та інших чинників, які будуть подані нижче. Міщани мали обов'язок щороку платити чинш з будинків та пляців, городів, садів та полів, сіножатей, хмільників, пасік тощо. Необхідні плати потрібно було вносити у чітко визначені періоди року, що були пов'язані, як правило, із християнськими святами. У волинських містах, що становили володіння княгині Анни Яблонівської (дідишна частина Острога, Берездів, Кунів/Прускунів, Красностав) у 1760-х рр. чинш сплачувало двома ратами (частинами): у день святого Яна та на свято Миколи руського [54, с. 6].

У першій половині XVIII ст. у м. Клевани християни платили за цілий пляц 2 злотих, а євреї – 3 злотих і 10 грошей. Середня величина земельного наділу у місті дорівнювала $\frac{1}{4}$ волюки [58, с. 77]. Проте переважна частина клеванців-християн мали набагато більші земельні наділи, тому їх плати збільшувалися. Таким чином власник чотирьох полів сплачував 3 злотих, а за п'ять полів відповідно – 4 злотих і 7,5 грошей, за вісім – 6 злотих [58, с. 77].

У місті Дубно, за інвентарем 1755 р., з кожного забудованого християнського пляцу сплачувано чинш у розмірі 4 злотих і 13 грошей [40, арк. 9]. Важливо, що до середини XVIII ст. (а можливо і раніше) дубенські міські пляци вже були виміряні і таку пересічну площу пляцу встановлено інвентарем. Отже, власник міського пляцу у Дубно, який мав виміряну площу, що дорівнювала 200 сажням³ мав платити по два шеляги, що дорівнювало вищевказаній сумі (4 зл. і 13 гр.) [40, арк. 9]. Місто як столиця Острозької ординації та торгівельно-економічний осередок значно розрослося і в досліджуваний період було найбільшим на Волині за чисельністю населення.

У 1767 р. у дідишній частині міста Острога міські осілі та порожні пляци також вже були виміряні, а їх розміри зафіксовані в інвентарі [54, с. 6-8]. Отже, власники більшості приватних міст тримали під контролем ситуацію із земельним фондом задля отримання належних статків.

У місті Лабуні (1788 р.) власник однієї волюки ґрунту Кирило Кузьменко мав одну пару волів, а також пару коней і сплачував загалом 4 злотих чиншику [15, с. 55].

У Ковелі та містечках, що належали до Ковельського староства у 1789 р. (Вижва та Миляновичі) загальний чинш на користь «старостинського скарбу» включав міські пляци, городи, будинки й ґрунти «відповідно до прав своїх і давніх люстрацій» [43, с. 120].

У місті Збаражі (1756 р.) чинш ранжувався залежно від місця розташування земельної ділянки та конкретного домогосподарства, професійної зайнятості тощо. Прикладом тут може слугувати єврейська громада міста. Отже, євреї, які мешкали в «будинках ринкових» сплачували по 18 злотих чиншу, в будинках вуличних – від 4 до 8, а в «затильних» ще менше – від 2 до 6 злотих [24, арк. 6 зв.–8]. При цьому із усіх власників затильних єврейських домогосподарств лише дві особи сплачували 6 злотих чиншу. Одним із них був Цаль Аптекар, що дозволяє пов'язати суму сплачуваного ним чиншу із його професійною аптекарською діяльністю [24, арк. 8].

Інвентар міста Збаража 1756 р. дає можливість розрізнити чинш «з поля» і чинш «з будинків». Зрозуміло, що земельними наділами користувалися лише християни. Усі вони сплатили разом 3516 злотих чиншу, з яких 1461 злотий «з будинків» (41,5 %), а 2055 злотих «з поля» (58,5 %) [24, арк. 8 зв.]. Отже, із усього чиншу домінувала плата за користування міськими полями.

У Корці (1759 р.) кожен міщанин та передміщани, що користувалися четвертиною ґрунту сплачували чиншиком по 3 злотих і 15 грошей, з пів волюки 7 злотих, а з волюки – 14 [27, арк. 43 зв.]. Отже, чинш для мешканців міста та його передмість у даному випадку був однаковим.

До цього слід додати досить сильний ступінь залежності міщан, які користувалися земельним наділом від власників міст. У місті Старокостянтинові у першій половині XVIII ст. власники суворо

³ Сажень дорівнював близько 1 м і 78 см. [Див.: 5, с. 182]

контролювали через губернаторів залишення міщанином своєї ділянки землі, називаючи такі випадки «свавільям». Відтак, у панській інструкції вказано губернатору чітко стежити за такими мешканцями міста і всіляко запобігати залишенню міщанами земельних наділів [3, с. 36].

Попри чіткий облік оподаткованого населення міст, міщани намагалися шукати різних можливостей не сплачувати до панського скарбу. У зв'язку із цим відомий універсал/розпорядження власника міста Олики князя Кароля-Станіслава Радзивіла від 31 січня 1718 р. У документі дідич міста повідомляв «славетних бурмистрів, лавників та ціле поспільство» про необхідність сплати податків тими мешканцями міста, що мають будівлі на магістратському ґрунті [39, арк. 1]. Справа у тому, що до власника надійшла скарга («suplika») на окремих оличан, які мали у своєму розпорядженні дворики та будинки, ґрунти та фільварки на міській юрисдикції, проте жодних міських складок не вносили. Відтепер, згідно з князівською волею, названа «несправедливість та кривда» мали бути усунені, а усі такі мешканці, незважаючи на жодні протекції, відповідно до вимог та потреб міста мають платити міські податки [39, арк. 1].

Юридика. Шляхтичі як власники юридик у містах перманентно намагалися відмежувати мешканців підвладних їм територій від загальноміських податків та повинностей. В реальному житті міст це означало підвищення ренти та її перерозподіл між тими, хто чітко виконував покладені на них повинності та обов'язки. Боротьба за рівні права усіх мешканців міст, передмість та юридик тривала десятиліттями.

Власники міських юридик на Волині та їх мешканці зокрема абсолютно не вирізнялися податковою дисципліною, що чітко підтверджується на матеріалах люстрацій королівських міст. Отці василіани та францисканці у м. Кременці у другій половині 1780-х рр. усунулися від міських податків та обслуговування жовнірських постойів, а отці тринітарії з утримуваних ґрунтів жодних повинностей та сплат на користь міста не чинили. Власники кременецьких шляхетських двориків у цей же час займали аналогічну позицію, не сплачуючи податків на користь міста. Упродовж 1765 – 1789 рр. – ані «коминового» (тобто подимного), ані чиншів старостинських від шляхетських двориків, що у володінні кременецького підчашого Якуба Камінського не надходило [43, 163 v. – 164.]. Таким чином названі кременецькі юридичани користувалися усіма перевагами міського життя, однак не включалися у комплекс виконання міських повинностей та відповідних плат і в тому числі державних.

У Заславі з травня 1727 р. привілеєм на міське самоуправління зобов'язано мешканців шляхетських юридик сплачувати міські податки, зокрема давати щотижневі міські складки, адже там люди «різною торгівлею бавляться» [7, с. 149; 8, с. 61; 17, с. 75;]. Отже, можна погодитися із думкою про те, що певна частина юридичан підлягала подвійній юрисдикції – власника юридики і міській владі, платила подвійний податок і виконувала різноманітні повинності [41, с. 30].

У столичному місті воєводства Луцьку наприкінці 1780-х рр. мешканці численних юридик та шляхетських двориків вільно заробляли різними видами діяльності на прожиття, проте не сплачували податків та не відбували повинностей на користь міста. Усі вони перебували під покровительством старости. виправити ситуацію не вдавалося, попри неодноразове здійснення спроб пошуків справедливості [9, с. 60]. Таким чином, якщо у приватних містах боротьба за рівні права у справі податків та повинностей могла зрушити з місця, як це було в Олиці, то у королівських містах старостинська адміністрація всіляко протегувала мешканцям юридик.

Ті мешканці міст, що перебували на чинші отримали назву чиншовики. У Корці (1759 р.) вони були звільнені лише від 12 місячних днів панщини та 12 шарварків, за що сплачували тяглий 16 злотих, а піший 8 відповідно до «генеральної диспозиції його милості пана» [27, арк. 43 зв.]. Всі інші види ренти чиншовики змушені були виконувати на рівні із іншими мешканцями міста.

Окремі магнати як власники великих маєтностей бачили за можливе та необхідне переводити міщан на чинш. У 1765 р. представники шляхетського роду Андрій та Ян Якуб Замойські придбали Берестецький ключ (з містами Берестечко та Стремільче) з належними до нього добрами [59, s. 257]. «Чиншові реформи» А. Замойський у волинських дідичних володіннях розпочав з містечка Стремільче, а тоді провів їх і в Берестечку. Отже, уставою від 20 березня 1779 р. він звільнив мешканців Стремільчого від панщини та відробіткової ренти, яку міщани відробляли у місцевому фільварку «на вічні часи». Інші два види ренти були перераховані у грошовому еквіваленті. Фактично тут було включено такі попередні повинності, як: відробіток панщини два дні на тиждень, толоки, дні літні (зажинки, обжинки, закоски, обкоски, заорки, оборки), мотки, каплуни, кури, яйця, мочіння та обробіток конопель, круп, пшона тощо. Перерахунок усього вище окресленого до виконання

становив усього 70 злотих [56, s. 256-257]. Однак «з особливої ласки до підданих» дідич постановив брати лише плату з одноденного ґрунту у розмірі 20 злотих, з дводенного – 40, з триденного – 60 і так далі. Відповідні суми необхідно було пунктуально внести до міського скарбу двома ратами – перша в день святого Мартина, а друга на середопістя відповідно до римського календаря [56, s. 257]. При тому А. Замойський зберіг за собою бджолину десятину та очкове (і перше, і друге в грошах). В процесі змін міської ренти у Берестечку та Стремільчому дідич міста зберіг також 12 шарварків до ремонтів доріг, мостів та гребель, сторожу до двору, одну поїздку підводою до Замостя без жодних доплат з боку власника. До збережених повинностей віднесено обов'язок обивателів, що мають ґрунт привозити підводу соломи [56, s. 258]. Визначені у Берестечку та Стремільчому зміни сприяли піднесенню економічного життя у місті, хоч, зрозуміло, не всі міщани мали можливість перейти на чинш і сплачувати грошову ренту.

Отже, сума чиншу залежала від величини, якості, локації та виду земельних володінь, професійної діяльності, етнорелігійної приналежності тощо. У джерелах на означення чиншу зустрічаються різні назви. В Острозі, Берездові (лише юдеї) та Красноставі (лише юдеї), Старокостянтиніві платили чинш, який мав назву «поседилька» («*posedyłka*») – оплата з підданих [53, s. 365, 403, 404; 33, с. 23]. В місті Лабуні, як відзначено вище, його називали «чиншиком» тощо. З середини XVIII ст. прогресивні власники міст на теренах Польщі і Волині зокрема запроваджують широкі акції переходу містян від панщизняних повинностей на чинш. Половинчастість такого очиншування не дала можливості мешканцям повністю вийти за межі феодалної залежності.

Крім чиншу мешканці міст Волинського воеводства обкладалися ще й іншими грошовими податками або їх відробітковим еквівалентом. Зокрема до таких належало *спасне*. Справа у тому, що життя переважної частини мешканців міст дуже часто пов'язувалося із необхідністю мати у власному господарстві робочу та велику і малу рогату худобу – коней, волів, корів, биків, яловиць, кіз, овець тощо. Їх роль та функції були доволі різними – від виконання транспортних потреб, обробітку ґрунту до питань забезпечення пересічної міщанської родини продуктами харчування (м'ясо, набіл тощо), шкірами тощо. Таким чином містяни потребували випасу для худоби та сінокосів для заготівлі сіна, що особливо потрібне у зимовий період часу. Отже, містяни, які мали велику рогату та дрібну худобу зобов'язані були сплачувати чинш або відбувати встановлені повинності. Такий податок отримав назву *спасне*. Кременецькі міщани давали *спасне* у грошовому еквіваленті. Відомо, що у 1745 р. від кожної корови чи вола, бика чи яловиці по 15 грошей, а від теляти, вівці та кози по 6 грошей мали сплачувати щороку. Крім того цій категорії власників у місті встановлювалися шарварки з прикріпленням до двох гребель з необхідністю утримувати їх в належному стані [49, s. 24]. Потрібно мати на увазі, що юдейська громада цього міста також сплачувала *спасне* в такому ж грошовому вимірі «за старим звичаєм» [49, s. 34]. Аналогічну плату і в такому ж розмірі вносили мешканці приватновласницьких міст і в інших українських землях, як це було у Станіславі, але вона йменувалася «роговим» [35, с. 182]. Для випасу худоби у містах наймали пастухів, яким призначалася відповідна плата згідно з контрактом, а випас худоби розпочинали від провідної неділі і закінчували, коли випаде перший сніг [34, с. 97].

Траплялися випадки, коли власники міст скасовували *спасне*, аби міське поспільство мало з того користь і розвивало традиції самоуправління. Очевидно, подібні привілеї могли носити тимчасовий характер. Так, Ян Каетан Яблонівський 9 січня 1740 р. у віленському замку видав привілей, згідно з яким міщани Острога звільнялися від *спасного* та мита [57, s. 116]. Проте вже станом на 1767 р. *спасне* острожани вже сплачували «з випусту» на міських дільницях Мокроволі та Новому місті, які входили до дідичної, тобто неординатської частини Острога. Християни та юдеї, що походили з другої частини міста, ординатської, вважалися «чужими», приганяли худобу на вказані дві дільниці і випасали її тут зі спеціальними платами. Таким чином «свої/чужі» мешканці Острога платили за вола по два злотих, за корову – 1 злотий і 15 грошей, від яловиці по злотому, від лошиці по 15 грошей, а від кози – 6. Місцеві власники худоби платили за цінами, що були дещо нижчими: від корови 1 злотий, від яловиці 15 грошей, а від кози – 6. *Спасне* платили й господарі міських хуторів Острога, які мали на названих вище Мокроволі та Новому місті випаси, їх плати від кожної голови становили по 15 грошей, тобто були набагато меншими [54, s. 13].

У Дубно у середині XVIII ст. християни та юдеї сплачували податок *симпля* («*sympla*»), який спрямовувався на «провент міський» для різних потреб. До кола платників не входили мешканці юридик та ремісники, адже першим вже визначені повинності та плати, а другі – сплачували

відповідні внески під час торгів [40, арк. 10]. У Старокостянтиніві лише єврейська громада сплачувала симплю. Її збір забезпечував місцевий кагал, а платити доводилося щотижня. У першу чергу до її сплати залучено торгівців та лихварів. Симпля вираховувалася наступним чином: від кожних 100 злотих власного капіталу сплачували 4 гроші, а від позиченого – 1. Симплю вносили також і власники горілчаних котлів – по 8 грошей від котла [3, с. 44].

За виготовлення та продаж алкогольних напоїв (пива, горілки, меду та вина) міщани сплачували державний податок за назвою «чопове». Як правило, його вносили «до скарбу» міщани, що становило в середньому 1/8 від вартості напою [18, с. 554]. Окремим податком, що сплачували корчмарі було *шеляжне* (вираховувалося від прибутків спроданих трунків). У 1766 р. чопове та шеляжне об'єднано в одну плату, яка становила 1/10 від прибутку з пропінатції. Тоді ж запроваджено загальний податок від імпорту алкоголю, який платили усі, хто купляв його на власні потреби [63, s. 183].

Даремщицзна («daremszczyzna») відносилася до грошових податкових сплат («prowent piniężny») у Ляхівцях та Корниці з другої половини 1780-х рр. Очевидно, вона заміняла собою виконання понаднормових робіт на пана. У грошовому еквіваленті вона становила 24 гроші або 1 злотий, або 2 злотих. Сплата конкретних сум залежала від наявності робочої худоби, розміру земельних наділів, сінокосів тощо. Всього у 1789 р. у Ляхівцях було сплачено 96 злотих і 6 грошей даремщицни [36, арк. 15 зв. – 16]. Жоден із п'ятнадцяти мешканців ляховецьких міських хуторів, а також представників єврейської громади не були охоплені даремщицною [36, а рк. 11 зв. – 12, 12 зв. – 14]. У менших містах такий податок приносив менші суми власникам, адже у місті Корниця, що в Ляховецькому ключі у 1787 р. він складав загальну суму від усіх платників 64 злотих [37, арк. 39]. Очевидно, даремщицзна відносилася до нових міських грошових податків у Ляховецькому ключі, адже згідно з даними інвентаря цього ж ключа 1785 р. вказана плата від містян відсутня [38].

Холдовщицзна. Містяни-християни у місті Луцьку та на його передмістях у 1766 р., які займалися ремеслом платили податок за назвою «холдовщицзна». До них відносилися луцькі різники, ковалі, слюсарі та інші ремісники, які мали з цеху скластися та заплатити холдовщицзну до старостинської оренди [44, s. 4]. Дуже подібним до холдовщицни виступала плата за назвою «габеля», яку вносили в Острозі двома ратами щороку [54, s. 12].

Загалом ремісниче середовище у містах Волині упродовж XVIII ст. досить міцно заангажоване до виконання панських повинностей на замок і т.п. *Гончарі* в Острозі власним коштом в замку повинні були ремонтувати печі, давати кахлі, будувати нові печі тощо [54, s. 12].

Кушнірі та гарбарі також широко залучені в Острозі до робіт на скарб наданням хутр та шкір, а шевці мали давати по 20 штук кожного з видів своєї продукції [54, s. 12]. Теслі спільно з броварами кожної суботи працювали на користь скарбу в Острозі [54, s. 12].

Ткачі у Рівному мали обов'язок виробити по пів сотні мотків прядива кожен щороку, а у випадку створення більше прядива пан державця повинен був розрахуватися за таку працю [46, s. 48]. Абсолютно ідентична ситуація із повинностями ткачів склалася в містах Острозі та Межирічі у першій третині XVIII ст. [12, с. 22].

Різники. Ремесло різника перебувало у фокусі уваги багатьох інвентарів при описі повинностей. Рівненські різники-християни у 1712 р. сплачували *лопаткове* лоєм в кількостях визначених паном державцею, а євреї-різники давали смальцованого лою 5 каменів⁴ до замку [46, s. 48]. У Дубні (1723 р.) відомо про роботу семи різників католиків та двадцяти двох – юдеїв⁵ [52, s. 31]. Усі вони разом тримали у місті 12 яток та 2 будки для продажу м'яса. Таким чином дубенські різники мали низку повинностей. Отже, католики давали щороку по 5 каменів лою, юдеї – 12, але топленого (всього сімнадцять). Чотири камені із усіх йшли на «потреби замкові», а решта 13 могли бути внесені «до скарбу» грошима по 8 злотих за камінь [52, s. 31]. В інвентарі 1723 р. відзначено, що від євреїв брано «мало лою» з тією причини, що під час присутності князя потреба у цьому продукті зростала. Таким чином вони мали постачати лой до замку з оплатою по 8 злотих [52, s. 31]. Такий податок у досліджуваній період називали «лойове». Дубенські різники ще мали повинності під час полювання, про що відзначено у статті. Острозькі різники у цей же час платили податок плечкове [11, с. 204]. У Корці (1759 р.) різники поєднували професійну діяльність із землеробством, адже вони відповідно

⁴ Камінь – міра ваги, що дорівнювала 32 фунтам.

⁵ Упорядники документу серед різників назвали лише католиків та юдеїв, інших конфесій та релігій не вказано. Прикметно, що в іншому випадку названі різники «руські» [52, s. 34] на протиположності юдеям. Таким чином під «католиками» та «руськими» слід розуміти християн міста загалом.

до «князівського права» ще від 1747 р. платили лише за одну четвертину ґрунту щороку по 9 злотих, а також давали по одному каменю лою той, хто ріже худобу [27, арк. 43 зв.].

Винників в окремих містах залучали до різних замкових робіт і в тому числі дріб'язкового характеру. Корецькі винники мали обов'язок щосуботи почергово підмітати в замку у присутності замкових адміністраторів [27, арк. 44]. З кожної винниці в Острозі їх власники повинні були щороку вигодувати брагою вепра [12, с.23].

У важкому становищі перебували ремісники у місті Рівне, адже згідно з інформацією з інвентаря міста 1712 року усі вони окрім Шайки Кравця мали прибувати на замкові роботи, а цирюльники почергово мали приходити до замку і голити тамтешніх насельників [46, с. 48].

Різні «замкові потреби» виконувалися робочими руками з міста. У рівненському замку, до прикладу, працювали спеціально визначені прачки для прання необхідних речей, однак у місті визначено їм помічниць «підзамчанок», тобто тих жінок, які мешкали поблизу «італійського» городу [46, с. 49].

Таким чином ремісники у волинських містах змушені до виконання низки повинностей на користь замку, чим втрачали можливість розгорнути власну ремісничу справу.

Поголовне. Представники єврейської громади сплачували державний податок поголовне, що не звільняло їх від усіх інших видів податків та повинностей, які відбували християни на користь власника міста. У єврейській громаді значну роль в оподаткуванні та інших сферах життя відігравало самоврядування. Для прийняття певних рішень та для розкладки податків депутати від кагалів щорічно з'їжджалися у кожному воєводстві почергово на «єврейські сеймики», а прийняті там постанови вважалися обов'язковими для усіх євреїв воєводства [1, с. 90].

Збір поголового часто викликав низку труднощів, а для спрощення збору створювали різні комісії. У лютому 1700 р. скарбовий комісар Казимир Міхал Межвінський за рекомендацією підскарбія фондував у місті Горохові спеціальну генеральну комісію, яка мала займатися розподілом єврейського поголового податку на дрібніші округи волинського воєводства [61, с. 225]. У випадку неможливості зібрання усієї суми з громади певного містечка вона розподілялася між іншими громадами повіту. В роки Північної війни сплата податків євреями до державного скарбу значно утруднювалася і мала хаотичний характер через військові контрибуції, відсутність чіткого контролю в той складний час тощо. У період Німого сейму 1717 р. піднято проблему реформи поголового єврейського та вноормування ситуації єврейського самоврядування [66, с. 19]. Поголовне як податок продовжували збирати відповідно до постанов конституції Конвокаційного сейму 1764 р.

Лібертація містян («prawo libertatis»). Лібертація мешканців міст Волині від окремих видів ренти або загалом складала політику власника-дідича і часто залежала від стихійних лих, пожеж, військових постоїв тощо. У 1699 р. мешканці Острога у зв'язку із пожежею отримали лібертацію від загальних міських плат (зокрема «посидільного» й інших) та повинностей на п'ять років (до 1705 р.) [60, с. 198 – 199].

Основні вектори лібертації як політики власника міста можна проілюструвати на прикладі міста Корця наприкінці 1750-х рр. В окремих випадках звільняли від панщини під час будівництва нової оселі, що сприяло розвитку господарства містян. У Корці у 1759 р. Якими Бондаря звільнили від панщини адже будував дім («panszczyzna z racji budowania się opuszczona») [27, арк. 40 зв.–41]. Не платив нічого також і мельник «до млинів нових» Дмитро Коломійчук [27, арк. 42зв.–43].

Досить часто лібертацію від ренти у містах отримували погорільці. Відповідним документом від данин був звільнений Андрій Вергун у Корці, адже у 1759 р. його господарство був знищене вогняною стихією [27, 31 зв.–32]. Крім того лібертацію отримали у цьому місті ще й музиканти (Іванко Шевела та Петро Вярковський [27, арк. 33 зв.–34], Войцех Борковський та Іван Веселовський [27, арк. 32–33], Ян Борковський [27, арк. 33 зв. 34], Александр Матвіїв [27, 34 зв.–35]), а також жовніри (Корній Вареник, Корній Лашук [27, а рк. 31 зв.–32, 32 зв.–33.], Демко Крупенюк [27, арк. 33 зв.–34], Ігнат Остапович [27, 34 зв.–35]) та гайдук (Петро Гайдук [27, арк. 32 зв.–33]).

Михалка Січкаря звільнено у Корці 1759 р. за що він мав готувати січку («sieczkę rzac będzie dla koni panskę») та годувати панських коней у місті [27, арк. 33 зв.–34].

Звільнення від сплати міських податків на певний час у Заславі у першій третині XVIII ст. надавали погорільцям, новоосілим та щойно створеним сім'ям [17, с. 74]. У 1766 р. луцькі караїми не сплачували від шинків жодних плат до оренди, як це відбувалося у попередні роки, через пожежу [44, с.4]. У королівських містах старости могли надавати допомогу погорільцям задля швидшого відновлення господарства громади. У Ковелі після кількох пожеж старостинський двір «скільки міг» євреям-

погорільцям надавав дерево для будівництва, людей та підводи безкоштовно, хоч надана допомога не сприяла швидкому відродженню промислів місцевих та забезпеченню їх від убогості [43, s. 71–72].

За підрахунками А. Михальського, у місті Клевані з 1709 до 1744 рр. категорія привілейованих становила від 14,7 % до 17,1 % усіх мешканців, а в місті Білеві, що у складі Клеванського князівства, чисельність привілейованих осіб була значно меншою і коливалася від 4,1 % до 7,4 % [58, s. 71–72]. Дослідником також встановлено склад привілейованих мешканців у названих містах. Отже, у Клевані до них зараховано представників адміністрації міста, замкових ремісників, дрібну шляхту, бояр та десятників, в той час, як у Білеві це коло було дещо меншим і включало лише адміністрацію міста та десятників [58, s. 72].

У розрізі проблеми лібертацій необхідно звернути уваги на повноправних громадян міст Волині, тобто тих, хто прийняв міське громадянство. До кола таких громадян входили, як правило, представники магістратів міст, заможні ремісники, орендарі тощо. Власне повноправні міщани у Ляхівцях у 1780-х рр. не могли бути задіяні до жодної роботи на користь міста, вони звільнялися від жовнірських постойв, мали право полювати тощо [14, с. 79].

Отже, у містах з більшою чисельністю мешканців відсоток привілейованих та їх представництво було більшим та включало ширші групи населення. У місті Милянєвичі два пляци належали боярам-дружинам, які були приєднані до обшарів панських, тому й не сплачували з них чиншу [43, 105 v]. Останні виконували різноманітні доручення і входили також до кола представників старостинських адміністративних служб.

Варто звернути увагу на звільнення мешканців міст на певний пільговий період від сплати ренти. У першу чергу таке звільнення отримували нові мешканці міст. Слободи підтримували притік населення до міст, проте місцева шляхта виступала із закликами проти слобід. У 1703 р. депутати сеймику Волинського воєводства виступили із закликом до шляхти Поділля, Київщини та Брацлавщини не запроваджувати такі слободи [2, с. 128–129].

Відробіткова рента передбачала низку різнопланових робіт в межах самого міста або найближчих до нього сел, що входили до володінь того ж власника. На перший план висувалися польові роботи, що тісно пов'язані із сільським господарством. У місті Клевані кожен мешканець мав скосити на полі неподалік замку 5 кіп жита та 3 копи вівса, а також ставати до зажинків та обжинків. Крім того клеванці мали садити, прополювати, збирати та обмолочувати урожай упродовж двох днів весною та влітку [58, с. 78].

Панщина у містах Волині у багатьох випадках залежала від кон'юктури закордонних ринків, тобто попиту на зернову продукцію у Європі. У цьому руслі дуже характерний випадок, що пов'язаний з рентою міщан у місті Вишнівці. Коли у середині 1750-х рр. попит на зерно зріс, а відповідно і ціни, то власник міста збільшив засіви зернових та залучив до панщини вишнівчан. Важливо, що останні таких повинностей не знали і були переведені із грошової ренти на відробіткову. Зрозуміло, що виник значний спротив міщан, але він був зломлений. Згідно з підрахунками О. Барановича, число панщинних днів у місті Вишнівці зросло з 2132 днів у 1760 р. до 9125 днів у 1786 р. [4, с. 304]. Фактично за чверть століття відробіткові дні у місті збільшилися у чотири рази. Переважну більшість сільськогосподарських робіт у старокостянтинівському фільварку виконували місцеві міщани з середини XVIII ст., які до того часу були вільними від панщини [3, с. 32, 47]. У такій ситуації власник пересічного домогосподарства у Старокостянтиніві віддавав поміщику більшу частину свого робочого часу упродовж року [3, с. 47].

У Ямполі (1771 р.) літні дні панщини з тяглом необхідно було відбувати від свята святого Юрія до дня святого Михайла руського [47, s. 433]. Отже, відробіткова рента мала чітко встановлені норми з визначеними сезонними особливостями та робочою худобою.

Шарварки. Шарварками в містах Волині називали трудову повинність, яку виконували мешканці додатково до відробіткової, натуральної та грошової ренти. Як правило, це була надзвичайна робота з ремонту доріг, мостів, гатей, фільваркових будівель, фортифікаційних укріплень тощо. У виняткових випадках шарварки переростали у так звані «гвалти», коли виникала термінова потреба відремонтувати зруйновану греблю тощо. В окремих містах Волині, як виняток, під «шарварками» розуміли суму усіх видів ренти. Так, у Красноставі у 1767 р. упорядники інвентаря зафіксували, що Яцька Гончара звільнили від шарварку («Jacko Gancarz od szarwarku liber»). Проте фактично він був звільнений від панщини, подорожчини, чиншу, ленунгів та натуральної данини у вигляді курей, каплунів, яєць, мотків, грибів та хмелю [54, s. 38].

У місті Шумську такі шарварки відбувалися щомісяця (тобто 12 разів на рік) [48, s. 267]. У Заславі відповідно до привілею на міське самоуправління 1727 р. поспільство відбувало шарварки на міській греблі один раз на тиждень, коли виникне така потреба [17, с. 74]. За самим процесом мали стежити війти Старого та Нового міста Заслава, аби містяни виходили зранку та «мали старання». У тому випадку, коли замість шарварків заславців відправляли до лісу, то відроблені дні рахувалися за шарварок [7, с. 153].

У місті Острозі (1767 р.) мешканці Старого та Нового міста щомісяця мали здійснювати ремонт новоміської греблі та мосту на Мокрій Волі [54, s. 12].

Шарварки включали дещо розширений перелік об'єктів у невеликому містечку Куневі (Прускуневі) у 1767 р. Тут тяглі та піші місцеві мешканці мали щомісяця ремонтувати корчми, виниці, греблі, мости і переправи, а також при потребі виконувати необхідні роботи при Віленському ставу [54, s. 88]. Відомості про відбування шарварків фіксувалися у спеціальному таблиці, як це засвідчено інвентарем у містах Берездові та Красноставі [54, s. 40].

Толоки. Під толоками слід розуміти постійну трудову повинність у вигляді різноманітних сільськогосподарських робіт (жнива, сінокіс тощо). У своєму первісному вигляді толока мала вигляд швидше за все послуги, аніж обов'язку, існувала як форма певної взаємодопомоги та згодом еволюціонувала у повинність. При тому така повинність могла бути виконувана і поза межами рідного населеного пункту. Наприклад, мешканці міста Межиріча (1708 р.) відбували толоки в жнива, а одну із них «до озимини» працювали у фільварку с. Хорова, що входило до Острозької волості [60, s. 211]. Такий «давній звичай» з хорівською толокою для міщан Межиріча зберігався і в наступні десятиліття і зафіксований також у 1728 р. [10, с. 127]. Крім того, слід зауважити, що мешканці ординатської частини міста Острога також у цей же період мали відбути дві толоки на хорівському фільварку «з доброї волі і власного бажання» [12, с. 22]. Мешканці міста Білева польові роботи виконували у жуківському та диківському фільварках Клеванської волості [58, s. 79].

Отже, на прикладі міст Острозького (половини Острога та Межиріча) та Клеванського (Білів) князівств можна простежити ситуацію, коли дідичі використовували трудові ресурси мешканців міст у сільській місцевості на фільваркових полях у якості толок.

Кожен господар у Корці (1723 р.) в жнива мав нажати на «обшарах панських» жита по дві копи, вівса по дві копи та відбути дві толоки. Їх називали «особливими», адже кожна з таких толок обов'язково проходила «з хлібом, пивом та горілкою» [25, арк. 97]. Усе озиме та яре збіжжя необхідно було возити до панського фільварку по два дні кожне з його видів. Ті, хто не мав робочої худоби зобов'язаний до укладання стирти, «порядно та під наглядом замку» [25, арк. 97].

У Милянєвичах толоки знайшли відображення у грошовому еквіваленті, коли 1780-х рр. до місцевого замку сплачувано 40 злотих і 12 грошей 114 «міщан або ж господарів-хлопів» [43, 105 v]. Відбування літньої толоки у Ямполі рахували по 6 грошей [47, s. 433].

В окремих містах зустрічаємо десятників, які мали функцію стежити за виконанням та рівномірним поділом праці під час толок, ремонтів мостів, підводних повинностей, стацій військ тощо [55, s. 41]. Інститут десятників мав давню традицію і своїм корінням сягав часів Київської Русі та був тісно пов'язаним у XVI – XVII ст. із вічовою організацією міського самоврядування, включав адміністративно-фіскальні та оборонні функції [21, с. 138]. Імена десятників та їх чисельність можливо подати на прикладі окремих міст Волині у XVIII ст. У місті Ляхівці у 1785 р. укладачі інвентаря зафіксували 17 десятників, які усі належали до християнської громади. У вказаний час у місті мешкало всього 1742 мешканці [14, с. 78]. Прикметно, що окремі із них належали до ремісничого середовища. Так, Федько Смілий як цехмістр музичного цеху та Семен Токалюк швець виконували функції десятників [38, арк. 8, 13]. У місті Дубно за виконанням панщизняних робіт стежили відповідні атамани. Ті дубенчани, які не працювали під час жнив і не косили траву вносили відповідну плату, а від міського писаря отримували рахунок або відповідну квитанцію. Такі документи власне й перевіряв згаданий атаман [52, s. 33].

Військові повинності. Мешканці міст Волині мали обов'язок забезпечити оборонні потреби власних поселень. Якщо до середини XVII ст. такі військові повинності носили «почесний» характер [20, с. 308], то впродовж XVIII ст. вони обтяжували міщан і ближче до кінця цього періоду втратили свій головний сенс. Їх виконання відбувалося шляхом залучення міщан до конкретних фортифікаційних робіт, купівлі зброї та пороху чи внесенням грошових міських складок. Серед повинностей мешканців Острога у 1708 р. зустрічаємо обов'язок мати рушницю, кулі та порох. У випадку невиконання

такої вимоги «замкова зверхність» могла скарати ув'язненням, адже під час тривоги чи ворожих нападів усі острожани мали виходити до брами та валів з доброю амуніцією [19, арк. 22].

Мешканці Корця у першій чверті XVIII ст. давали міські складки на порох та олово та різну міську амуніцію відповідно до щорічної пропорції. Характерно, що до таких складок включали юдейську громаду та селян, що мешкали на теренах Корецької волості [27, арк. 97]. У Клевани купували порох за гроші, що отримували від євреїв, які не хотіли відробляти «гвалтовні роботи» під час шабату, у суботу. Тому вони сплачували 15 грошей, аби не порушити власні релігійні приписи [58, s. 78]. Усі жовніри у Корці (1759 р.), що мали у своєму розпорядженні четвертину ґрунту звільнялися від чиншу і від подорожчини [27, арк. 44].

Виготовлення пороху для військових потреб у містах покликала до життя окремі повинності їх мешканців. На відстані пів милі від міста Дубна, в лісі, у першій чверті XVIII ст. мешкали так звані «гірники», яких під час роботи міської порохівні зобов'язували привозити до цього підприємства ліщину та крушину й інші необхідні матеріали [52, s. 30].

Мешканці Острога, Берездова у 1760-х рр. сплачували *ленунг*. Отримані кошти спрямовувалися на утримання військових загонів загалом чи надвірних військ у приватних маєтностях. Щотижня цей грошовий податок з мешканців Старого та Нового Острога збирав війт, а щокварталу зібрані суми грошей він віддавав «на скарб». Отже, щотижня він збирав по 5 злотих та 9 грошей з християн [54, s. 13], а з кагалу Старого міста – 18 злотих, а Нового – 4 злотих і 6 грошей [54, s. 26]. У Корці (1759 р.) його мешканці щомісяця сплачували 35 злотих *ленунгу* [27, арк. 45].

Охорона та безпека міста реалізовувалися за рахунок мешканців. У Корці (1759 р.) єврейська громада мала долучатися до складок «на жовніра», а також давати «на варту в брамах» або виходити до таких потреб разом із християнами самостійно [27, арк. 45]. Для захисту від вогню та крадіжок у Заславі організовували нічну сторожу, послуги якої оплачувалися спільно християнами та юдеями [17, с. 74].

Оборонні та військові потреби у містах краю входили до кола ренти міщан та перебували під особливим наглядом міських урядовців.

Подорожня повинність. Подорожня чи транспортна повинність або «подорожчина» була присутня у різних варіаціях у всіх містах. Зрозуміло, що виїзд господаря за межі міста власним «тяглом» спричиняв низку незручностей та проблемних питань, адже в цей же період його власне господарство залишалося без робочих рук та худоби. З цього приводу у містян виникала низка суперечностей та скарг. Старокостянтинівський посесор у 1718 р. у розпал весни міщан «до Домбровиці вигнав з підводами за миль кількадесят», про що вони скаржилися, адже зазнали великих збитків [32, с. 103].

У Степані (1723 р.) міщани жодних підвод, згідно з уставою, з найдавніших часів («*ab antyquo*») відправляти не повинні і посланців із листами у тому числі. Виняток становили випадки, коли з'являлася значна потреба «його милості» князя для відправлення грошей чи тварин. Тут маємо два напрямки, кожен з яких пов'язаний з іншими володіннями Сангушків – до Левартова⁶ (два рази на рік) або до Дубна (чотири підводи на рік) [50, без пагінації, пункт 8]. У місті Ровно⁷ (1712 р.) подорожчина включала дві підводи з кожної волоки «до Бугу» або до міста Долина. Одна з підвод призначалася на користь «його милості пана державці», а друга – «до оренди» і могла бути замінена на грошову повинність у розмірі 5 злотих. Крім того ровенчани мали надавати підводу під час спуску ставків окремо з міста для доставки до Тучина або до Ярослава з «рибою бочковою» [46, s. 48]. У Заславі (1727 р.) війт мав стежити, аби великої кривди окремим мешканцям не було через виїзд на великі та малі відстані. Той, хто відбував подорож на велику відстань вже мав перевагу над іншими у виконанні наступної подорожі на коротші відстані. До цього веліли містянам давати «підводи під меди» [7, с. 153–154]. Підводу «з медом» за 18 миль мали давати мешканці Старокостянтинова [3, с. 32].

З 1730-х рр. білівські міщани зобов'язані були вивозити із панських фільварків до річкового порту в Устилузі 600 осьмак збіжжя. На таких міщан не розповсюджувався обов'язок ремонтувати та утримувати у належному стані греблі [58, s. 79].

У м. Корці (1759 р.) подорожчина була чітко регламентована в контексті безпосереднього виконання, але без визначення часу, як і в усіх інших містах. Отже, кожному корецькому містянину,

⁶ Левартів – місто у Люблінському воєводстві, що у 1744 р. стараннями князя Павла Сангушка перейменовано на Любартів з наданням місту нового герба.

⁷ Ровно – тепер місто Рівне, обласний центр.

котрого висилали «в дорогу за милю»⁸ скарб декларував плату у розмірі шести грошей, а у випадку спрягання з іншим господарем розрахунок складав також 6 грошей за милю двом виконавцям [27, арк. 44]. Цікаво, що в Острозі (1767 р.) християни спільно з юдеями мали забезпечувати підводи під час військових переходів. До подорожчини у цьому місті входив також обов'язок забезпечити «панський скарб» або самими підводами на відстань від п'яти до десяти миль, або ж грошовим їх еквівалентом. Таким чином до складки на підводи юдеї давали два гроші, а християни – третій, тобтовського один. Точно така розкладка стосувалася й підвод, коли юдеї давали їх дві, а третю – християни. Усі деталі цього виду ренти та беззаперечне її виконання контролювалися паном губернатором [54, s. 12].

Своєрідним продовженням подорожчини був обов'язок возити дрова до замку. В Острозі (1767 р.) міщани привозили дрова до замку для опалення, але їх потреба збільшувалася під час візиту до міста його власниці княгині Яблоновської [54, s. 13]. Значно складніше ситуація із дровами виглядала у місті Старокостянтинові, де знайти їх в найближчих околицях і привезти до замку було великою проблемою. Виконати таку вимогу необхідно один раз на рік кожному господареві [3, с. 32].

Окремі професійні групи мешканців міст Волині могли виконувати ренту на спеціальних умовах. До них належали міські *мельники*. Власне мельники, які працювали у млинах в окремих випадках могли їх будувати власними силами, тому передавали їх у спадок, проте самі млини все ж перебували у власності феодалів [5, с. 68].

Часто власниками міських млинів виступали кілька осіб. 1 жовтня 1714 р. «учтиві» Прокіп Мельник та Ян Мельник зі своїм братом у місті Збаражі (Кременецького повіту) створили «спільку» для використання міського млина. Половина власності млина юридично належала Прокопу, а інша – двом братам. Таким чином вони утримували млин по 3 місяці, а прибутки отримував той, чий квартал. Усі поточні ремонти млинового начиння, псування кола, а також панщизняні роботи сплачувалися і виконувалися спільно [26, арк. 74].

Отже, загальним податком мельників у містах та селах була поколіщизна («*rokoleszczyzna*») у різних її варіаціях та співвідношеннях, часто зустрічаємо назву «колове».

На теренах південної Волині після кількох років слобід мельники могли отримувати 1/3 від прибутків, а решта – 2/3 йшли на користь власника маєтку. Крім того плата за помел зерна встановлювалася власником міста, а мельник був зобов'язаний брати за помел «міркою звичайною», а також зберігати чергу [5, с. 68]. У 1708 р. два острозьких мельники, Сидір та Шайка Жид, працювали на ввірених їм млинах, кожен з яких мав по три борошняних кола. Відтак, кожен мельник сплачував чинш по половині від кожних зароблених 8 злотих. Згідно «з давнім звичаєм» мельників у містах зобов'язували відгодовувати свиней (їх кількість, як правило, дорівнювали числу жорен у млині). Власне кормління свиней в Острозі на початку XVIII ст. відміняли взамін на виконання визначених робіт. Відробіткова рента острозьких мельників полягала у праці із сокирою на замкових чи фільваркових роботах, потребі брати участь у ремонті усіх двірських будинків, гребель та млинів «скільки і коли потреба скаже». Острозькі мельники завжди мали бути напоготові до виконання вказаних потреб, постійно мали пильнувати щодо доброго стану жолобків, гребель та млинів загалом, за що отримували мірку з виміру збіжжя усіяного від орендарів [19, арк. 20]. У місті Дубно у першій чверті XVIII ст. місцеві мельники також вже звільнені від кормління свиней. Натомість вони отримали інші повинності. До їх обов'язків входила потреба щодень ходити на роботу з сокирами за вказівкою замку [52, s. 31]. Цікаво, що дубенських мельників залучали «до неводу взимку», а у випадку товстої криги до їх гурту додавалися люди з цехів.

Грошова складова полягала у тому, що дубенські мельники до панського скарбу стали платити щороку від одного жорна по два битих талери⁹ [52, s. 31, 34]. Крім того півтора кола млина дідич міста звільнив від поколіщизни на користь майстра Павла Теслі. Таким чином у Дубно працювало всього чотири млини з шістьма колами у кожному. Враховуючи вказані пільги, від мельників надходило грошового прибутку 86 злотих і 3 гроші [52, s. 31]. Мельники, які мешкали на передмістях відбували подібні повинності й мали виходити по двох до робіт із сокирою та по двох для пильнування млинів [40, арк. 14].

В окремих містах краю мельників звільняли повністю чи частково від повинностей та данин. Власне так відбувалося у місті Шумську, де мельники у 1760 р. Криштоф Мельник та Микита

⁸ Миля – одиниця довжини, яка могла дорівнювати від 7.1 км до 8.5 км.

⁹ Талер битий («*taler bity*») співвідносився до злотого, як 8 злотих і 6 грошей.

Мельник були лібертовані повністю, отже були заангажовані повною мірою до своїх професійних занять [16, с. 67]. У сусідньому Рохманові (1760 р.) працював один млин з трьома колами, ступою та фолюшем, а мельники платили колове від кола по вісім злотих, а також мали обов'язок «із сокирою ходити» щотижня та ремонтувати скарбові будинки [48, с. 255, 262].

Гіршим чином виглядала ситуація з роботою млина у 1780-х рр. у місті Миляновичі. Тут «млинок» з одним колом працював неперіодично, лише весною, а «часом і більше» [43, с. 105 v]. У цій ситуації мельників не зобов'язували до спеціальних повинностей, вони платили чинш, як і переважна більшість мешканців міста.

Парканники. Така група міщан мешкала як правило на околицях міст («przy brzegach miasta»). У Дубно впродовж 1720 – 1750-х рр. вони звільнені від усілякої юрисдикції міської та симплі й чиншів окрім подимного, адже мали ґрунти незначні [52, с. 34]. Однак парканники займалися обкошуванням валів, скидали сніг з даху палацу взимку, охолоджували олово, робили крупи та висівали борошно «скільки потреба скаже». Крім того їх залучали до двох толок влітку до жнив, а також вони мали нажати дві копи збіжжя з кожної осілости на найближчих фільварках [40, арк. 10].

Натуральна данина становила вагому складову ренти міщан Волині. У загальних рисах про неї збереглися добрі відомості. Волинські міщани мали давати на користь пана курей. У випадку їх відсутності у господарстві в окремих містах дозволялося замінити таку данину внесенням відповідної суми грошей. У містах Клевань та Білів (Клеванська волость) можна було замість однієї курки сплатити суму 6 грошей. Названа заміна встановлювалася як можлива у випадку відсутності власника Клеванського князівства (включало Клеванську та Жуківську волості) у своїх володіннях [58, с. 77, 79]. У Шумську власники звичайного поміру ґрунту серед всього іншого давали по дві курки – одну на Різдво Христове, а другу – на Великдень [16, 73]. У Корці (1759 р.) власники халуп давали по три курки щороку або за кожну курку заплатити по 10 грошей [27, арк. 23 зв.]. У містечку Куневі (1767 р.) кури, каплуни та яйця давали «на панську кухню» відповідно до вимоги двору, а в разі відсутності потреби у них платили грошима. Курка рахувалася по 10 грошей, каплун – по 15, а яйце – по шелягу¹⁰ [54, с. 89].

Мешканці Корця (1759 р.) привозили до двору сіно, а всього вони мали привезти його 30 возів. Крім того вони мали давати «зсіпки» для капітана у вигляді вівса у розмірі 30 осьмак¹¹ [27, арк. 45].

Окремі мешканці міст брали в оренду лісові масиви. Таким чином, крім усіх інших данин така група мешканців міст зобов'язана була внести пів осьмаки вівса у тому випадку, коли не мали робочої худоби, як це було визначено для клеванських міщан [58, с. 78].

Збором податків у містах Волині займалися шафарі або лонгери, які входили у структуру міського управління як допоміжні служби. Загалом до їх функцій віднесено збирання загальноміських податків. Чисельність таких міських урядників залежала від величини самого міста. В Олиці прізвище кожного з обраних збирачів, за даними В. Тхора, фіксували у міських книгах із конкретизацією того податку, збиранням якого він займався. Названі шафарі складали присягу у присутності членів магістрату на засіданні у ратуші [34, с. 96]. Попри велику важливість фінансових справ, лонгери в Олиці примудрялися не звітувати щодо використання міських прибутків упродовж 1767 – 1782 рр. [1, с. 63]. Інакше ситуація склалася у Ковелі, де старостинський уряд змушував бурмистрів та шафарів звітуватися про управління міськими фінансами перед лантвійтом та усім поспільством [1, с. 65].

Тютюнова данина. Така данина зустрічається у джерелах досить рідко, що пов'язано із незначним поширенням цієї технічної культури у містах Волині XVIII ст. Одна із ранніх згадок відноситься до теренів Острозької волості (1714 р.). Тютюнова десятина належала тут до нових видів міських плат краю, адже у 1708 р. вона ще не зустрічається. Отже, згідно з даними сумаріушу річних прибутків тієї частини Острожчини, що входила до Острозької ординації, за тютюнову десятину у 1714 р. сплачено всього 50 злотих з міських та сільських городів, де вирощували тютюн [60, с. 228]. Інформації про надання самого тютюну як продукту городництва до двору у містах на разі не знайдено, а подальші архівні пошуки сприятимуть розширенню знань про цю технічну культуру.

Бджільна десятина, очкове. Пасічне господарство у XVIII ст. мало давні традиції й досягло на Волині значного розвитку. Власне міщанське пасічництво мало сильніший розвиток від панського,

¹⁰ Шеляг – назва білонних та мідних розмінних монет у XVII – XVIII ст. типу шилінга на польських, українських та білоруських землях.

¹¹ Осьмака – міра, що дорівнювала 4 четверикам, кожен з яких приблизно важив 32 кг.

як про це відзначив О. Баранович [5, с. 89]. Пасіки ровенських пахолків, тобто міських слуг звільнялися від сплати очкового у розмірі 15 грошей [46, s. 48]. Проте у більшості міст воєводства оподаткування пасічного господарства було однаковим. У Корці (1759 р.) з пасік платили бджільну десятину ті, хто мали пасіку. Кожен господар «десятий пень» мав віддавати на скарб. Це необхідно було зробити таким чином, аби бджоли були підготовлені до зими і змогли перезимувати. У випадку наявності менше десяти пеньків слід було сплачувати по 15 грошей за кожен [27, арк. 43 зв.]. У невеликих містечках окремі мешканці давали також медову данину. У містечку Городниця (1759 р.) Стасько Корнейчук, який виконував функції з охорони лісових угідь («kozak do lasu»), давав 4 куші і 4 кварта меду в якості данини [27, 62 зв – 63]. Очевидно, його пасіка розташовувалася у межах лісу і тісно пов'язувалася із його іншими обов'язками.

Гриби. Данина у вигляді грибів визначалася у кількох містах воєводства. Очевидно, вона встановлювалася у лісистих регіонах краю. У містечку Городниця Корецького князівства у 1759 р. зафіксовано данину грибами у вінках по 100 штук [27, арк. 62 зв. – 63]. Крім грибів місцеві мешканці також давали хміль (у чвертках) та червець (в ложках) [27, арк. 62 зв. – 63].

Про обов'язок давати гриби до панського двору дізнаємося із інвентаря міста Стовбихви за 1805 р.¹² Мешканці цього поселення давали по 100 штук грибів у вінках від одного домогосподарства [51, s. 20]. У містах Берездів та Красностав у 1760-х рр. відповідно мешканці давали 2160 і 680 штук грибів [54, s. 100].

Коморники. Група міщан, що не мали власного домогосподарства у місті та наймалися у якості наймитів до свого сусіда, відносилися до міської бідноти. До цієї ж групи могли входити й молоді подружжя, які ще не створили власні домогосподарства, як це про це буде відзначено нижче. Загалом коморники, як це видно у містечку Корниці, у 1780-х рр. відробляли панщину на користь власника влітку і взимку лише «пішо», оскільки власного «тягла» (робочої худоби) вони не мали [13, с. 180]. Коморники у Рівному (1712 р.) мали лише обов'язок поливати капусту [46, s. 49], а в Корці – по три мотки з панського волокна прясти повинні [27, арк. 44]. Коморники у Кременці (1765 р.) відомі і в структурі єврейської громади, яка нараховувала 125 домогосподарств. В окремих із них загалом мешкало 34 коморники, які названі «новоженцями», «чинші та данини з яких зліквідовані» [42, s. 4].

Пахолки. Пахолками називали слуг невисокого соціального статусу, це були міські служебники, помічники. Часто пахолки допомагали міським орендарям чи служили місцевому кагалу. У Збаражі (1756 р.) мешкало 10 пахолків, що мали у своєму розпорядженні власні будинки і жоден з них не сплачував чиншу [24, арк. 2–8 зв.].

Побережники. У Ямполі побережники не сплачували жодних грошових плат і не відробляли днів літніх та шарварків. Усього їх налічувалося у місті трьох, кожен з них мав свій будинок та ґрунти для забезпечення потреб власної родини [48, арк. 211].

Загалом державці і власники міст намагалися всіляко сприяти більшому їх заселенню, адже головним джерелом прибутків все таки продовжувало залишатися населення. Певним стимулом до піднесення демографічних показників вважали зокрема величину ренти. Таким чином у 1773 р. люстратори містечка Свинюхи відзначили, що повинності тут легкі «для помноження осілості», а чинш «малий». Власне тутешні євреї з 21 будинку (7 заїжджих і 14 тильних) сплатили усього 11 злотих чиншу та влітку на ланах повинні нажати 34 копи, а різники за рік давали м'яса 6 чвертей [45, s. 40 v]¹³.

Мисливство. Під час полювань аристократів у містах встановлювали низку повинностей. Наприклад, у першій чверті XVIII ст. у Дубно у разі полювання князя-мисливця і його команди різники-юдеї зобов'язані були щороку кожен давати баранячих ніг по одній осьмаці, а католики – по пів осьмаки. Данину віддавали писарю, який усе реєстрував та видавав відповідні документи про отримання («квити») [52, s. 31]. У 1789 р. містяни Вижви скаржилися люстраторам про призначення їм обов'язкової участі в полюванні з нагінкою на диких тварин («abysmy na oblawy chodzili wiele tego potrzeba»), чого у попередніх люстраціях, за їх даними, не вказано [43, s. 130 v]. Тому міське поспільство зверталось до ясновельможних княжат Яблоновських з проханням скасувати таку повинність. Зрештою, у відповіді княгиня Юзефа з Мительських Яблоновська вказала, що «облави

¹² Хронологічно створений у 1805 р. інвентар виходить за межі дослідження, однак вважаємо за доцільне використання його даних, адже система повинностей у місті склалася ще у річесполитський період. Подібною до цієї ситуації виглядає апеляція укладачів інвентарів XVIII ст. до «давнього звичаю», тобто до кола повинностей, що окреслені були у попередніх століттях.

¹³ Чверть – міра ваги, що могла дорівнювати 8, 12 чи 24 пудам. Пуд – міра ваги, рівна 16 кг.

чи ходіння на них» не відносяться до сучасних вигадок старостинського двору, а одвічно практикувалися і в люстрації 1590 р. вказані між міськими повинностями [52, s. 132 v].

Риболовля. Мешканців корецького передмістя Жидковка окрім визначених повинностей зобов'язували взимку виходити два дні в тиждень до риболовлі, що не враховувалося до панщини [27, арк. 43 зв.]. Крім того місцевих винників (з панських та єврейських винниць) залучали до ловіння риби. Рибак з Острога (1767 р.) мав також обов'язок бути вправним до вилову бобрів, його також залучали до цієї справи і в місті Берездові, адже вказані міста перебували у власності княгині Анни Яблоновської. Названий фахівець мав обов'язок ставати до спуску різних ставів при потребі [54, s. 13]. У Берестечку та Стремільчому за ловіння риби сплачували ставщизну, розміри якої не вказано [56, s. 257]. Відомо, що острозький кагал мав щотижня сплачувати «за риби» по 3 злотих до замку або давати рибу [54, s. 26].

Садівництво. Сади у містах Волині розводили досить часто. З них також сплачували відповідним чином. У Корці ті міщани, що мали у своєму господарстві вишневий сад «кожне десяте дерево мали зібрати плоди і віддати на скарб» [27, арк. 43 зв.].

Жебраки. У містах мешкали жебраки, які не мали сталих джерел прибутку, жили на милостиню. Їх називали «люзними» або «вагабундами», що означало бродяги та жебраки, тобто люди без певного заняття й пристановища. Звісна річ, жодного стосунку до ренти ця група у місті не мала, однак міський уряд ординатської частини Острога у 1724 р. у повинностях застережливо вказував на обов'язку щомісяця повідомляти замкову адміністрацію про волоцюг, утікачів та вагабундів і особливо суворо забороняв переховувати їх у себе [11, с. 205].

Отже, мешканці міст Волинського воеводства у XVIII ст. сплачували подимне в якості державного податку до скарбу Речі Посполитої, яке з 1775 р. трансформувалося у генеральне подимне. Відповідні податкові ставки могли різнитися своїми розмірами в межах одного повіту. Представники єврейської громади сплачували державний податок поголовне, яке перебувало на контролі місцевих кагалів.

Головним обов'язком міщан слід вважати потрійну ренту (грошову, відробіткову, натуральну) на користь власників міст. Грошова рента або чинш були різними для різних міст, а платили за користування міськими пляцами, земельними та іншими угіддями. У багатьох містах пляци міщан були виміряні і відповідно до площі встановлювалася певна плата (Дубно, Острог) з апеляцією до давніх звичаїв. При сплаті чиншу враховано місце розташування земельної ділянки (ринкові будівлі, вуличні, затильні), належність до християнської чи юдейської громад, професійну зайнятість тощо. Міщани повністю залежали від власників міст. Відтак, час від часу вони шукали різних можливостей не сплачувати ренту до скарбу і такі випадки, як правило, завжди перебували у фокусі уваги поспільства та провокували суперечки. Міщани, що мешкали на юридиках виконували повинності не на користь міста, а на користь власника юридики, від чого інтереси самого міста втрачали свої потенційні фінансові та інші можливості. У королівських містах чисельність юридик була високою. Натомість в окремих розпорядженнях власників приватних міст натрапляємо на інформацію про вимогу до юридичан виконувати усі загальні міські повинності. Крім чиншу міщани сплачували спасне, симплю, чопове та шеляжне, даремщизну, габелю, ленунги тощо. Ремісники багатьох міст широко залучені до виконання робіт в замку (теслі, гончарі, гарбарі, кушнірі, винники тощо).

Лібертація містян Волині від ренти загалом або окремих її видів складала політику власників міст, часто залежала від стихійних лих, війн, пожеж, епідемій. Звільняли від ренти новоосілих та тих, хто створив нові сім'ї на певний час (від 3 до 5 років). Привілейовані мешканці міст виключалися із кола платників міських податків та данин. Лібертовані групи населення міст могли становити за приблизними підрахунками від 4 до 20 % усього населення.

Відробіткова рента передбачала виконання низки різнопланових робіт в межах самого міста та поселеннях князівства. Сюди слід віднести шарварки, гвалти, толоки, косіння тощо. Вищеокреслені моменти доповнювалися військовими повинностями, подорожчиною тощо. Мельники сплачували поколіщизну або колове. Низку повинностей мали парканники, коморники, пахолки, побережники, винники, рибалки тощо.

З другої половини XVIII ст. окремі магнати впровадили реформи у містах щодо переведення міщани на чинш (Берестечко, Стремільче), що мали певний успіх. У цій ситуації прогресивні ідеї реформування наштовхувалися на одночасне прагнення реформаторів зберегти попередні засади.

Натуральна данина в досліджуваний період продовжувала бути важливим чинним економічного повсякдення міщан краю. Міщани давали кури, каплуни, яйця, гриби, кмін, прядиво, лой, мед, тютюн тощо.

Упродовж XVIII ст. рента міщан Волині зросла, а різні категорій мешканців міст все частіше залучають до виконання панщизняних робіт, з'являються нові види ренти. Водночас в окремих містах краю з'явилися ширші можливості перейти на чинш. Рента в містах Волині залишалася одним із способів отримання прибутків їх власниками.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архив Юго-Западной России (надалі – АЮЗР). Ч. V: Акты о городах (1432 – 1798) / Ред. В. Антонович. Киев, 1869. Т. I. 638 с.
2. АЮЗР. Ч. 2: Постановления дворянских провинциальных сеймов, в Юго-Западной России. Т. II: Акты для истории провинциальных сеймов Юго-Западного края во второй половине XVII века. Киев, 1888. 722 с.
3. Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Староконстантинов в XVIII столетии). *Вопросы истории*. 1947. № 8 (Август). С. 30 – 49.
4. Баранович А. Фольварки Вишневецкого ключа во второй половине XVIII в. *Академику Б. Д. Грекову ко дню 70-летия*. Москва, 1952. С. 303 – 310.
5. Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955. 182 с.
6. Баранович О. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII в. *Студії з історії України науково-дослідчої катедри історії України в Київі*. Київ, 1926. Т. 1. С. 1 – 90.
7. Берковський В. Г. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава). *Архіви України*. 2011. № 4 (274). С. 146 – 154.
8. Берковський В.Г. Характерні риси економічного розвитку Заславщини у XVI – XVIII ст. *Пересопницьке Євангеліє – видатна пам'ятка української національної культури: матеріали Всеукраїнської міждисциплінарної наукової конференції, присвяченої 450-річчю написання Пересопницького Євангелія* / Упоряд. П.М. Кралюк. Ізяслав; Острог, 2011. С. 53 – 65.
9. Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 55 – 75.
10. Близняк М. Інвентар Межиріччя (Острозького) 1728 року. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. До 30-річчя пуску першого енергоблока Хмельницької АЕС* / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2017. Вип. 6. С. 117 – 127.
11. Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Вип. 27: на пошану Володимира Трофимовича. Острог, 2018. С. 187 – 206.
12. Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог, 2017. Вип. 26. С. 5 – 23.
13. Близняк М. Містечко Корниця в останній чверті XVIII ст. *Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в контексті історії України»*. Хмельницький, 2012. С. 177 – 181.
14. Близняк М. Містечко Ляхівці наприкінці XVIII ст. *Студії і матеріали з історії Волині 2013* / Гол. ред. В. Собчук. Кременець, 2015. С. 75 – 98.
15. Близняк М. Місто Лабунь за інвентарем 1788 року. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2022. Т. 37: До 75-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. С. 51 – 62.
16. Близняк М. Місто Шумськ у комплексі волинських маєтків князів Радзивілів другої половини XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог, 2021. Вип. 32. С. 62–74.
17. Вихованець Т. «Działo się na gruncie dóbr miasta Zaslawa...». Епізод з історії Заславської шляхти у першій третині XVIII століття. *Ізяславщина. Від давнини до сучасності. Науково-краєзнавче видання засновано до 90-річчя Ізяславського району* / Ред. Берковський В.Г. Ізяслав, 2013. Вип. 1. С. 70 – 88.
18. Герасименко Н.О., Старченко Н.П. Чопове. *Енциклопедія історії України* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2013. Т. 10: Т-Я. С. 554.
19. Державний історико-культурний заповідник міста Острога. Відділ фондів. № КН 23871 / III-Д 9250. Осілість міста Острога 1708 року. 56 арк.
20. Заяць А. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. Монографія. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2019. 582 с.
21. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. Львів, 2003. 206 с.
22. Крикун М. Воеводства Правобережної України у XVI – XVIII століттях. Статті і матеріали. Львів, 2012. 702 с.
23. Крикун М. Ще про реєстри димів Правобережної України 1775 року. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. CCLXXI: праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін* / Ред. тому О. Купчинський. Львів, 2018. С. 114 – 135.
24. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. НАН України. Відділ рукописів (надалі – ЛННБ ім. В. Стефаника ВР). Ф. 4. Оп. 1. Спр. 1366. 51 арк.
25. ЛННБ ім. В. Стефаника ВР. Ф. 91. Радзимінські. Спр. 389 а. Інвентар Корецького князівства 1723 р. 181 арк.
26. ЛННБ ім. В. Стефаника ВР. Ф. 141. Збірка Олександра Чоловського. Оп. 1. Спр. 68. Уривок радецько-лавницької книги міста Збаража з 1688 – 1750 рр. 240 арк.
27. ЛННБ ім. В. Стефаника ВР. Ф. 91. Радзимінські. Оп. 1. Спр. 389 а. Інвентар добр Корецького князівства 1759 р. 181 арк.
28. Люстрації королівщин українських земель XVI – XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / Укл. Р. Майборода. Київ, 1999. 321 с.
29. Маркина В.А. Соотношение форм феодальной ренты на Правобережной Украины в XVIII в. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. 1962 г. Минск: Изд-во Наука и техника, 1964. С. 231 – 241.

30. Маркіна В. Документи польського архіву «Скарб коронний» про соціально-економічні відносини на Правобережній Україні XVIII ст. *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*. 1958. № 4. С. 82 – 91.
31. Маркіна В. О. Про грошову та відробіткову ренту на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1959. №2. С. 33 – 49.
32. Оглоблин О.П. Нариси з історії України. Вип. VI: Україна у кінці XVII – в першій чверті XVIII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1941. 282 с.
33. Переговський В. Із історії міста Старокостянтинова. *Опис володінь князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 року* / Упоряд. В. Атаманенко, І. Рибачок. Острог: Вид-во НУОА, 2009. С. 10 – 44.
34. Тхор В. І. Рецепції німецького права у міському самоврядуванні слов'янських земель на прикладі міст Волині. *Слов'янський вісник. Міжвідомчий науковий збірник заснований у 1997 р.* Рівне, 1998. Вип. 1. С. 90 – 98.
35. Тхор В.І. Деякі питання соціально-економічного розвитку правобережних і західноукраїнських міст у XVIII ст. *Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура. Збірник наук. праць* / Редкол.: Г.Я. Сергієнко (гол. ред.), Ф.П. Шевченко, В.Г. Сарбей та ін. Київ: Наук. думка, 1986. С. 176 – 185.
36. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (надалі – ЦДІАК). Ф. 10 Житомирський земський суд, м. Житомир Київського воєводства. Оп. 1. Од. зб. 77. Інвентар добр Ляхівецького ключа 1789 р. Арк. 1 – 16.
37. ЦДІАК. Ф. 10 Житомирський земський суд, м. Житомир Київського воєводства. Оп. 1. Од. зб. 78. Арк. 1 – 17.
38. ЦДІАК. Ф. 10 Житомирський земський суд, м. Житомир Київського воєводства. Оп. 1. Спр. 76. Інвентар Ляхівецького ключа 1785 р. 43 арк.
39. ЦДІАК. Ф. 220. Оп. 1. Спр. 284. Канцлер Великого князівства Литовського Кароль-Станіслав Радзивілл повідомляє бурмистрів, лавників і поспільство Олики про сплату податків тими мешканцями міста, що мають будівлі на магістратському ґрунті. 31 січня 1718 р. 1 арк.
40. Центральний державний історичний архів України у місті Львові. Ф. 199. Оп. 1. Спр. 4. Люстрація м. Дубно із описом міського нерухомого майна та переліком повинностей міщан. 06.12.1755 р. Арк. 9.
41. Швыдько А.К. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI – XVIII вв. Учебн. пособие. Днепропетровск: ДГУ, 1979. 100 с.
42. Archiwum Główne Akt Dawnych (надалі – AGAD). Zespół 7. Archiwum Skarbu Koronnego (надалі – ASK). LVI. Lustracje, rewizje i inwentarze dóbr królewskich [1765 r.]. Sygnatura 19. 102 s.
43. AGAD. Zespół 7. ASK. LVI. Lustracje, rewizje i inwentarze dóbr królewskich. Sygnatura 20. 192 s.
44. AGAD. Zespół 7. ASK. LVI. Inwentarze starostw [Inwentarz starostwa Łuckiego ze wsiami 1766 r.]. Sygnatura 169. 18 s.
45. AGAD. Zespół 7. ASK. LIV. Zbiór pism rozmaitych tyczących się dóbr królewskich. Sygnatura 34. [Szwiniuchy]. 1773 r. 44 s.
46. AGAD. Zespół Archiwum Lubomirskich z Małej Wsi. Sygnatura 1680. Akta Koniecpolskich (1595 – 1712 r.). 112 s.
47. Archiwum Narodowe w Krakowie (надалі – ANK). Zespół 630. Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów. Sygnatura 493. T. IV. 476 s.
48. ANK. Zespół 630. Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów. Sygnatura 497. 490 s.
49. ANK. Zespół Archiwum Sanguszków. Sygnatura 571/1. Inwentarz starostwa Krzemienieckiego 1745 r. 94 s.
50. ANK. Zespół Archiwum Sanguszków. Sygnatura 451. Inwentarze miasta i klucza stepańskiego z lat 1723-1725 rr. [92 k.].
51. Archiwum Państwowe w Lublinie. Zespół Archiwum Brezow z Siekierzyniec. Sygnatura 320. [Inwentarz miasteczka Stobychwy]. 1805 r. 20 s.
52. Archiwum Państwowe w Lublinie. Zespół 79. Archiwum Lubomirskich z Dubna. Sygnatura 40. Inwentarz miasta Dubna. 1723 r. 88 s.
53. Bergerówna J. Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach: (działalność gospodarcza i społeczna Anny z Sapiehów Jabłonowskiej). Lwów, 1936. 448 s.
54. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Oddział rękopisów. Inwentarz Xięstw Ostrogskiego, Berezdowskiego, tudzież klucza Pruskuniewskiego z 24 czerwca 1767 roku. Sygnatura 5772/II. 106 s.
55. Chojńska M. Powinności mieszczan w mieście królewskim a w mieście prywatnym: przykład Tykocina w XVI–XVIII wieku. *Studia Podlaskie*. Białystok, 2009, 2010. T. XVIII. S. 7 – 110.
56. Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVIII – XIX wieku / B. Baranowski, J. Bartyś, T. Sobczak. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1963. T. II. 499 s.
57. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołynia. Biały Dunajec; Ostróg, 2013. 292 s.
58. Michalski A. Działalność gospodarcza książąt Czartoryskich w księstwie Klewańskim w latach 1701 – 1741. Słupsk, 2012. 246 s.
59. Orłowski R. Dobra beresteckie na Ukrainie w drugiej połowie XVIII w. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H. Oeconomia* 4. 1970. S. 257 – 264.
60. Osiadłość miasta Ostroga anno 1708 / Wyd. J. Nowicki. *Rocznik Wołyński*. Równe, 1938. T. VII. S. 179 – 228.
61. Rybarski R. Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III. Warszawa, 1939. 540 s.
62. Rzemieniecki K. Sumariusz podatków dóbr dawnej Ordynacji Ostrogskiej z 1775 roku. *Ostróżka dawнина* / Редкол.: І. Пасічник (гол. ред.), І. Тесленко (відп. ред.). Остріг, 2016. Вип. 5. С. 159 – 175.
63. Starożytności polskie: Ku wygodzie czytelnika porządkiem abecedowym zebrane. Poznań, 1842. T. 1. 800 s.
64. Szczygiel R. Miasta prywatne w Polsce od XIV wieku do 1772 roku. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. 2016. T. LXXVII (Special Issue). S. 13 – 45.

65. Świniuchy. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*. Warszawa, 1890. T. XI. S. 709.
66. Żydowski samorząd ziemski w Koronie (XVII – XVIII wiek). Źródła / Wprowadzenie i opracowanie A. Kaźmierczyk, P. Zarubin. Kraków, 2019. 679 s.

References:

1. Baranovich A. Upadok goroda Rechi Pospolitoj (Starokonstantinov v XVIII stoletii). *Voprosy istorii*. 1947. № 8 (Avgust). S. 30 – 49.
2. Baranovich A. Fol'varki Vishneveckogo kljucha vo vtoroj polovine XVIII v. *Akademiku B. D. Grekovu ko dnju 70-letija*. Moskva, 1952. S. 303 – 310.
3. Baranovich A.I. Magnatskoe hozjajstvo na juge Volyni v XVIII v. Moskva, 1955. 182 s.
4. Baranovych O. Narysy mahnatskoho gospodarstva na pivdni Volyni u XVIII v. *Studii z istorii Ukrainy naukovodoslidchoi katedry istorii Ukrainy v Kyivi*. Kyiv, 1926. T. 1. S. 1 – 90.
5. Berkovskiy V. H. Dzherela pravovoho statusu miskoho zhyttia Pivdenno-Skhidnoi Volyni na pochatku XVIII st. (na prykladi Staroho ta Novoho Zaslava). *Arkhivy Ukrainy*. 2011. № 4 (274). S. 146 – 154.
6. Berkovskiy V.H. Kharakterni rysy ekonomichnoho rozvytku Zaslavshchyny u XVI – XVIII st. *Peresopnytske Yevanheliie – vydatna pamiatka ukraïnskoi natsionalnoi kultury: materialy Vseukraïnskoi mizhdystsyplinarnoi naukovoi konferentsii, prysviachenoï 450-richchiu napysannia Peresopnytskoho Yevanheliia* / Uporiad. P.M. Kraliuk. Iziaslav; Ostroh, 2011. S. 53 – 65.
7. Blyzniak M. «Ioho korolivskoi mylosti» misto Lutsk naprykintsi 1780-kh rokiv. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky»*. Ostroh, 2022. Vyp. 33. S. 55 – 75.
8. Blyzniak M. Inventar Mezhyricha (Ostrozkoho) 1728 roku. *Visnyk Netishynskoho kraieznavchoho muzeiu. Do 30-richchia puskhu pershoho enerhobloka Khmelnytskoi AES* / Za red. O. Kononiuk, T. Vykhovantsia. Netishyn, 2017. Vyp. 6. S. 117 – 127.
9. Blyzniak M. Inventar mista Ostroha 1724 roku. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky»*. Vyp. 27: na poshanu Volodymyra Trofymovycha. Ostroh: Vyd-vo NUOA, 2018. S. 187 – 206.
10. Blyzniak M. Inventar mista Ostroha 1728 roku. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka Akademiia». Serii «Istorychni nauky»*. Ostroh, 2017. Vyp. 26. S. 5 – 23.
11. Blyzniak M. Mistechko Kornytisia v ostannii chverti XVIII st. *Materialy Vseukraïnskoi naukovokraieznavchoi konferentsii «Khmelnychchyna v konteksti istorii Ukrainy»*. Khmelnytskyi, 2012. S. 177 – 181.
12. Blyzniak M. Mistechko Liakhivtsi naprykintsi XVIII st. *Studii i materialy z istorii Volyni 2013* / Hol. red. V. Sobchuk. Kremenets, 2015. S.75 – 98.
13. Blyzniak M. Misto Labun za inventarem 1788 roku. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: istorychni nauky*. Kamianets-Podilskyi, 2022. T. 37: Do 75-richchia vid dnia narodzhennia profesora Valeriia Stepankova. S. 51 – 62.
14. Blyzniak M. Misto Shumsk u kompleksi volynskykh maietkiv kniaziv Radzyviliv druhoi polovyny XVIII st. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky»*. Ostroh, 2021. Vyp. 32. S. 62–74.
15. Vykhovanets T. «Działo się na gruncie dóbr miasta Zaslawa...». Epizod z istorii Zaslavskoi shliakhty u pershii tretyni XVIII stolittia. *Iziaslavshchyna. Vid davnyiny do suchasnosti. Naukovokraieznavche vydannia zasnovano do 90-richchia Iziaslavskoho raionu* / Red. Berkovskiy V.H. Iziaslav, 2013. Vyp. 1. S. 70 – 88.
16. Herasymenko N.O., Starchenko N.P. Chopove. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. Kyiv, 2013. T. 10: T-Ya. S. 554.
17. Zaiats A. Miske suspilstvo Volyni XVI – pershoi polovyny XVII st. Monohrafiia. Lviv: LNU im. I. Franka, 2019. 582 s.
18. Zaiats A. Urbanizatsiinyi protses na Volyni v XVI – pershii polovyny XVII stolittia. Lviv, 2003. 206 s.
19. Krykun M. Voievodstva Pravoberezhnoi Ukrainy u XVI – XVIII stolittiakh. Statti i materialy. Lviv, 2012. 702 s.
20. Krykun M. Shche pro reiestry dymiv Pravoberezhnoi Ukrainy 1775 roku. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. T. CCLXXI: pratsi Komisii spetsialnykh (dopomizhnykh) istorychnykh dystsyplin* / Red. tomu O. Kupchynskiy. Lviv, 2018. S. 114 – 135.
21. Markina V.A. Sootnoshenie form feodal'noj renty na Pravoberezhnoj Ukrainy v XVIII v. *Ezhegodnik po agrarnoi istorii Vostochnoj Evropy. 1962 g.* Minsk: Izd-vo Nauka i tehnika, 1964. S. 231 – 241.
22. Markina V. Dokumenty polskoho arkhivu «Skarb koronnyi» pro sotsialno-ekonomichni vidnosyny na Pravoberezhnii Ukraini XVIII st. *Naukovoinformatsiinyi biuletyn Arkhivnoho upravlinnia URSSR*. 1958. № 4. S. 82 – 91.
23. Markina V. O. Pro hroshovu ta vidrobitkovu rentu na Pravoberezhnii Ukraini v druhoi polovyny XVIII st. *Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal*. 1959. №2. S. 33 – 49.
24. Ohloblyn O.P. Narysy z istorii Ukrainy. Vyp. VI: Ukraina u kintsi XVII – v pershii chverti XVIII st. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1941. 282 s.
25. Perohovskiy V. Iz istorii mista Starokostiantynova. *Opys volodin kniazia Yanusha Ostrozkoho u Pivdenno-Skhidnii Volyni 1615 roku* / Uporiad. V. Atamanenko, I. Rybachok. Ostroh: Vyd-vo NUOA, 2009. S. 10 – 44.
26. Tkhor V. I. Retseptsiy nimetskoho prava u miskomu samovriaduvanni slovianskykh zemel na prykladi mist Volyni. *Slovianskyi visnyk. Mizhvidomchyi naukovyi zbirnyk zasnovanyi u 1997 r.* Rivne, 1998. Vyp. 1. C. 90 – 98.
27. Tkhor V.I. Deiaki pytannia sotsialno-ekonomichnoho rozvytku pravoberezhnykh i zakhidnoukraïnskykh mist u XVIII st. *Feodalizm: ekonomika, klasova borotba, kultura. Zbirnyk nauk. prats* / Redkol.: H.Ia. Serhiienko (hol. red.), F.P. Shevchenko, V.H. Sarbei ta in. Kyiv: Nauk. dumka, 1986. S. 176 – 185.
28. Shvyd'ko A.K. Social'no-jekonomicheskoe razvitie gorodov Ukrainy v XVI – XVIII vv. Uchebn. posobie. Dnepropetrovsk: DGU, 1979. 100 s.

Отримано: 26.12.2023

Прорецензовано: 13.02.2024

Прийнято до друку: 29.02.2024

e-mail: kucherovgennadij@gmail.com

skranat@ukr.net.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2024-35-37-42

Кучеров Г., Скрипник А. Позашкільна освіта сільських «Просвіт» Правобережної України (1917–1918 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2024. Вип. 35. С. 37–42.

УДК: 37(477.4) "1917/1918"

Геннадій Кучеров, Анатолій Скрипник

ПОЗАШКІЛЬНА ОСВІТА СІЛЬСЬКИХ «ПРОСВІТ» ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1917–1918 РР.)

У статті розкрито діяльність сільських «Просвіт» Правобережної України у сфері позашкільної освіти, їх досягнення та прорахунки протягом 1917–1918 рр. Відображена роль просвітницьких з'їздів для розвитку позашкілля. Акцентовано увагу на взаємодію відділу позашкільної освіти з просвітницькими організаціями. Простежена участь сільських осередків у поширенні різноманітних форм позашкільної роботи.

Ключові слова: «Просвіта», сільська «Просвіта», товариство, позашкільна освіта, Правобережна Україна, з'їзд.

Gennadiy Kucherov, Anatolii Skrypnyk

OUT-OF-SCHOOL EDUCATION OF THE RURAL «PROSVITA» OF RIGHT-BANK UKRAINE (1917–1918)

An analysis of the published works of Ukrainian scientists was carried out, in which the issues of the activity of «Prosvita» and the development of extracurricular education in Ukraine in 1917-1918 were outlined. The role of rural societies in the issue of population education is defined, in particular, the organization of libraries, lectures, concerts, courses for adults, etc.

The role of educational congresses in the formation of extracurricular education is clarified. Forum delegates urged everyone to fight illiteracy by organizing relevant courses at each «Prosvita».

The development of out-of-school education as an organic part of the educational system of Ukraine was impossible without the participation of educational societies – the main implementers of various cultural and mass events in the countryside. The holding of the latter contributed to the growth of national awareness of Ukrainians, the formation of patriotism, the preservation of the native language, original culture, etc.

From the operational plan of the Department of Extracurricular Education, it can be seen that «Prosvits» played a key role in the development of extracurricular education, especially in the spread of such forms as lectures, concerts, etc. The lectures deepened the national consciousness of Ukrainians and contributed to the processes of self-determination of the rural population. The musical art of rural «Prosvits» became an effective means of aesthetic education, contributed to the further development of national traditions, and the consolidation of Ukrainians around the extracurricular sphere.

The contribution of the meeting of zemstvo and city leaders of extracurricular education (December 12-15, 1917) to the coordination of extracurricular work is clarified.

Due to the lack of resources, the village «Prosvita» began its activity by arranging small reading rooms and book collections. The centers paid special attention to the formation of educational institutions for adults.

Keywords: «Prosvita», rural «Prosvita», society, out-of-school education, Right-Bank Ukraine, congress.

Постановка проблеми. Визвольні змагання українського народу 1917–1921 рр. відкрили нову сторінку в історії освіти. Розпад Російської імперії, боротьба за створення суверенної Української держави, великі соціально-економічні зміни та супутня їм хвиля надій і сподівань створили духовне піднесення в суспільстві, яке проявилось і в сфері освітнього життя.

Уряди України відігравали важливу роль у розвитку позашкільної освіти. Усі проведені ними реформи допомогли створити необхідні умови для подальшого функціонування десятків невеликих клубів, майданчиків та підкомітетів із різним змістом та організаційною структурою. На початку

серпня 1917 р. у складі Генерального Секретаріату освіти було створено Департамент дошкільної та позашкільної освіти (відділ), який очолила С. Русова – провідна українська просвітителька і педагог. «Наслідки організації позашкільної освіти, – писала вона, – виявляються не одразу, але ми повинні сказати: “Не буде неграмотного дорослого люду у нас на Україні”» [10 с. 234]. Видатна просвітителька була глибоко переконана, що форми позашкільної освіти були і залишаються важливим освітнім і виховним фактором, одним із напрямків громадської роботи учнів і дорослого населення.

Культурно-освітня організація «Просвіта» надавала великого значення організації позашкільної освіти. Її філії організували бібліотеки, друкували книжки та підручники українською мовою, розповсюджували їх серед українців, улаштовували вечори та свята тощо. Досвід, накопичений сільськими осередками, доречно дослідити і використати у сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність українських культурно-просвітницьких організацій на початку ХХ ст. не знайшла належного висвітлення в історичній літературі. Причиною цього є те, що українська радянська історіографія негативно оцінювала діяльність цих організацій, виходячи з ідеологічних міркувань. Відтак об’єктивне вивчення їхньої діяльності було неможливим. Інтерес до історії «Просвіт» Правобережної України відродився і посилювався з проголошенням незалежності України. Серед вчених, які цікавилися цією проблемою, варто відзначити А. Середяк [15], Л. І. Євселевського і С. Я. Фарину [6], Ж. Ковбу [8], С.О. Масюк [12], Т. Осташко [14] та ін. Ці дослідники з’ясували переважно культурно-освітні аспекти функціонування «Просвіт».

В останні роки з’явилися дослідження, присвячені як становленню позашкільної освіти в Україні, так і діяльності «Просвіт». Зокрема, О. Джус розкрила маловідомі аспекти життєдіяльності С. Ф. Русової, з’ясувала її внесок у становлення та розвиток позашкільної освіти в Україні, її зв’язки з просвітницькими товариствами [5]. Л.Д. Костенко констатує, що роком народження позашкільної освіти як унікальної освітньої ланки в Україні вважається 1918 р., виокремила її особливості на початку ХХ ст.: розширення її змісту та урізноманітнення форм організації в позашкільних та інших навчальних закладах [9].

Діяльність регіональних товариств громадської організації «Просвіта» наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на півдні України дослідила Т. Ю. Фокіна [17]. Г. Д. Борейко і А. В. Курята простежили передумови створення та діяльності громадського товариства «Просвіта» в Східній та Західній Україні», розкрили її роль в освітньому, культурно-мистецькому, політичному, економічному та національно-патріотичному вихованні населення країни, окреслили роль провідних українських діячів у становленні та діяльності «Просвіти» [1]. Т. М. Трофімук-Кирилова та А. В. Карпюк проаналізували стан наукової розробки становлення і діяльності просвітанських осередків на Волині у працях сучасних українських дослідників [16].

Осмилення історії просвітницьких товариств вимагає чималого часу і наукового аналізу. Попри значний доробок у вивченні цієї теми вітчизняними фахівцями, є аспекти, які потребують більш ретельного дослідження. Серед них – внесок сільських «Просвіт» Правобережної України у розбудову системи позашкільної освіти. Цей факт визначив вибір теми нашого дослідження.

Метою статті є висвітлення особливостей діяльності сільських «Просвіт» у контексті їх внеску в розвиток позашкільної освіти населення на території Правобережної України у 1917–1918 рр.

Виклад основного матеріалу. Хід Української революції (1917–1921 рр.) став основою становлення Української держави та нових умов соціально-економічного, політичного, культурно-освітнього життя. Важливу роль у розвитку позашкільної освіти відіграли українські уряди. Зокрема, Центральна Рада України ухвалила рішення створити у структурі Генерального Секретаріату освіти Департамент дошкільної та позашкільної освіти й надала йому право розробляти проекти різних законодавчих актів відносно культурної роботи з дорослим населенням та організації практичної роботи.

Особливе місце в позашкільній освіті належало сільським «Просвітам». Сільські осередки охоплювали своїм впливом більшість населення. Тож закономірним і першочерговим у діяльності відділу позашкільної освіти стало налагодження тісних відносин з українськими просвітницькими організаціями з питання просвіти населення, а також надання осередкам фінансової допомоги. Зокрема, маючи намір дізнатися про стан позашкільної освіти в Україні для складання кошторисів, надання допомоги, Генеральний секретаріат освіти звернувся до «Просвіт» із проханням надати звіт про свою діяльність. Керівник відомства І. Стешенко 2 липня 1917 р. зазначив, що товариства отримують допомогу, якщо виконають цю вимогу [22, арк. 8].

З метою отримання детальної інформації про всі існуючі «Просвіти» в Україні та їхні філії, відділ позашкільної освіти ініціював проведення Всеукраїнського з'їзду «Просвіт» (20–23 вересня 1917 р.). Делегати форуму позитивно оцінили діяльність «Просвіт». Представник Подільської губернії В.Приходько, характеризуючи співпрацю відділу позашкільної освіти з просвітницькими осередками, зазначав, що останні, особливо сільські, дуже слабкі організації, а, значить, потребують систематичної державної підтримки. Делегат запропонував розробити інструкцію про те, «що і як їм робити, щоб існуючі просвіти добре розвивались і нові одкривались» [21, арк. 60]. Ключовими результатами форуму стали постанови і перспективні плани діяльності. Так, із плану функціонування Департаменту позашкільної освіти ми бачимо, що першим культурним осередком є сільська «Просвіта». Саме вона мала розвивати бібліотечну справу, торгувати книгами, створювати школи для неграмотних, організувати лекції, вистави, хори, оркестри, засновувати музеї і при них гуртки українознавства і мистецтва, створювати гуртки молоді для самонавчання, дитячі клуби, майданчики, дитячі садки тощо [23, арк. 25].

Форум закликав усіх боротися з неграмотністю, організовуючи відповідні курси при кожній «Просвіті». Делегат М. Ярмоленко у своїй доповіді зауважив, що дорослих людей важче вчити, і закликав присутніх домагатися для них виділення коштів не менше, ніж на шкільну освіту [18, арк. 134]. В одній із постанов пропонували організувати проведення при товариствах лекції та концерти – найнеобхідніші на той час форми позашкільної просвітницької роботи [2, арк. 43].

Отже, предметом розгляду на лекційних заняттях, які проводилися при сільських «Просвітах», були важливі питання суспільно-політичного життя минулого та сьогодення. Найбільшу популярність мали тематичні лекції для населення (щодо хвороб та їх профілактики, краєзнавчі, історичні тощо), на які інколи запрошувалися відомі на той час громадські, політичні діячі. Вони виконували роль духовних наставників і провідників селян. Виклад матеріалу мав бути адаптований до потреб і можливостей сприйняття інформації слухачами із помірним використанням дидактичних, повчальних прийомів, критичних елементів, різкого викриття шкідливих властивостей сільського населення. Більш серйозні лекції супроводжувалися необхідними схемами, ілюстраціями, конкретною термінологією та практичними порадами для кращого сприйняття нової інформації.

Окремі лекції мали політичну спрямованість. З огляду на буремні події того часу, селяни цікавилися політикою Української Центральної Ради, земельним питанням, революційними подіями в Росії, ходом і наслідками першої світової війни тощо. Загалом лекції поглиблювали національну свідомість українців та сприяли процесам самовизначення сільського населення.

Важливу роль у позашкільній освіті відігравало музичне мистецтво. Сільські «Просвіти» Правобережної України через театральні вистави, масові зібрання, концерти, хорові співи, вечорниці, відзначення творчості та діяльності знаних українських культурних та політичних діячів, популяризували українські пісні, залучаючи до своїх лав нових членів. Новим явищем як культурного життя України, так і позашкільної освіти, стала поява таких форм, як мітинги-концерти, лекції-концерти тощо [7, с. 32]. Таке поєднання давало можливість інтелектуально розвивати сільське населення та надавати йому «розвагу для душі». Діяльність музичних секцій сільських «Просвіт» була ефективним засобом естетичного виховання, сприяла подальшому розвитку національних традицій, консолідації українців навколо позашкільної сфери.

12–15 грудня 1917 р. у Києві відбулася нарада земських і міських діячів позашкільної освіти. Присутні подали інформацію з регіонів, яка засвідчила велику потребу у здійсненні позашкільної освіти на місцях. Для її реалізації, на думку учасників форуму, потрібна спільна робота не лише земств, а й «Просвіт». Діячі позашкільної освіти засвідчили сильне бажання селян до освіти, заради якої останні готові були фінансувати бібліотеки, читальні, школи, вечірні класи тощо. На нараді була ухвалена постанова: у своїй культурно-просвітницькій діяльності місцеві органи влади мають спиратися на активістів та культурно-просвітні й економічні організації, наприклад, «Просвіти» [13, с. 46–47].

Зважаючи на брак ресурсів, сільські «Просвіти» починали свою діяльність із облаштування невеликих читалень та книгозбірень, це не потребувало великих коштів. Кількість читалень у повіті залежала від загального розвитку просвітницької діяльності. Так, у 1918 р. на Київщині їх налічувалося 351 [4, арк. 9]. Більшість бібліотек надавали селянам безкоштовний доступ до літератури. Попри бажання селян учитися, книжок, особливо на сільськогосподарську тематику, не вистачало. Тому просвітяни систематично зверталися до органів державної влади, громадських діячів та громади села за допомогою в придбанні літератури.

Протягом Української революції надруковано матеріали очевидців тих подій – публікації, брошури, мемуарну літературу тощо. Автори розмірковували над питанням ролі позашкільної освіти для майбутнього держави, організації навчання, подолання проблем, що виникали на шляху утворення закладів тощо. Так, у брошурі “Яку користь дають товариства «Просвіта» та Народній Дім і як їх закладати” невідомого автора зазначалося, що здобути освіту дорослій людині важко. Проте за “15-20 уроків вона вже може читати” [24, с. 7]. Як бачимо, організація освіти для дорослого населення була очевидною.

Утворення освітніх закладів для дорослих виявилось нелегкою справою. Необхідно було потурбуватися про приміщення, віднайти підручники, канцелярське приладдя. Значною проблемою у зимовий період стали пошуки пального для освітніх закладів. Важливим було знайти відповідних кваліфікованих лекторів. На території регіону відчутною була нестача методичних матеріалів, які забезпечували б процес навчання. Тому сільські «Просвіти» надсилали прохання до Департаменту позашкільної освіти та інших органів влади вислати їм існуючі програми курсів для дорослих, конспекти народних читань, а також всі інші відповідні матеріали. Окрім цього, деякі товариства, як наприклад, головківське Чигиринського повіту Київської губернії, враховуючи вагомість організації освіти дорослих і з метою прискорення надходження друкованих матеріалів, готове було заплатити гроші [19, арк. 64]. Ураховуючи зазначені факти, відділ позашкільної освіти підготував рекомендації-порадники, рекомендації для громадських установ позашкільної освіти, серед них – «Про вечірні школи», «Просвіти», їх значення для культурного розвитку народу» С. Русової, «Вища селянська школа на Україні», «Народні будинки», матеріали до програм регіонального характеру, іншу допоміжну літературу, які у своїй роботі використовували сільські «Просвіти».

Долаючи чималі труднощі, сільські «Просвіти» Правобережної України розпочали нелегку роботу із забезпечення освітніх потреб дорослого населення. Для цього виділяли кімнату в місцевій школі, у колишніх маєтках поміщиків, священників, просвітницьких будинках або сільській хаті. Підручники закупували у губернських, повітових містах, а у випадку їх відсутності користувалися тим, що було в наявності. Лекторами на курсах призначались, як правило, представники місцевої інтелігенції: учителі, фельдшери, просвітяни. Зважаючи на сільськогосподарські роботи, у яких були задіяні селяни, товариства намагались організувати навчання у зимовий період. Чисельність слухачів у закладах для дорослих була різною і залежала від загальної кількості неосвічених людей у селі, можливостей «Просвіти», бажання селян підвищити свій освітній рівень тощо. Були випадки, коли мешканці того чи іншого селища відмовлялися відвідувати курси чи школи, вважаючи їх непотрібними для себе. Загалом кількість слухачів коливалася від кількох осіб до сотні. Так, ягубецька «Просвіта» Уманського повіту Київської губернії мала на курсах 97 осіб [20, арк. 42].

Подальший розвиток освіта дорослого населення отримала на II з'їзді «Просвіт», який відбувся 3–5 листопада 1918 р. На форумі було зазначено, що вечірні школи мають 2 завдання: 1) навчити дорослих людей грамоті: читати, писати, рахувати; 2) поширити загальний розвиток дорослого населення, даючи йому найпростіші знання, при цьому не забуваючи про «моральне виховання» [3, арк. 18]. Останнє особливо мало місце під час проведення театралізованих заходів. Вистави мали значний позитивний вплив на всіх людей, і особливо на молодь. Вони допомагали відновити і підтримувати українську культуру і традиції, а також сприяли формуванню національної самосвідомості. У селах, де проводилися такі вистави, зростала популярність рідної української мови, що позитивно впливало на навички та вміння в спілкуванні.

Отже, у період національно-визвольних змагань 1917–1918 рр. позашкільна освіта проходила якісно новий етап свого становлення. Уряди Центральної Ради та гетьманської Української Держави усвідомлювали значення освіти як чинника державотворчих процесів. Відтак була створена міцна база позашкільної освіти з ліквідації неписьменності серед населення та підвищення його загального культурного рівня. Виняткову роль у цьому процесі відіграли сільські «Просвіти», які відкривали бібліотеки, книгозбірні, читальні, школи для дорослих та дітей, друкували книжки та підручники українською мовою, влаштовували лекції, читання, бесіди; ставили вистави, улаштовували вечори та свята тощо.

Здійснений аналіз історичних джерел дає підстави стверджувати, що дослідження історії сільських «Просвіт» далеко не вичерпано. Актуальність цієї теми не зникає і буде продовжувати привертати увагу науковців і фахівців у майбутньому. На нашу думку, доречно звернути увагу на недоліки в роботі просвітницьких осередків, виникненні конфліктних ситуацій тощо.

Список використаних джерел та літератури:

1. Борейко Г.Д., Курята А.В. Роль «Просвіти» у формуванні освітньо-культурного простору України. *Псих.-пед. основи гуманізації навч.-вихов. процесу в школі та ВНЗ*. Рівне, 2019. Вип. 2 (22). С. 13–20.
2. Державний архів Київської області (ДАКО). Ф.1447. Оп.1. Спр.8. 61 арк.
3. ДАКО. Ф.1447. Оп.1. Спр.28. 19 арк.
4. ДАКО. Ф.1447. Оп.1. Спр.38. 29 арк.
5. Джус О. Софія Русова і розвиток українського позашкілья (до 20-річчя закону України «Про позашкільну освіту»). *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : науковий журнал*. Суми, 2020. № 5–6 (99–100). С. 225–235.
6. Євселевський Л.І., Фарина С.Я. «Просвіта» в Наддніпрянській Україні. Історичний нарис. Київ, 1993. 128 с.
7. Завальнюк О. Кам'янець-Подільський у вирі революційних потрясінь 1917 р.: внесок периферійного міста в історію Української революції. *Науковий вісник «Межибіж»*. 2017. №1. С.26-35.
8. Ковба Ж. «Просвіта» – світло, знання, добро і воля українського народу. Дрогобич, 1993. 128 с.
9. Костенко Л.Д. Позашкільна освіта України в першій половині ХХ ст. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. пр.* Запоріжжя, 2021. Вип. 74. Т. 1. С. 23–27.
10. Липецький О.П. Педагогічна спадщина Софії Русової, як невід'ємна складова сучасної позашкільної освіти в Україні. *Позашкільна освіта: історичні поступу та здобутки: Зб. матеріалів Всеукраїнської педагогічної конференції*, Київ, 2–3 грудня 2008 р. Київ, 2008. С. 232-236.
11. Лисенко О.В. «Просвіти» у суспільно-політичному і культурному житті Наддніпрянської України (1905 – 1916 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 24 с.
12. Масюк С.О. Діяльність товариств «Просвіта» в Україні (березень 1917 – 1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1997. 25 с.
13. Освітня хроніка на сторінках періодичних видань 1917–1920 рр. (з фондів Педагогічного музею України). *Педагогічний музей України*. Київ, 2017. Вип.4. 182 с.
14. Осташко Т. Товариство «Просвіта» – осередки українського національно-освітнього руху за доби Центральної Ради. *Центральна Рада і український державотворчий процес: матеріали наукової конференції*, 20 березня 1997. Київ, 1997. С. 272–280.
15. Середяк А. Товариство «Просвіта» в період першої світової війни, визвольних змагань українського народу і їх поразки (1914–1928). *Нарис історії «Просвіти»*. Львів ; Краків ; Париж, 1993. С. 42–52.
16. Трофімук-Кирилова Т.М., Карпюк А.В. Заснування та діяльність товариства «Просвіта» на Волині: огляд сучасної української історіографії. *Південний архів (історичні науки): Збірник наукових праць*. Випуск ХЛІ. Івано-Франківськ, 2023. С. 93–101.
17. Фокіна Т.Ю. Особливості діяльності регіональних товариств культурно-освітньої громадської організації «Просвіта». *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. Ужгород, 2018. № 1(42). С. 254–258.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 2201. Оп. 2. Спр. 367. 185 арк.
19. ЦДАВО України. Ф.2201. Оп. 2. Спр. 391. 117 арк.
20. ЦДАВО України. Ф.2581. Оп.1. Спр.157. 52 арк.
21. ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 158. 74 арк.
22. ЦДАВО України, Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 159. 106 арк.
23. ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 190. 35 арк.
24. Яку користь дають товариства «Просвіта» та Народній Дім і як їх закладати. Полтава, 1918. 31 с.

References:

1. Boreiko H.D., Kuriata A.V. Rol «Prosvity» u formuvanni osvithno-kulturnoho prostoru Ukrainy. *Psych.-ped. osnovy humanizatsii navch.-vykhov. protsesu v shkoli ta VNZ*. Rivne, 2019. Vyp. 2 (22). S. 13–20.
5. Dzhus O. Sofiia Rusova i rozvytok ukrainskoho pozashkillia (do 20-richchia zakonu Ukrainy «Pro pozashkilnu osvitu»). *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii : naukovyi zhurnal*. Sumy, 2020. № 5–6 (99–100). S. 225–235.
6. Yevselevskiy L.I., Faryna S.Ia. «Prosvita» v Naddnyprianskii Ukraini. *Istorychnyi narys*. Kyiv, 1993. 128 s.
7. Zavalniuk O. Kamianets-Podilskiy u vyri revoliutsiinykh potriasyn 1917 r.: vnesok peryferiinoho mista v istoriiu Ukrainskoi revoliutsii. *Naukovyi visnyk «Mezhybizh»*. 2017. №1. S.26-35.
8. Kovba Zh. «Prosvita» – svitlo, znannia, dobro i volia ukrainskoho narodu. *Drohobych*, 1993. 128 s.
9. Kostenko L.D. Pozashkilna osvita Ukrainy v pershii polovyni XX st. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh: zb. nauk. pr.* Zaporizhzhia, 2021. Vyp. 74. T. 1. S. 23–27.
10. Lypetskyi O.P. Pedahohichna spadshchyna Sofii Rusovoi, yak nevidiemna skladova suchasnoi pozashkilnoi osvity v Ukraini. *Pozashkilna osvita: istorychni postupy ta zdobutky: Zb. materialiv Vseukrainskoi pedahohichnoi konferentsii*, Kyiv, 2–3 hrudnia 2008 r. Kyiv, 2008. S. 232-236.
11. Lysenko O.V. «Prosvity» u suspilno-politychnomu i kulturnomu zhytti Naddnyprianskoi Ukrainy (1905 – 1916 rr.) : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Kyiv, 24 s.
12. Masiuk S.O. Diialnist tovarystv «Prosvita» v Ukraini (berezen 1917 – 1920 rr.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Kyiv, 1997. 25 s.
13. Osvitnia khronika na storinkakh periodychnykh vydan 1917–1920 rr. (z fondiv Pedahohichnoho muzeiu Ukrainy) / Pedahohichni muzei Ukrainy. Kyiv, 2017. Vyp.4. 182 s.

14. Ostashko T. Tovarystvo “Prosvita” – oseredky ukrainskoho natsionalno-osvitnoho rukhu za doby Tsentralnoi Rady. Tsentralna Rada i ukrainskyi derzhavotvorchyi protses: materialy naukovoï konferentsii, 20 bereznia 1997. Kyiv, 1997. S. 272–280.

15. Serediak A. Tovarystvo “Prosvita” v period pershoi svitovoi viiny, vyzvolnykh zmahan ukrainskoho narodu i yikh porazky (1914–1928). Narys istorii “Prosvity”. Lviv ; Krakiv ; Paryzh, 1993. S. 42–52.

16. Trofimuk-Kyrylova T.M., Karpiuk A.V. Zasnuvannia ta diialnist tovarystva «Prosvita» na Volyni: ohliad suchasnoi ukrainskoi istoriohrafii. Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky): Zbirnyk naukovykh prats. Vypusk XLI. Ivano-Frankivsk, 2023. S. 93–101.

17. Fokina T.Iu. Osoblyvosti diialnosti rehionalnykh tovarystv kulturno-osvitnoi hromadskoi orhanizatsii «Prosvita». Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: «Pedahohika. Sotsialna robot». Uzhhorod, 2018. № 1(42). S. 254–258.

Отримано: 16.01.2024

Прорецензовано: 29.01.2024

Прийнято до друку: 18.02.2024

e-mail: v.lisova@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2024-35-43-52

Лісова В. Складові комунікаційної стратегії КДБ УРСР напередодні серпневого путчу ДКНС 1991 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2024. Вип. 35. С. 43–52.

УДК: 94(47+477):323.2:355.40«1990/1991»

Віта Лісова

СКЛАДОВІ КОМУНІКАЦІЙНОЇ СТРАТЕГІЇ КДБ УРСР НАПЕРЕДОДНІ СЕРПНЕВОГО ПУТЧУ ДКНС 1991 РОКУ

У публікації окреслено основні напрямки та форми інформаційно-пропагандистської діяльності радянських спецслужб в останні роки існування СРСР. Виділено такі складові комунікаційної стратегії КДБ УРСР, як участь в реабілітаційних процесах, популяризація держбезпеки в суспільстві, публічна дискредитація представників національно-визвольного руху, робота з листами та зверненнями громадян, комунікація з депутатським корпусом. На прикладі окремих інформаційних акцій показано, яким чином органи держбезпеки намагалися покращити свій імідж та які заходи вживали задля подолання репутаційних втрат.

Ключові слова: КДБ, УРСР, перебудова, гласність, пропаганда, піар, комунікація.

Vita Lisova

COMPONENTS OF THE COMMUNICATION STRATEGY OF THE KGB OF THE UKRAINIAN SSR BEFORE THE AUGUST COUP OF 1991

The publication is dedicated to one of the final stages of the existence of the Soviet special services and, accordingly, their development of their communication strategy. We are talking about the period before the August putsch of 1991. In response to the further democratization of public life and increased criticism of the department by the public, the KGB of the USSR at this time actively tried to improve the coordination of its «PR units» and develop something like the concept of a «single voice».

Therefore, noticeable changes took place in the structure of Chekist propaganda. In 1990, the Press Bureau of the KGB of the USSR was reorganized and replaced by the Public Relations Center. Among the tasks of this department, monitoring of the press stood out, which also indicated a more systematic approach to propaganda.

Following the center, this area was also modernized by the KGB of the Ukrainian SSR. By the end of 1990, the formation of a network of regional press groups was practically completed in the republican special service, and the KGB Department in the Vinnytsia region even had its own printed organ – the monthly *Incognito*, which became the first newspaper of its kind in the Soviet Union.

Participation in rehabilitation processes, popularization of state security in society, public discrediting of the national liberation movement, work with citizens' letters and appeals, deputy communication remained key among the directions of the department's communication strategy.

Therefore, the article, using the example of individual information campaigns, shows how state security agencies tried to improve their image and what measures they took to avoid reputational losses.

Keywords: KGB, Ukrainian SSR, perestroika, glasnost, propaganda, PR, communication.

Напередодні розпаду СРСР масштаби інформаційно-пропагандистської діяльності радянських спецслужб невпинно зростали. У відповідь на подальшу демократизацію суспільного життя і посилення критики відомства з боку громадськості, Комітет державної безпеки намагався покращити координацію своїх «піар-підрозділів» та виробити щось на кшталт концепції «єдиного голосу». Відтак у структурі чекістської пропаганди відбулися помітні зміни. Зокрема, у 1990 р. було «перезавантажено» Прес-бюро КДБ СРСР, замість якого постав Центр громадських зв'язків. Тоді ж серед завдань цього підрозділу виокремився моніторинг преси, що також свідчило про більш системний підхід до пропагандистської роботи.

Невдовзі свою прес-службу модернізував і КДБ УРСР. До кінця року практично завершилося формування мережі його регіональних прес-груп, а в Управлінні КДБ по Вінницькій області навіть

з'явився власний друкований орган – щомісячник «Инкогнито», що став першою в Радянському Союзі газетою такого гатунку [23].

Українські чекісти взагалі демонстрували надзвичайну активність на поприщі пропаганди. У 1990–1991 рр. КДБ УРСР максимально посилив ключові напрямки відомчої комунікаційної стратегії, здійснюючи безперервний інформаційний супровід оперативно-службової діяльності.

Подібна ініціативність не лишилася непоміченою на Луб'янці. Тож за місяць до серпневих подій 1991 р. заступник голови КДБ СРСР Віталій Пономарьов розіслав головам республіканських комітетів і начальникам обласних управлінь та навчальних закладів «взірцевий» огляд «Про досвід роботи КДБ Української РСР у зміцненні зв'язків з громадськістю». Це був детальний звіт щодо інформаційно-пропагандистської активності КДБ УРСР за останній рік з описом основних напрямків, форм і конкретних заходів, використаних спецслужбою для «формування в суспільній свідомості розуміння відповідальності й важливості завдань із забезпечення державної безпеки як основи довіри до діяльності органів» [16, с. 612–613].

Інформацію про чекістську пропаганду цього періоду зустрічаємо і в інших джерелах. Фрагментарні відомості щодо впровадження гласності в оперативно-службовій діяльності КДБ УРСР можна віднайти в фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України та деяких обласних управлінь СБУ, серед матеріалів Центрального державного аудіовізуального та електронного архіву, в радянській та закордонній пресі, спогадах представників держбезпеки, політичних діячів і сучасників означених подій.

Крім того, тема публічності радянських спецслужб у роки горбачовської перебудови підіймається в низці закордонних досліджень, у тому числі, міждисциплінарних [1; 15; 27; 31; 37–40; 45; 47]. Та попри те, що ці роботи проливають світло на інформаційно-пропагандистську активність КДБ СРСР поза їх увагою лишається республіканський аспект.

З-поміж вітчизняних істориків окремі згадки про цю сторону функціонування секретної служби знаходимо у Руслана Забілого, Олени Мельникової, Володимира В'ятровича, Тетяни Андрійчук [2; 4; 20; 26]. Відомості щодо запровадження гласності в діяльності радянських спецслужб містяться в доробку фахівця з комунікації Георгія Почепцова [29; 30].

У комплексі ці матеріали дають змогу чіткіше побачити загальну картину «піар-активності» республіканських органів державної безпеки в останні роки існування Країни Рад. Ми ж спробуємо у даній розвідці показати один із фінальних етапів розвитку відомчої комунікаційної стратегії, виокремити ключові напрямки та конкретні заходи КДБ УРСР із розбудови свого корпоративного іміджу.

Важливим аспектом публічності Комітету держбезпеки наприкінці горбачовської перебудови лишалася комунікація з депутатським корпусом [23; 24]. Вона включала як наведення контактів із народними депутатами, так й власне депутатську діяльність представників секретного відомства. Так, за підсумками парламентських виборів 1990 р., до рад різних рівнів увійшли 537 співробітників КДБ УРСР, четверо з них – до Верховної Ради [4, с. 218–220; 19, с. 143–144; 20]. Якщо звернутися до статистики по Союзу, то загалом до республіканських та місцевих рад було обрано 2756 депутатів від Комітету державної безпеки, 86 відсотків із яких пройшли в першому турі виборів. Тож «успіхи» українських чекістів на цьому тлі видавалися значними.

Вочевидь не останню роль у досягненні такого результату відіграла робота спеціальних оперативних груп, мережу яких КДБ створив по всій країні з метою вироблення правильної тактики передвиборчої боротьби. До того ж ще з липня 1989 р., у відомстві діяла комісія «з партійно-політичної підтримки оперативної та адміністративної діяльності», головним завданням якої був пошук «нешаблонних методів пропаганди» [1; 47, с. 5].

З іншого боку надзвичайно важливою для КДБ лишалася взаємодія з народними депутатами саме з позиції спецслужби. Оптимізація цієї складової зовнішніх відкритих комунікацій була особливо актуальною з огляду на підготовку закону про органи держбезпеки, а також посилення парламентського контролю за діяльністю секретного відомства. Положення про підпорядкування республіканських органів державної безпеки Верховній Раді було визначене Декларацією про державний суверенітет та закріплено змінами до Конституції УРСР 1990 р. [18; 21]. До того ж з квітня 1991 р. в парламенті діяла Комісія з питань оборони і державної безпеки, а в уряді з'явилася посада державного міністра з питань оборони, національної безпеки і надзвичайних ситуацій [17, с. 115].

Про заходи з поліпшення депутатської комунікації республіканський комітет систематично звітував до відповідних парламентських інстанцій. Так, 9 квітня 1991 р. Голові ВР УРСР Леоніду Кравчуку

було надіслано доповідну записку «Про зміцнення зв'язків та ділової співпраці органів КДБ республіки з Радами і народними депутатами» [7, арк. 284–287], а за кілька днів потому, 12 квітня 1991 р., про стан інформування органами держбезпеки рад різних рівнів у 1990 р. – першій чверті 1991 р. доповідали вже Голові Комісії ВР УРСР з питань зовнішньої і внутрішньої безпеки Василеві Дурдинцю [7, арк. 315–316].

КДБ УРСР на постійні основі інформував депутатський корпус про особливості і тенденції розвитку суспільно-політичної та оперативної обстановки, боротьбу з розвідувально-підривною діяльністю іноземних спецслужб, організованою злочинністю й економічними злочинами та з інших питань, що належали до компетенції секретного відомства [7, арк. 284–286; 16, с. 613–616].

На виняткове значення цього компонента публічності секретної служби вказав й випуск у 1990 р. збірника «КГБ лицом к народу». Видання з інтерв'ю і матеріалами виступів голови КДБ СРСР Володимира Крючкова та його заступників за 1989–1990 рр. призначалося, як підкреслювали чекісти, для «об'єктивного інформування» народних депутатів СРСР з усього комплексу питань діяльності органів держбезпеки. Проте ця ініціатива була не надто вдалою – збірник вийшов обмеженим накладом в тисячу примірників та мав адресний характер. І хоча в перспективі планувався його друк масовим тиражем, випуск припинився на одному номері [38].

У цей час подальшого поширення набуло проведення зустрічей співробітників обласних управлінь із народними депутатами різних рівнів. Під час таких візитів відбувався «обмін думками» щодо актуальних суспільно-політичних й соціально-економічних питань та проблем перебудови діяльності в органах держбезпеки.

Нардепам разом із представниками громадських організацій та журналістами демонстрували службові кабінети, музеї і кімнати «чекістської слави», знайомили їх з архівно-слідчими матеріалами. Практикувалося залучення депутатів до суспільно-політичних і службових заходів, таких як засідання колегій, рад, партійні та офіцерські збори, спільна робота в комісіях і комітетах органів влади тощо [7, арк. 284–286; 16, с. 613–616; 36, с. 76, 84; 43]. Періодично «майстер-класи» з подібної відкритості давав і голова КДБ СРСР В.О. Крючков [3].

Водночас межі чекістської «гостинності» були чітко прописані в інформаційному листі першого заступника голови секретного відомства Філіпа Бобкова «Про допуск депутатів на об'єкти КДБ і надання їм інформації з окремих питань діяльності органів держбезпеки», що був розісланий на місця в січні 1991 р. У роз'ясненні підкреслювалося, що керівники КДБ–УКДБ у кожному окремому випадку особисто приймають рішення щодо можливості відвідування народними депутатами СРСР будівель і приміщень, котрі використовувалися органами держбезпеки, а також про обсяги інформування їх щодо окремих питань оперативно-службової діяльності.

Народним депутатам належало роз'яснювати, що органи КДБ СРСР, як і іноземні спецслужби, у своїй контррозвідувальній роботі використовують спеціальні методи й сучасні технічні пристрої та не виконують жодних функцій з цензури чи політконтролю. При цьому контррозвідувальна робота на поштовому чи телефонному каналах начебто проводилася виключно для виявлення фактів передачі шпигунських повідомлень, розшуку злочинців та осіб, підозрюваних у особливо небезпечних державних злочинах, попередження пересилки вибухових пристроїв. Наголошувалося, що порядок використання технічних засобів регламентувався відомчими наказами. Там же був розроблений механізм контролю за цією діяльністю, щоб вона «жодним чином не здійснювалася на шкоду суспільству та чесному громадянину, не утискала його прав і свобод» [35, арк. 7–10].

Слід зауважити, що крім традиційно тісних контактів із комуністами, котрі, на думку голови КДБ УРСР Миколи Голушка, лишалися єдиною силою спроможною радикально впливати на ситуацію в республіці [14, с. 451], органи держбезпеки намагалися налагодити контакти з опозиціонерами. Адже, наприклад, у новообраній Львівській міськраді, лише 33 із 150 депутатів були членами КПУ, що за словами голови Львівського КДБ було напрочуд хорошим результатом із огляду на глибину антирадянських настроїв у регіоні [45, с. 829].

Для поліпшення цієї ситуації, Комітетом серед іншого, було організовано зустріч співробітників держбезпеки із 40 представниками опозиційного блоку «Народна Рада» та керівництвом низки західних облрад. Таке прагнення до діалогу в КДБ пояснювали необхідністю сформулювати у громадськості «об'єктивне уявлення про сучасних чекістів, умови їхньої праці й побуту, відсутність яких-небудь пільг і привілеїв» [16, с. 615; 20]. Проте реалізацію цього завдання значно ускладнював той

факт, що народними обранцями стали, у тому числі, й колишні «підопічні» КДБ, які не з чуток були обізнані з чекістськими методами роботи.

Значну увагу в Комітеті приділяли також прийому народних депутатів керівництвом КДБ УРСР та розгляду їх звернень, яких у 1990 р. надійшло 159. При цьому в КДБ відзначали стійку тенденцію до збільшення кількості таких заяв, починаючи з жовтня 1990 р. Тож у середньому в місяць у відомстві отримували до 10 депутатських запитів. Серед порушених у листах тем центральне місце займали питання реабілітації жертв сталінських репресій, ефективності та форм контролю за діяльністю КДБ, перевірки первинної інформації щодо організованої злочинності. Як відзначали в спецслужбі, з огляду на значення цих звернень, всі депутатські запити та відповіді на них доповідалися безпосередньо М.М. Голушку, який у багатьох випадках особисто приймав таких відвідувачів чи відповідав їм. Практикували в КДБ й публічні доповіді по суті депутатських запитів [7, арк. 286–287; 9, арк. 221].

Розгляд листів та прийом громадян лишався для радянських спецслужб важливим каналом комунікації та інструментом пропагандистського впливу на громадськість [24]. До того ж українські чекісти досягли в цьому питанні такого рівня, що навіть ділилися досвідом на сторінках відомчого збірника, а матеріали Приймальні КДБ УРСР використовували для підготовки телерепортажів та публікацій у ЗМІ, зокрема виходив нарис «Один день у приймальні КДБ УРСР» [5, арк. 57–62; 16, с. 623].

У звіті за 1990 р. відмічалось зростання кількості усних і письмових звернень. У порівнянні з попереднім періодом число перших збільшилося майже на 22 відсотки, а других – на 88 відсотків. За тематикою найбільше листів (41 відсоток) торкалися теми репресій 1930–1950-х рр., багато запитів містили прохання щодо підтвердження участі в Другій світовій війні та придушенні українського національно-визвольного руху, перебування в концентраційних таборах гітлерівської Німеччини [10, арк. 1–2].

У КДБ відзначали й ріст звернень від науково-дослідних і музейних колективів та окремих дослідників за допомогою в розшуку архівних матеріалів, що становили наукову й історичну цінність. У цих питаннях Комітет підтримував контакти з Академією наук УРСР, вишами, музеями.

Цю співпрацю радянські спецслужби активно використовували для покращення свого іміджу. Так, 28 червня 1990 р. в урочистій обстановці відбулася передача до відділу рукописів Інституту літератури АН УРСР розсекречених листів і окремих праць одного з провідних діячів Української Центральної Ради, першого голови Генерального секретаріату та Директорії УНР Володимира Винниченка. Інформація про цей захід широко тиражувалася у провідних республіканських газетах, на телебаченні та радіо [32].

Спільно з Інститутом держави і права АН УРСР у цей час також велася підготовка видань про жертв терору. Тривала співпраця органів держбезпеки з видавництвом Української радянської енциклопедії, Інститутом літератури АН УРСР, Спілкою письменників України.

При цьому авторами наукових праць нерідко виступали й самі чекісти. Матеріали з відомчих архівів були використані в монографії «Всеукраїнська надзвичайна комісія (1918–1922 роки)» за редакцією голови КДБ УРСР, у спогадах ветерана держбезпеки І.П. Федорова «Партизанські версти», нарисах про учасниць розвідувально-диверсійних і оперативних груп. Загалом у 1990 р. було видано 13 таких книжок і брошур [10, арк. 24; 16, с. 622–623].

На початку 1990 р. до органів держбезпеки звернулися науковці Інституту історії України Академії наук УРСР за сприянням у підготовці матеріалів для збірника історико-бібліографічних портретів партійних і радянських працівників, діячів науки та культури з Полтавщини, котрі були жертвами сталінських репресій. Ця кропітка робота розтягнулася на багато років і продовжилася після 24 серпня 1991 р., охопивши всі області країни та Автономну Республіку Крим. Підсумком тривалих старань команди науковців, архівістів, журналістів, дослідників, представників державних та правоохоронних органів стала поява унікальної багатотомної серії книг «Реабілітовані історією» [35, арк. 12–15, 17].

Серед інших аспектів роботи зі зверненнями в КДБ вказували на зменшення кількості повідомлень сигнального характеру, а також скарг на дії співробітників держбезпеки. Натомість відзначалося зростання позитивних відгуків про діяльність спецслужби, яких надійшло у півтора рази більше, ніж попереднього року.

На цьому тлі контрастувала інформація про скорочення числа бажаючих вступити на службу, роботу чи навчання до КДБ: 631 особа у 1990 р., проти 1010 – в 1989 р. У Комітеті такий стан речей списували на репутаційні втрати через дискредитацію відомства в ЗМІ [10, арк. 3]. Це була вагома, проте не єдина причина втрати інтересу до «чекістської справи». На падіння «престижу» радянських спецслужб значно вплинуло зниження матеріального забезпечення, а також демотивація самих співробітників [45, с. 833]. Як зазначає дослідник Євгеній Стригін, особовий склад відомства погано собі уявляв, що таке перебудова, навіщо вона потрібна і чому немає реальних позитивних результатів [33; 45, с. 833].

Як і раніше, масштабним іміджевим проєктом для республіканських органів держбезпеки лишалася участь в реабілітаційних процесах. За участі КДБ УРСР у 1990 р. було підготовлено 189 статей, вийшла 51 радіо- і телепередача, відбулося понад 30 «круглих столів», присвячених цій темі. В обласних, районних і окремих багатотиражних газетах регулярно публікувалися списки реабілітованих. У ЗМІ висвітлювалася взаємодія органів держбезпеки з історико-просвітницьким товариством «Меморіал» з реабілітації та встановлення місць масових поховань жертв сталінського терору. Тривала робота з надання таким об'єктам статусу офіційних цвинтарів, спорудження там пам'ятників і меморіалів [16, с. 620–621; 41; 43]. Так, співробітники Управління КДБ в Харківській області виступили з ініціативою визнати місце поховання репресованих громадян та розстріляних в 1940 р. інтернованих польських офіцерів офіційним кладовищем жертв політичного терору. У квітні 1991 р. там провели толоку і встановили хрест та дві стели зі списками репресованих [16, с. 621].

Із подібними пропозиціями виходили працівники держбезпеки і з інших обласних центрів, зокрема з Києва та Сум. Крім того, за участі співробітників регіонального управління КДБ відбувся вечір пам'яті в м. Береговому на Закарпатті. На цей захід запросили генерального консула Угорської Республіки в Києві, представників угорської преси, радіо, телебачення.

Всього ж на середину 1991 р. було виявлено й офіційно визнано меморіальними кладовищами 18 місць поховань у 13 областях республіки, про що органи держбезпеки широко інформували громадськість [16, с. 620–621].

Значним поштовхом до активізації процесу реабілітації та вдосконалення методів цієї роботи стало прийняття 17 квітня 1991 р. Закону УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Цей законодавчий акт Українська РСР ухвалила першою серед інших союзних республік. Безпосередню участь у його підготовці взяли представники держбезпеки [7, арк. 239; 21; 34, с. 190].

Та попри декларування гасел про «відкритість» у взаєминах з українським соціумом у Комітеті держбезпеки продовжували скаржитися на необґрунтовані, на їх думку, нападки з боку окремих ЗМІ та громадсько-політичних організацій. «Незважаючи на кількаразові заяви керівників КДБ СРСР про засудження періоду беззаконня і відмежування сьгоднішніх органів державної безпеки від репресивних органів НКВС–МДБ, у ЗМІ триває їхнє навмисне ототожнення», – нарікали в КДБ УРСР [16, с. 616].

За умов, коли по всій республіці повсякчас знаходили нові таємні могильники жертв режиму, реакція суспільства була очевидною. Розкриття даних про ці злочини та вшанування закатованих перетворювалися на мітинги проти влади та радянських спецслужб, як це сталося під час меморіальних заходів поблизу селища Биківня під Києвом [11, арк. 256].

Така ж ситуація була пов'язана з місцем масового захоронення людей, виявленим під час розкопок поряд із Дрогобицьким педінститутом, де до 1948 р. знаходилося Управління НКВС–МДБ.

Аби уникнути суспільного резонансу в КДБ спробували перехопити ініціативу та 9 жовтня 1990 р. звернулися до першого заступника голови Ради Міністрів УРСР Анатолія Статінова з проханням щодо створення Урядової комісії за фактом масового поховання у м. Дрогобич.

На момент звернення вже було знайдено рештки понад 250 осіб та розпочато розслідування. Тож уникнути напруженості не вдалося. Представники громадськості відразу звинуватили у вбивствах радянські спецслужби, а ініціатори розкопок заявили про бажання звернутися за сприянням у розслідуванні до Міжнародного Трибуналу. Ця історія отримала широкий розголос і стала, як говорили в КДБ, приводом для «злих випадів» проти органів держбезпеки та «розпалювання антисоціалістичної істерії» [6, арк. 209].

Результати роботи Урядової комісії підтвердили перші здогади. Знайдені останки – всього було виявлено рештки 486 осіб, належали переважно жертвам репресій, скоєних НКВС–НКДБ у 1939–1941 рр. Перепоховання, що відбулося 4 липня 1991 р. за участі майже 10 тисяч людей, перетворилося

на масову протестну акцію проти Компартії та КДБ. На мітингу майорили синьо-жовті і червоно-чорні прапори, були розгорнуті антикомуністичні плакати. Ось зміст деяких із них: «Народ України вимагає судового процесу над КПРС, НКВС–КДБ, котрі за 70 років замордували 40 мільйонів українців лише за те, що вони любили матір-Україну», «За Бандеру і Хмару¹ – комуністів до трибуналу», «Під суд НКВС–КДБ», «Вимагаємо ліквідації КДБ». Були висловлені претензії до роботи Урядової комісії, лунали заклики до продовження розкопок. Також активісти вимагали оприлюднити в ЗМІ інформацію щодо репресій, назвати імена злочинців, створити і показати по телебаченню фільм «Більшовицький геноцид на Дрогобиччині 1939–1953 років». Виступи стосувалися й негативного ставлення до підписання нового Союзного договору [8, арк. 170–171].

Оскільки в КДБ все ж визнавали наявність порушень законності, фальсифікації кримінальних справ, котрі мали місце в роботі НКВС–МДБ, то в пресі періодично з'являлася інформація щодо колишніх працівників держбезпеки, які допускали неповагу до арештованих або свідків, застосовували до них незаконні методи слідства. Мета цих акцій – дистанціювати КДБ від попередників та продемонструвати громадськості його відкритість. Разом із показовою участю в реабілітаційних процесах це було частиною чекістської піар-стратегії – «контроль над збитками» [47]. Тож у Комітеті повсякчас наголошували, що вказані особи понесли покарання: багатьох притягнуто до кримінальної, дисциплінарної, а також партійної відповідальності, звільнено зі служби. Головний акцент робився на тому, що в сучасному відомстві таких співробітників не лишилося [36, с. 70, 75, 81, 85].

Для протидії негативним публікаціям і «провокаційним діям наклепників» представники держбезпеки не лише регулярно виступали зі спростуваннями, але й позивалися до суду. Приклад такої практики українські чекісти наводили у зазначеному вище огляді. Йшлося про позов Вишницького райвідділу УКДБ по Чернівецькій області до видання газети «За нашу республіку», друкованого органу місцевої філії Української республіканської партії. Відповідно до судового рішення газета мала у місячний термін опублікувати спростування статті «Хлопчикам із КДБ», як такої, «що зачіпає честь і гідність співробітників Вишницького РВ УКДБ, а також спотворює деякі факти» [16, с. 616].

Між тим, спецслужба не втрачала нагоди аби публічно дискредитувати представників українського національно-визвольного руху. Для цього влітку 1990 р. в КДБ УРСР був розроблений масштабний план дій. Він включав поширення в суспільстві інформації про спроби «закордонних нацентрів» та окремих учасників ОУН і УПА «відтворити в республіці націоналістичне підпілля і його озброєні структури, що переслідували мету повалення радянського конституційного устрою». У Комітеті планували здійснити заходи з «викриття лідерів антисоціалістичних угруповань» через оприлюднення інформації щодо їх морального та матеріального стимулювання із-за кордону, легалізованих даних про передачу на Захід негативної, з точки зору влади, інформації і начебто отримання натомість великих сум грошей. З цією метою чекісти хотіли використати лояльних до влади учасників самодіяльних об'єднань різної спрямованості та підконтрольні ЗМІ.

Серед іншого передбачалася систематична публікація в республіканській та обласній періодиці творів українських письменників-пропагандистів, а також статті звернень колишніх лідерів ОУН і УПА В. Кука, М. Матвієнко, В. Галаси, І. Реванюка, Л. Павлишина, І. Михайлюка та інших, де «на документальній основі розкривалися б злочини ОУН–УПА». З цією ж метою був запланований широкий показ відповідних документальних фільмів [6, арк. 139–145].

Проте масована пропаганда не завжди давала бажаний для органів держбезпеки результат. Вплив на населення різних областей був неоднаковий. «Наприклад, громадська думка Львівської області практично не сприймає аргументів і доводів офіційної пропаганди, а більшою мірою схильна довіряти й співчувати спогадам колишніх учасників бандоунівського підпілля, публікаціям про події минулих років, які не відповідають історичній дійсності», – бідкалися в КДБ УРСР. Тому під час дискредитації українських патріотів почали застосовувати «індивідуальний підхід». Широкомасштабну наступальну кампанію координував республіканський Центр громадських зв'язків. Для її проведення в обласних управліннях були створені спеціальні робочі групи зі працівників відділів «З» (захист конституційного устрою), слідчих, архівістів та співробітників, відповідальних за зв'язки з громадськістю. Вони вишукували архівні матеріалів, що відображали вигідну чекістам «історичну правду», знаходили свідків «бандоунівського терору», вивчали справи на nereабілітованих оунівців

¹ У листопаді 1990-го року народного депутата Степана Хмару було взято під варту за звинуваченням у нападі на співробітника правоохоронних органів. Ця справа здобула широкий резонанс у суспільстві, ставши відомою як «справа Хмари».

та листи громадян, які негативно ставилися до націоналістичного підпілля. На основі зібраного «компромату» готували пропагандистські матеріали для ЗМІ [16, с. 617–618].

У західних областях КДБ повернувся до перевірених методів впливу та зосередив зусилля відомчих «піарників» на висвітленні «антинародної діяльності» ОУН і УПА. Чекісти просували інформацію про так звану зраду очільниками національно-визвольного руху інтересів населення Галичини, їхню співпрацю з гітлерівською Німеччиною і країнами Заходу та «великодушність» більшовиків щодо колишніх оунівців, котрі розкаялися [16, с. 617; 42].

Подібні акції Комітет проводив і в інших областях республіки. На Вінниччині вона проходила під назвою «Відкрите обличчя націоналізму». А в Запорізькій області пропагандистські заходи були приурочені до святкування 500-річчя козацтва [12, арк. 136–137; 16, с. 618–620].

Крім того, органи державної безпеки активно рекламували себе на темах боротьби з організованою злочинністю, повітряним тероризмом, економічними злочинами, контрабандою культурних цінностей і дефіцитних товарів, охороною державного кордону [16, с. 617–618, 623; 43, 44]. Висвітлення в ЗМІ цих питань пояснюється появою в структурі КДБ нових підрозділів – по боротьбі зі злочинністю і захисту конституційного устрою, доцільність створення та ефективність яких чекісти намагалися довести суспільству.

У 1991 р. у КДБ УРСР також планували організувати широку інформаційну кампанію на підтримку Закону «Про органи державної безпеки в СРСР», а разом для формування в суспільстві «образу чекіста – захисника прав і свобод особи, а не тільки представника правоохоронного органу» [3; 16, с. 626].

До речі, у бажанні набути «людського обличчя» органи держбезпеки вдавалися й до зовсім неочікуваних для секретної служби заходів.

Так, у роки горбачовської перебудови в СРСР спостерігався справжній бум конкурсів краси. У 1987 р. свою красуню вперше обрали в Одесі, у 1988 р. – в Москві. А наступного року відбувся перший всесоюзний конкурс «Міс СРСР – 1989». З огляду на інтерес та прихильне ставлення громадськості до подібних масових заходів, такі шоу почали проводити по всій країні [22; 25]. У пошуках нових форм розширення гласності та зміцнення зв'язків з громадськістю до цього тренду вирішили приєднатися і в КДБ.

Тож 27 жовтня 1990 р. у «Комсомольській правді» вийшла стаття під заголовком «Катя Майорова – міс КДБ» з фото відомчої королеви краси на першій шпальті. Ця подія викликала жвавий інтерес не лише в Радянському Союзі, але й за кордоном.

«Намагаючись створити образ більш теплого та доброзичливого КДБ, шпигунське агентство, серед інших гамбітів, провело конкурс краси...», – так написали про нову «піар-акцію» радянських спецслужб The New York Times [48]. А кореспонденту The Washington Post Девіду Ремніку вдалося навіть взяти інтерв'ю у першої красуні Луб'янки.

«Ми б хотіли, щоб люди знали, що тут працюють не монстри», – зазначила в розмові з американським журналістом К. Майорова. Про «внутрішню кухню» спецслужби вона говорити не стала, натомість розповіла про себе, свої заняття та вподобання. За словами дівчини, відомчий конкурс був «закритим», а кількість учасниць – «таємною». Хоча й без того було зрозуміло, що Майоровій просто наказали зіграти роль для створення гучного інформприводу. При цьому кореспондент відзначив, що зі своєю задачею вона впоралася бездоганно [31; 46].

Цей «конкурс краси» став першим та єдиним у Комітеті. Навіть у КДБ УРСР, котрий йшов у авангарді чекістської пропаганди таку сумнівну акцію повторити не ризикнули.

Таким чином, на тлі загострення в 1991 році соціально-економічної та політичної кризи в СРСР спостерігалось подальше нарощення обертів інформаційно-пропагандистської діяльності радянських спецслужб. Основними складовими комунікаційної стратегії КДБ УРСР у цей час лишалися комунікація з депутатами, робота з листами та зверненнями громадян, участь у реабілітаційних процесах, публічна дискредитація представників українського національно-визвольного руху та популяризація держбезпеки в суспільстві. У найближчих планах секретного відомства було ще більше посилення зазначених напрямків, у тому числі подальша «гуманізація» співробітників Комітету, створення більш «доброзичливого» іміджу відомства, підкреслення безумовної законності його функціонування. Проте, як засвідчили подальші події, старалися відомчі «піарники» намарно. Участь голови КДБ СРСР у спробі державного перевороту не лише зруйнувала ці плани, спростувавши тези чекістської

пропаганди про відсутність ретроградів та противників горбачовської перебудови на Луб'янці, але й пришвидшила ліквідацію існуючої союзно-республіканської систем державної безпеки.

Список використаних джерел та літератури:

1. Альбац Е. Мина замедленного действия. Москва, 1992. 331 с. URL: <http://fibusta.site/b/219825/read>. (дата обращения: 12.01.2024).
2. Андрійчук Т. Інститути громадянського суспільства в Україні до здобуття незалежності. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право*. 2013. № 1. С. 7–12.
3. Встреча с Председателем КГБ Владимиром Крючковым (23.03.1990). На службе Отечеству. Эфир 01.04.1991. Советское телевидение. Гостелерадиофонд. *YouTube*. URL: https://youtu.be/xphiSVZq_gY. (дата обращения: 12.01.2024).
4. В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно»: архіви КГБ розповідають. Львів, 2012. 240 с.
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБ України), ф. 13, оп. 1, спр. 846. 96 арк.
6. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1288. 253 арк.
7. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1292. 283 арк.
8. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1295. 252 арк.
9. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1297. 280 арк.
10. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1300. 106 арк.
11. ГДА СБ України, ф. 17, оп. 1, спр. 150, т. 4. 284 арк.
12. ГДА СБ України, ф. 17, оп. 1, спр. 151, т. 1. 241 арк.
13. Головна редакційна колегія науково-документальної серії «Реабілітовані історією». URL: https://www.reabit.org.ua/aboutus/about_reabit/. (дата звернення: 12.01.2024).
14. Голушко Н. В спецслужбах трех государств. Москва, 2012. 720 с.
15. Гордиевский О., Эндрю К. КГБ – разведывательные операции от Ленина до Горбачева. Москва, 2000. 666 с.
16. Даниленко В. Політичні протести й інакodomство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали. Київ, 2013. 736 с.
17. Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ, 2018. 278 с.
18. Декларація про державний суверенітет України. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 429. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>. (дата звернення: 12.01.2024).
19. Деркач Л. ...о чем могу рассказать. Киев, 2008. 466 с.
20. Забілий Р. Піар від КГБ. Як спецслужба взялася за «зв'язки з громадськістю». *Історична правда*. 2011. 21 листопада. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/11/21/62598/>. (дата звернення: 12.01.2024).
21. Закон УРСР «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 45. ст. 606. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/404-12#Text>. (дата звернення: 12.01.2024).
22. Ковнір С. Як проходили конкурси краси в СРСР: у мережі показали фото. *OBOZREVATEL*. 2020. 21 грудня. URL: <https://news.obozrevatel.com/ukr/lady/beauty/yak-prohodili-konkursi-krasi-v-srsr-u-merezhi-pokazali-foto.htm>. (дата звернення: 12.01.2024).
23. Лісова В. «Наведення рум'ян на вельми пожухле обличчя старої сталінсько-брежнєвської школи» – інформаційно-пропагандистська діяльність КДБ УРСР у 1990–1991 роках. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2022. № 2 (58). С. 136–176.
24. Лісова В. Зовнішні відкриті комунікації Комітету держбезпеки УРСР у 1989–1990 рр.: тенденції та напрямки. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2021. № 2 (56). С. 130–166.
25. Лядо С. Скільки лет «Мисс Одессе»? *Одеське Життя*. 2017. 1 жовтня. URL: <https://odessa-life.od.ua/article/8526-skolko-let-miss-odesse>. (дата звернення: 12.01.2024).
26. Мельникова О. Інформаційні завдання підрозділів із громадських зв'язків у часи перебудови в Радянській Україні. *Інформаційне суспільство*. 2014. № 20. С. 78–81.
27. Млечин Л. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. Москва, 2002. 861 с.
28. Постанова Верховної Ради УРСР «Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 22. ст. 263. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/963-12#Text>. (дата звернення: 12.01.2024).
29. Почепцов Г. СССР: страна, созданная пропагандой. Харьков, 2019. 464 с.
30. Почепцов Г. Пропаганда 2.0. Харьков, 2018. 796 с.
31. Саттер Д. Доба безумства. Занепад і кінець Радянського Союзу. Київ, 2017. 528 с.
32. Скрипник О. Володимир Винниченко. «За яку Україну?». *Українська правда*. 2023. 14 грудня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/12/14/163456/>. (дата звернення: 12.01.2024).
33. Стригин Е. От КГБ до ФСБ (поучительные страницы отечественной истории). Книга 1 (от КГБ СССР до МБ РФ). 2003. URL: <http://fibusta.site/b/193009/read>. (дата обращения: 12.01.2024).
34. Управління Служби безпеки України в Полтавській області. Історія та сучасність. Полтава, 2012. 360 с.
35. Управління Служби безпеки України в Полтавській області, ф. 8, оп. 1, спр. 81, т. 1. 182 арк.
36. Управління Служби безпеки України в Тернопільській області: історія і сьогодення. У фотографіях і документах (20 років). Тернопіль, 2012. 416 с.
37. Федор Дж. Традиции чекистов от Ленина до Путина. Культ государственной безопасности. Санкт-Петербург, 2012. 303 с.

38. Хлобустов О. М. Госбезопасность России от Александра I до Путина. URL: <http://rummuseum.info/node/2531> (дата обращения: 12.01.2024).
39. Хлобустов О. КГБ без прикрас 1954–1991 годы. 2007. URL: <http://web.archive.org/web/20201223094529/https://proza.ru/2007/05/23-267> (дата обращения: 12.01.2024).
40. Хлобустов О. КГБ СССР 1954–1991 гг. Тайны гибели Великой державы. Москва, 2012. 656 с.
41. Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів (ЦДАЕА), од. обл. № 11029, арк. 5–6. (Збірник телесюжетів. Республіканська студія телебачення. 1990. Сюжет 3. Боровко В., Костильов В., Можелевський Ю. «Вечір пам'яті репресованих». Вечір пам'яті загиблих робітників Київського електротехнічного заводу «Трансигнал» ім. Ф. Е. Дзержинського – жертв сталінських репресій. Вечірній вісник. № 47. 17.01.1990). URL: https://avd.archives.gov.ua/files/kino-doc.php?od_obl=11029. (дата звернення: 12.01.2024).
42. ЦДАЕА, од. обл. № 11064, арк. 4–5. (Збірник телесюжетів. Республіканська студія телебачення. 1990. Сюжет 3. Стригун М. «Архіви заговорили». Рівненська область. Відкриття виставки розсекречених архівних документів архівів КДБ у Музеї історії комсомолу. Вечірній вісник. № 452. 19.03.1990). URL: https://avd.archives.gov.ua/files/kino-doc.php?od_obl=11064. (дата звернення: 12.01.2024).
43. ЦДАЕА, од. обл. № 11082, арк. 23–24. (Збірник телесюжетів. Республіканська студія телебачення. 1990. Сюжет 11. Барбіл Б., Литвинов В. Ласкаво просимо у КДБ. Зустріч керівників Закарпатського обласного управління КДБ з представниками громадськості. Вечірній вісник. № 290. 06.04.1990). URL: https://avd.archives.gov.ua/files/kino-doc.php?od_obl=11082. (дата звернення: 12.01.2024).
44. ЦДАЕА, од. обл. № 11090, арк. 14–15. (Збірник телесюжетів. Республіканська студія телебачення. 1990. Сюжет 8. Сторожук І., Костильов В., Бикова І. КДБ передає цінності історичному музею. Передача слідчим відділом КДБ унікальної колекції монет, медалей та предметів декоративного мистецтва Історичному музею м. Києва. АК. № 411. 20.05.1990). URL: https://avd.archives.gov.ua/files/kino-doc.php?od_obl=11090. (дата звернення: 12.01.2024).
45. Miles S. The Problems of Perestroika: The KGB and Mikhail Gorbachev's Reforms. *Slavic Review*. 2021. Vol. 80. № 4. P. 816–838.
46. Remnick D. Miss KGB Images of the Past. *The Washington Post*. 1990. 31 October. URL: https://www.washingtonpost-com.translate.google.archive/lifestyle/1990/10/31/miss-kgb-images-of-the-past/6641d39d-ad5a-43d3-a781-15ac8413a4d2/?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=uk&_x_tr_hl=uk&_x_tr_pto=sc. (Last accessed: 12.01.2024).
47. Trimble J. Spreading the World: The KGB's Image-Building Under Gorbachev. Discussion Paper D-24. 1997. February. 15 p. URL: https://shorensteincenter.org/wp-content/uploads/2012/03/d24_trimble.pdf. (Last accessed: 12.01.2024).
48. Wise D. Closing Down the K.G.B. *The New York Times*. 1991. 24 November. URL: <https://www.nytimes.com/1991/11/24/magazine/closing-down-the-kgb.html>. (Last accessed: 12.01.2024).

References:

1. Al'bats E. Mina zamedlenogo deystviya. Moskva, 1992. 331 s. URL: <http://flibusta.site/b/219825/read>. [in Russian].
2. Andriichuk T. Instytuty hromadianskoho suspilstva v Ukraini do zdobuttia nezalezhnosti. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «Kyivskiy politekhnichnyi instytut»*. Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo. 2013. № 1. S. 7–12.
3. Danylenko V. Politychni protesty y inakodumstvo v Ukraini (1960–1990) : Dokumenty i materialy. Kyiv, 2013. 736 s. [in Ukrainian].
4. Danylenko V. Ukraina v 1985–1991 rr.: ostannia hlava radianskoi istorii. Kyiv, 2018. 278 s. [in Ukrainian].
5. Derkach L. ...o chem mogu rasskazat'. Kiev, 2008. 466 s. [in Russian].
6. Fedor Dzh. Traditsii chekistov ot Lenina do Putina. *Kul't gosudarstvennoy bezopasnosti*. Sankt-Peterburg, 2012. 303 s. [in Russian].
7. Golushko N. V spetssluzhbakh trekh gosudarstv. Moskva, 2012. 720 s. [in Russian].
8. Gordievskiy O., Endryu K. KGB – razvedyvatel'nye operatsii ot Lenina do Gorbacheva. Moskva, 2000. 666 s. [in Russian].
9. Khlobustov O.M. Gosbezopasnost' Rossii ot Aleksandra I do Putina. URL: <http://rummuseum.info/node/2531>. [in Russian].
10. Khlobustov O. KGB bez prikras 1954–1991 gody. 2007. URL: <http://web.archive.org/web/20201223094529/https://proza.ru/2007/05/23-267>. [in Russian].
11. Khlobustov O. KGB SSSR 1954–1991 gg. Tayny gibeli Velikoy derzhavy. Moskva, 2012. 656 s.
12. Kovnir S. Yak prokhodyly konkursy krasyy v SRSR: u merezhi pokazaly foto. *OBOZREVATEL*. 2020. 21 hrudnia. URL: <https://news.obozrevatel.com/ukr/lady/beauty/yak-prohodili-konkursi-kрасi-v-srsr-u-merezhi-pokazali-foto.htm>. [in Ukrainian].
13. Lisova V. «Navedennia rumian na velmy pozhukhle oblychchia staroi stalinsko-brezhnevskoi shkoly» – informatsiino-propahandystska diialnist KDB URSR u 1990–1991 rokakh. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*. 2022. № 2 (58). S. 136–176 [in Ukrainian].
14. Lisova V. Zovnishni vidkryti komunikatsii Komitetu derzhbezpeky URSR u 1989–1990 rr.: tendentsii ta napriamky. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*. 2021. № 2 (56). S. 130–166 [in Ukrainian].
15. Lyado S. Skol'ko let «Miss Odesse»? Odeske Zhyttia. 2017. 1 zhovtnia. URL: <https://odessa-life.od.ua/article/8526-skolko-let-miss-odesse>. [in Russian].
16. Melnykova O. Informatsiini zavdannia pidrozdiliv iz hromadskykh zviyazkiv u chasy perebudovy v Radianskii Ukraini. *Informatsiine suspilstvo*. 2014. № 20. S. 78–81 [in Ukrainian].

17. Miles S. The Problems of Perestroika: The KGB and Mikhail Gorbachev's Reforms. *Slavic Review*. 2021. Vol. 80. № 4. P. 816–838 [in English].
18. Mlechin L. KGB. Predsedateli organov gosbezopasnosti. Rassekrechennye sud'by. Moskva, 2002. 861 s. [in Russian].
19. Pocheptsov G. Propaganda 2.0. Khar'kov, 2018. 796 s. [in Russian].
20. Pocheptsov G. SSSR: strana, sozdannaya propagandoy. Khar'kov, 2019. 464 s. [in Russian].
21. Remnick D. Miss KGB Images of the Past. *The Washington Post*. 1990. 31 October. URL: https://www-washingtonpost-com.translate.goog/archive/lifestyle/1990/10/31/miss-kgb-images-of-the-past/6641d39d-ad5a-43d3-a781-15ac8413a4d2/?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=uk&_x_tr_hl=uk&_x_tr_pto=sc. [in English].
22. Satter D. Doba bezumstva. Zaneпад i kinets Radianskoho Soiuzu. Kyiv, 2017. 528 c. URL: <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/ukr0000016557>. [in Ukrainian].
23. Skrypnyk O. Volodymyr Vynnychenko. «Za yaku Ukrainu?». *Ukrainska pravda*. 2023. 14 hrudnia. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/12/14/163456> [in Ukrainian].
24. Strigin E. Ot KGB do FSB (pouchitel'nye stranitsy otechestvennoy istorii). Kniga 1 (ot KGB SSSR do MB RF). 2003. URL: <http://fibusta.site/b/193009/read>. [in Russian].
25. Trimble J. Spreading the World: The KGB's Image-Building Under Gorbachev. Discussion Paper D-24. 1997. February. 15 p. URL: https://shorensteincenter.org/wp-content/uploads/2012/03/d24_trimble.pdf. [in English].
26. Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Poltavskii oblasti. Istorii ta suchasnist. Poltava, 2012. 360 s. [in Ukrainian].
27. Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Ternopilskii oblasti: istoriia i sohodennia. U fotohrafiiakh i dokumentakh (20 rokov). Ternopil, 2012. 416 s. [in Ukrainian].
28. Viatrovych V. Istorii z hryfom «Sekretno»: arkhivy KHB rozpovidaiut. Lviv, 2012. 240 s. [in Ukrainian].
29. Wise D. Closing Down the K.G.B. *The New York Times*. 1991. 24 November. URL: <https://www.nytimes.com/1991/11/24/magazine/closing-down-the-kgb.html>. [in English].
30. Zabilyi R. Piar vid KHB. Yak spetssluzhba vzialasia za «zviazky z hromadskistiu». *Istorychna pravda*. 2011. 21 lystopada. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/11/21/62598/>. [in Ukrainian].

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Отримано: 31.01.2024

Прорецензовано: 03.02.2024

Прийнято до друку: 29.02.2024

e-mail: viktor.atamanenko@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2024-35-54-70

Атаманенко В. Первинні поборові реєстри Звягельської волості другої половини XVI ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2024. Вип. 35. С. 54–70.

УДК: 352.07(477.82)»15»

Віктор Атаманенко

ПЕРВИННІ ПОБОРОВІ РЕЄСТРИ ЗВЯГЕЛЬСЬКОЇ ВОЛОСТІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI СТ.

У статті розглянуто первинні поборові реєстри однієї з латифундій кн. В.-К. Острозького, розташованих на порубіжжі Волинського і Київського воєводства – Звягельської волості. Вони є важливим складником у джерельній базі вивчення соціально-економічної історії цих українських земель. Первинні реєстри створювалися власниками чи їх представниками. Для маєтностей кн. В.-К. Острозького другої половини XVI ст. інших джерел описово-статистичного характеру невідомо. Значення таких документів для Київського воєводства особливо важливе через їх погану збереженість для кінця XVI ст. Документація первинного характеру містить цілий ряд свідчень, які при узагальненні в сумаріях втрачалися. Вся сукупність податкової документації – первинної та узагальнюючої – становить цілісність.

Ключові слова: джерела описово-статистичного характеру, податкова документація, латифундії, князі Острозькі.

Viktor Atamanenko

PRIMARY COLLECTION REGISTERS OF THE ZVIAHEL COUNTY OF THE SECOND HALF OF THE 16TH CENTURY

The article examines the set of primary collection registers of Prince V.-K. Ostrogski's estates during the first post-Union decade, located on the border of the Volyn and Kyiv voivodeships. One of these was the Zviahel volost. They are an important component in the source base for studying the socio-economic history of these Ukrainian lands. Primary registers were created by landowners or their representatives. On their basis, government officials (collectors) determined by the dietsm created summarizing tax documents (summaries) for individual administrative units of the entire state. The summaries were partially published and widely used in research by representatives of various national historiographies. Primary registers are not sufficiently introduced into scientific circulation. For many regions of the Polish-Lithuanian Commonwealth, they have not survived at all. The presence of primary (1570 and 1577) and summary (1570, 1577, 1583, 1589) registers offers an opportunity to study the state and dynamics of the development of social and economic phenomena. For Prince V.-K. Ostrogski's estates in the second half of the 16th century, other sources of a descriptive and statistical nature are unknown. The significance of such documents for the Kyiv Voivodeship is particularly important due to their poor preservation for the end of the 16th century. An important feature of collection registers, as well as descriptive and statistical sources in general, is the display of different social indicators of the urban and rural population. They were also used for historical and demographic research.

Primary documentation, produced by order of the landowners and related to individual estates, contains records that were lost when generalized in the summaries. These include linguistic peculiarities, the level of implementation of economic innovations, individual indicators of the sex structure of the population, anthroponymic information, customer names, paleographic and diplomatic features, etc. The levy registers began to be introduced in the territory of Volyn and Kyiv region from the end of 1569, and initially, their structure and design did not have an established standard due to the lack of tradition and experience. Tax documentation of the possessions of Prince V.-K. Ostrogski has a sufficiently high representativeness. The entire set of tax documentation – primary and summary – constitutes integrity. Therefore, in source studies, there is an opportunity to research the document circulation system and all its components.

Keywords: source studies, sources of a descriptive and statistical nature, tax documentation, latifundia, Princes of Ostroh.

Звягельська волость була єдиною, яка розташовувалася на території Волинського та Київського воєводств. Ці дві частини відділялися не тільки адміністративно, але і суто географічно – межею була р. Случ. Територія Звягельської волості лежала в межах Полісся. На її розвиток впливала господарська політика власників, яка могла бути відмінною для різних адміністративних одиниць держави хоча б в силу того, що основна частина маєтностей кн. Острозьких знаходилася на території Волині. В той же час, будучи цілісністю, волость знайшла рівнозначне відображення в джерелах описово-статистичного характеру.

Джерела описово-статистичного характеру, в яких знайшли відображення свідчення з історії Звягельської волості у складі володінь кн. Острозьких, представлені двома групами. До першої з них відносяться матеріали державного фіскального обліку, а до другої – інвентар 1620 р., який був документом внутрішньомаєткового обліку при підготовці поділу маєтностей. Як на півсторіччя таку кількості джерел не можна вважати достатньою. Але для значної частини володінь кн. Острозьких, як і для інших латифундій Волині, така ситуація виглядає, на жаль, нормальною.

Найраніше відомі джерела описово-статистичного характеру загалом для українських земель стосуються державної фіксації стану певних регіонів за допомогою перевірки стану замків, державних володінь, дотримання привілеїв тощо. Згодом держава поширила облік та контроль на фіскальну сферу. Ретельним вибирання платежів з оподаткованого населення Волині стає з часу Люблінської унії. Якщо раніше у Великому князівстві Литовському існували досить широкі можливості ухилитися від сплати державних податків за допомогою надаваних урядом пільг, то податкова ухвала Люблінського сейму 1569 р. поширила на Волинь давнішу та апробовану часом, хоча й не без помітних недоліків, систему збирання податків. Вона супроводжувалася й створенням відповідної документації, яка зберігалася в Коронному Скарбі та могла згодом використовуватися для перевірки платежів. У випадку несплати без поважних причин неплатник повинен був відповідати перед судом. Сталою та впорядкованою стає й система звільнень від сплати податків на користь держави.

Протягом розглядуваного періоду система збирання податків залишалася стабільною, але згодом, на рубежі першої та другої третини XVII ст., змінився об'єкт оподаткування. Від Люблінської унії до 1629 р. він був складним. Люблінський сейм 1569 р. запровадив для інкорпорованих українських земель побор, який збирався з усього непривілейованого населення від володіння нерухомістю в містах і заняття ремеслом чи промислами в містах і селах, а також від користування землею як з селян, так і з міщан. Саме в цьому значенні він і був складним (складеним), оскільки враховував різні підстави оподаткування. Окремо виділялися особи, які не володіли нерухомістю чи не мали сталих занять, але обкладалися податком (вищим – люзні, гультаї). При цьому на єврейське населення накладався поголовний податок, але свідчення про нього на етапі опрацювання поборових даних включалися до загальних територіальних показників, а не до маєткових документів. Таким чином, державний податок, окреслений у джерелах як «побор», складався з відмінних платежів. З точки зору документного оформлення результатів на рівні Коронного Скарбу, як і на рівні окремих маєткових комплексів, він частіше за все не був єдиним. Мається на увазі оформлення окремих платежів з єврейського населення, чопового (від виробництва міцних напоїв) [21, s. 149 – 158]. Такі свідчення укладалися як сумарії з міщанських платежів (шос, плата з землі). Такі дані для 1589 р. стосуються й Звягеля, де зафіксовані такі міські патежі, як «міська рілля», чопове, та з окремих категорій населення [21, s. 150]. Відомі лише випадки збереженості окремих первинних поборових реєстрів з єврейських громад, які оформлені окремими поборовими реєстрами. Але для міст вони практично не збереглися. Для державних міст частково збереглися реєстри сплати «підводного» податку. В зв'язку з цим свідчення поборових документів для міст, де як правило зосереджувалися єврейські громади, практично в усіх випадках не було повними.

Стан Звягельської волості варто спочатку розглянути на прикладі подимного реєстру 1629 р. Це пов'язано з тим, що він подає загальні показники за кількістю оподатковуваних помешкань та вказує на статус поселень, міський чи сільський. Він при певних перетвореннях свідчень поборових реєстрів дає можливість показати динаміку розвитку волості протягом півсторіччя. Отже, на 1629 р. на території Звягельської волості за кількістю димів знаходилася третина маєтків А.-А. Ходкевич (2126). За кількістю міст вона випереджала головну з волинських маєтностей останньої, Острозьку. В складі Звягельщини знаходилося 4 міста та 23 села. Опублікований О. Барановичем подимний реєстр Волинського воєводства 1629 р. не містить свідчень про київську частину Звягельської волості [8]. Відтак, можна говорити про те, що вся вона могла бути найбільшою з волинських

маєностей А.-А. Ходкевич та що вона буда досить добре залюднена та загосподарена. Найбільшим з міст був Острожок, згаданий як нове місто, яке ще не висиділо волю (545 димів). Помітно поступався йому центр волості Звягель (451 дим). Але обидва ці міста можна віднести до традиційних для Волині середніх міст. У Смолдиріві знаходилося 226 димів. Смолдирів, який мав довшу міську історію порівняно із Острожком поступався йому за розмірами (226 димів). Найменшою була Дубрівка (112 димів). Протягом 20-х рр. XVII ст. чисельність її населення зменшилося. За кількістю димів вона поступалася с. Киянка [8, с. 41]. Розміри сіл коливалися від кількох до кількох десятків димів.

На час створення перших поборових реєстрів кількісні характеристики міської та сільської складових Звягельської волості помітно поступалися даним 1629 р. Особливо це помітно на прикладі рівня її урбанізації. На території волості було тільки одне міське поселення, її центр Звягель. На 70-ті рр. XVI ст. у київській частині волості як новоосажене фіксується ще одне місто – Бараше, а згодом і Романів (див. додаток 2).

Найдавнішими з джерел описово-статистичного характеру для Звягельської волості є комплекс податкової документації 70-80-х рр. XVI ст. Вибирання податку покладалося безпосередньо на власника чи його урядників. На інформативність поборових реєстрів впливала низка чинників. До них можна віднести сумління землевласника, зміни в структурі населення через міграції, втрати оподатковуваних одиниць тощо. До останніх можна віднести татарські напади. Але вони рідко досягали Звягельщини, принаймні поборові реєстри таких свідчень, на відміну від інвентаря 1620 р., не містять. Тому ці реєстри відображають «ідеальний» стан цієї латифундії на другу половину XVI ст.

Як відомо, державна податкова документація складалася досліджуваного часу з кількох рівнів. Підставою до вибирання побору було рішення сейму та затверджений ним універсал. Останній встановлював норми платежів для різних категорій оподаткованого населення, умови звільнення від сплати та визначав поборців для окремих адміністративних одиниць держави. Так, перший з відомих оформлених для Звягельської волості випадок поборової документації був представлений двома первинними реєстрами, окремими для її волинської та київської частин. Перший для інкорпорованих українських територій розгляд питань державних прибутків було включено вже в конституцію Люблінського сейму 1569 р. В ній він займав значний, якщо чи не найбільший, обсяг порівняно з фіксацією інших питань [19, с. 95 – 98, 101 – 106.]. Відтак, включені до складу Польщі українські землі вперше одержали достатньо розроблену та підтверджену реальною практикою Польщі підставу вибирання податків.

Поборові документи (як інші різновиди описово-статистичних джерел) Волинського воєводства використовуються дослідникам ще з часу їх публікації відомим польським істориком та археографом О. Яблоновським у 1889 р. Ним було введено до наукового обігу сумарні реєстри та проведено на їх підставі дослідження. Очевидно, дана обставина і призвела до того, що увагу дослідників привертала реєстри сумарні. При цьому, залишається ряд сумарних поборових реєстрів, які не знайшли відповідного археографічного опрацювання. Існують спроби археографічного опрацювання первинних поборових реєстрів, які стосуються, правда, лише окремих маєткових комплексів та переважно крупного землеволодіння – латифундій Волині [3; 4; 5; 6; 7; 9; 12, с. 153 – 158]. Стан збереження поборових реєстрів не можна вважати задовільним. Особливо це стосується первинних реєстрів, сукупність яких не охоплює всіх представлених у сумаріях маєтностей Волині та й за хронологічним охопленням їм поступається. Відновлюється увага до поборової документації, в тому числі й в археографічному спрямуванні, для вивчення ряду регіонів Речі Посполитої [13; 15; 16; 17; 18].

Основою для вивчення господарського, а також соціального, розвитку волинських латифундій служать, в першу чергу, різні категорії джерел описово-статистичного характеру. Але рівень їх збереженості за період другої половини XVI ст. – першої третини XVII ст. вкрай нерівномірно. Відтак, для всієї території Волині вони збереглися лише для 70 – 80-х років XVI ст. Дана обставина мала наслідком значний рівень їх археографічного освоєння (починаючи з 70-х рр. позаминулого сторіччя) [1; 2; 7; 8; 20] та пов'язаної з цим характеристики інформативних можливостей цих джерел [8; 10; 11; 21]. Специфіка інформації в таких джерелах мала наслідком їх використання не в усій інформативній повноті, а часто – для ілюстрації становища окремих категорій населення, характеристики окремих міських поселень та визначення історико-демографічних характеристик регіонів. Податкова документація й на сьогодні залишається чи не найчастіше (більшою чи меншою мірою) використовуваною в конкретно-історичних дослідженнях. В усіх розглянутих випадках увагу дослідників

привертали реєстри сумарні (сумарії, сумаріуші), які стосуються крупних адміністративно-територіальних одиниць Польщі та Речі Посполитої.

Інформація про Звягельську волость присутня у сумаріях 1577 та 1583 рр. [21, s. 42, 84] Але якщо в першому відображено свідчення про обидві частини волості, то у другому – тільки про волинську її частину. Свідчення першого для Волині сумарного поборового реєстру 1570 р. про всю Звягельську волость свідчень не містять. Звягельський урядник кн. В.-К. Острозького В. Іллінський подав побор із запізненням (як «добирання»), але того ж 1570 року [21, s. 31 – 32]. Для всієї Волині на 1570 р. оформлення поборових платежів фіксувалося в багатьох випадках сумарно за всіма поселеннями латифундій. Відповідно, можна припустити, що в даному випадку йдеться тільки про волинську частину волості. Підтвердженням цього може бути первинний поборовий реєстр, який апелює до ухвали Люблінського сейму, але містить дату передачі зібраного податку поборці Київського воєводства Щ. Харлінському В. Романовським (див. додаток 1) [14, арк. 265]. Волинська ж частина первинного реєстру Звягельської волості 1570/1571 р. має тільки відсилку до часу Люблінського сейму. Отже, він міг збиратися протягом кількох років після нього. Реєстр же київської частини також її містить, але вказує також конкретну дату створення – 23 квітня 1571 р. (див. додаток 1) [14, арк. 265] Скоріше за все, у цей же час відбувалося й оформлення платежів і з волинської частини волості, через що первинний реєстр вчасно не потрапив до основної частини сумарія і був до нього доданий.

У реєстрах первинних і сумарних датування переважно позначалося тільки на рік відповідної сеймової конституції, яка ухвалювала поборовий універсал. Для волинського первинного реєстру тільки така дата і показана (Люблінський сейм 1569 р.). Первинні реєстри маєтків кн. Острозьких, віднесені до сейму 1576 р., згадують спустошені від тарських нападів поселення, але тільки у одному чітко вказується час наїздів – 1575 та 1577 рр. [7, с. 48] Відтак, первинні (як і сумарії) реєстри, які фіксували збирання ухваленого у 1576 р. податку, були створені у 1577 р. (йдеться про володіння кн. В.-К. Острозького, зведені в конволют). Первинний поборовий реєстр Звягельської волості (див. додаток 2), скоріше за все, також був створений тоді ж, оскільки його укладачем, як і інших реєстрів володіння кн. В.К. Острозького, був М. Деревенецький. Але сумарій 1577 р. містить дещо відмінні показники порівняно з первинним реєстром (див. додаток 2 та публікацію О. Яблоновського [21, s. 42]). Отже, це питання вимагає окремого розгляду при залученні всієї сукупності первинних та сумарних реєстрів маєтностей кн. Острозьких – архівних та опублікованих.

Первинні поборові реєстри належать до важливих джерел описово-статистичного характеру. Окрім інформативного навантаження, часто ширшого за сумарні реєстри, вони дають можливість вивчення всіх елементів поборової документації. Це стосується не тільки території Волині та Київщини, але регіонів, від яких подібна документація не збереглася. Джерелознавче дослідження первинних реєстрів вимагає залучення всієї їх сукупності при використанні всієї системи фіскальних джерел. Для окремих маєтностей первинні поборові реєстри не збереглися, але там, де вони наявні, означає можливість використання у конкретно-історичних дослідженнях відмінного від інших документів описово-статистичного характеру історичного джерела. На прикладі опублікованих у додатках реєстрів видно їх видові особливості, організацію матеріалу (далеко не уніфіковану), характер інформації. Для всієї Звягельської волості вони значною мірою дають можливість помітно розширити джерельну базу вивчення її соціально-економічної проблематики та історико-демографічних питань.

Додаток 1.

Первинні поборові реєстри Звягельської волості 1570 – 1571 рр.

Реєстр побору его к(о)р(олевское) м(и)л(ости) уфаленого на соиме Любелскомь в року шестдесат деватомь з ыменем зеголских, которые за Случю ку повету Киевскому лежат велможного кн(а)ж(а) ти Костентена Острозского, воеводы киевского, маршалка земле Вольнское, старосты володимерского, через мене, Василя Богдановича Романовского, с каждого дьму выбравши по грошеи дванадцат а от о огородников по два гроши, отдалом до рук его млсти пана Щасного Харлинского, поборцы повету Киевского, року оа м(е)с(е)ца апрел(я) кг дна.

Село Глумча

Артим Стрижевич гр(ошеи) ві
Семен Стрижевич гр(ошеи) ві

Васко Дѣдь гр(ошеи) ві
Грин Скочко гр(ошеи) ві
Дашко Манкович гр(ошеи) ві
Макар Манкович гр(ошеи) ві
Гарко Семенкович гр(ошеи) ві
Тимош Андросович гр(ошеи) ві
Семен Селехович гр(ошеи) ві
Васил Федцевич гр(ошеи) ві
265 зв.

Тимош Андросович гр(ошеи) ві
Иван Михалцевич гр(ошеи) ві
Пархом Андросович гр(ошеи) ві

Блоха Ωгородник гр(ошеи) в

Слуги в том же селе

Борис Кунашевич гр(ошеи) ві
Игнат Кунашевич гр(ошеи) ві
Тимош Манкович гр(ошеи) ві
Хведец Накрывалович гр(ошеи) ві
Панко Накрывалович гр(ошеи) ві
Демян Юсипович гр(ошеи) ві
Васко Юсипович гр(ошеи) ві
Бутко Юсипович гр(ошеи) ві
Коржик Глушецкии гр(ошеи) ві

Село Кочичин

Радко Сенкевич гр(ошеи) ві
Савка Игнатович гр(ошеи) ві
Мартин Аростович гр(ошеи) ві
Еремеи Дешкович гр(ошеи) ві
Гаврило Аростович гр(ошеи) ві
Жадко Аростович гр(ошеи) ві
Данко Наумович гр(ошеи) ві
Васко Наумович гр(ошеи) ві
Ωнанка Наумович гр(ошеи) ві
Логвин Приходко гр(ошеи) ві
Ганец Голецкии гр(ошеи) ві
Сенко Юркович гр(ошеи) ві
Сенко Юркович гр(ошеи) ві
Єрмак Иванович гр(ошеи) ві
Хведко Сыткович гр(ошеи) ві

Ωгородник Мокеи Жукович гр(ошеи) в

Слуги того ж села

Бутко Голскии гр(ошеи) ві
Хведко Полскии гр(ошеи) ві
Єрмак Сытко гр(ошеи) ві
Хома Старчикович гр(ошеи) ві
Мирош Хомич гр(ошеи) ві
Сидор Талко гр(ошеи) ві

Село Жадковка

Зенко Бобрик гр(ошеи) ві
Васко Борсук гр(ошеи) ві

Корнило Карпович гр(ошеи) ві
Кондрат Карпович гр(ошеи) ві
Семен Радкович гр(ошеи) ві
Панець Іванович гр(ошеи) ві
Мишура Васкович гр(ошеи) ві
Лукян Іванович гр(ошеи) ві
Стас Домашевич гр(ошеи) ві
Карп Жадковський гр(ошеи) ві
Яцко Карпович гр(ошеи) ві
Петр Карпович гр(ошеи) ві

Подданые пна Терпиловы

Іван Солонина гр(ошеи) ві
Васко Цыкало гр(ошеи) ві
Сава Лубчич гр(ошеи) ві

Гирл Огородник
Богдан Огородник гр(ошеи) в
Хведко Огородник гр(ошеи) в

Попа Николског(о) люди

Мартин Росселыи гр(ошеи) ві
Мирош Лысыи гр(ошеи) ві

Андреи Огородник гр(ошеи) в

Село Подлубы

Мишута Ухредич гр(ошеи) ві
Дмитрь Побратим гр(ошеи) ві
Микита Ухредич гр(ошеи) ві
Петраш Кулбачич гр(ошеи) ві
Тимош Кулбачич гр(ошеи) ві
Андреи Ухредич гр(ошеи) ві

Сенко Огородник гр(ошеи) в
Никипор Огородник гр(ошеи) в

Село Мички

Іван Тишевич гр(ошеи) ві
Пилип Янкович гр(ошеи) ві
Кузма Седыи гр(ошеи) ві
Роман Юхнеевський гр(ошеи) ві
Коростел Юхнеевський гр(ошеи) ві

Мишко Боярин гр(ошеи) ві
Єско Боярин гр(ошеи) ві

Слуги в Барашох

Юрага Барашовський гр(ошеи) ві
Семен Лашко гр(ошеи) ві
Остап Осмол гр(ошеи) ві
Іван Бакь гр(ошеи) ві
Тиш Огородник гр(ошеи) в

Село Голско

Сенко Боролыс гр(ошеи) ві
 Кузма Гаврилович гр(ошеи) ві
 Иван Гира гр(ошеи) ві
 Минюк Голецкии гр(ошеи) ві
 Антон Нелепович гр(ошеи) ві
 Богдан Бутович гр(ошеи) ві
 Жук Сенкевич гр(ошеи) ві
 Сидор Столбычич гр(ошеи) ві
 Наум Туровец гр(ошеи) ві
 Хведко Корецкии гр(ошеи) ві
 Ходор Гугнивыи гр(ошеи) ві
 Свирид Юркович гр(ошеи) ві
 Клим Рудыи гр(ошеи) ві
 Кондрат Коросцкии гр(ошеи) ві
 Васко Лои гр(ошеи) ві

Во всехъ тыхъ селехъ девеносто два дымы таглыхъ, деветь ѿгородниковъ, которые на роботу ходат.

Сумою пенезеи коп ѿсмынацат грошеи сорок два на полскую личбу.

Реестрь побору его королевское млсти в року ̑ф-мъ з ымении велемого кнжати его млсти кнзѧ Костентина Ѡстрозского, воеводы киевского, маршалка земли Волынской, старосты володимерског(о) зу Звагла и сел к нему належачих, уфаленог(о) и встановленог(о) на соими недавно минулом любелском ку обороне Речи Посполитое з земли немиреное так в мести, яко и на селех, бо земля немирена с кождог(о) дыму по дести грош ладцьких ѿт двух пол яко з волоки альбо службы двадцат грош полскихъ.

Наперви люди, которыи в Рынку мешкают, ѿт дому по чотыри гр(оши) полских давали
 Мисто Звегол

Ѡнашко д	С тых же домов з дыму давали
Данило д	по дести грош полских з уличными
Сенко д	
Игнат д	
Устин д	
Сенко д	Савка Мелник недедизныи гр(ошеи) лс ѿт трех кол
Радко д	
Прокол д	
Варуша д	

Домы в улицы которыи по два грош(а) полских ѿт дому давали
 Мещане з дыму давали

Пилип в	Богданъ в улицы в	Ѡнацко і
Савостько в	и Томило в	Васко і
Степан в	Матфий в	Пилип і
Евхим в	Щеславскии в	Савостко і
Иван в	Аньдрии в	Степан і
Федко в	Моисии в	Евхим і
Лукиян в	Сахно в	Данько і
Терешко в	Яцко в	Иван і
Мелешко в	Петръ в	Федко і
Першька в	Григорей в	Лукиян і
Сенко в	Сава в	Терешко і
Богдан в	Васко в	Мелешко і
Дмитрь в	Янко в	Першько і

Иван в Гаурило в Васко в Грицко в Ивашико в Борис в Грицко в Карпъ в Максимъ в Павел в Потап в Олешко в Ничипор в Иван в Кузма в Гаурило в Лаврин в Коньдрат в Еремеи в Яким в	Васко в Микула в Савостко в Нелил в Аньдрии в Орина в Борис в Овдоля в Аньдрии в Павел в Федко в Кондрат в Просимка в Радко в Максим в Нестер в Малии в Гришко в Влас в Финдик в Денис в	Сенко і Богдан і Иван і Гаурило і Васко і Грицко і Ивашико і Борис і Грицко і Карпъ і Максим і Павел і Потап і Олешко і Ничипор і Иван і Кузма і Гаурило і Лаврин і Кондрат і Богдан і
---	--	--

Мещане в Рынку и в улицах от огородов по грошу а дали

Васко а Пилил а Савостко а Степан а Евхим а Иван а Федко а Лукян а Терешко а Мелешко а Першько а Сенко а Богдан а Дмитръ а Иван а Гаурило а Васко а Грицко а Ивашико а Борис а Грицко а Карпъ а Максимъ а Павел а Потап а Олешко а Ничипор а Иван а Кузма а Гаурило а Лаврин а Коньдрат а Васко а	Богдан а Сенько а Радко а Прокоп а Варуша а Щеславский а Андрии а Моисии а Сахно а Яцко а Петръ а Горлин а Сава а Васко а Микула а Савостко а Нелеп а Аньдрии а Орина а Борис а Овдоля а Аньдрии а Павел а Федко а Кондрат а Просимка а Радко а Максим а Нестер а Малыи а Гришко а Влас а Яким а Хвиндик а Денис а Янко а Еремеи а
---	--

емесники в мисти по чтыри грош(и) дали

Игнат Кравец д
Устин Ковал д
Томило Кушнир д
Матфий д

Бояре, слуги по дести грош(еи) полских дали

Степан і	Луцко і
Матфий і	Грицко і
Васко і	Васко і
Хведор і	Иванис і
Данец і	Гаврило і
Ивашко і	Лукьян і
Иван і	Жадило і
Васко і	Иван і
Васко і	Олисюта і
Мартин і	Богдан і
Гаврило і	Жук і
Денис і	Тимош і
Иван і	Яцко і
Кондрат і	Иван і
Иван і	Иван і
Мамаи і	Иван і
Игнат і	Иван і
Степан і	Иван і
Харитон і	Томило і
Пронец і	Богдан і
Богдан і	Иван і
Мартин і	Васко і
Левко і	Коско і
Васюта і	

Село Рогачов

люди з дымов давали по дести гр(ошеи) полских

Курило і	Опанас і	
Сенко і	Томаш і	
Пашко і	Иев і	
Тимош і		Село Выкуски
Васко і		по дести гр(ошеи) дали
Еско і		
Гаврило і	Лаврин і	
Иван і	Сенко і	
Игнатъ і	Харитон і	
Павел і	Иван і	
Аньдрии і	Аньдрии і	
Гугрин і	Мелко і	
Васко і	Нестер і	
	Лукьян і	
	Сачко і	
Бояре в том же сели з дьму дали	Богдан і	
Лавринец і	Васко і	
Тимош і		Село Пилиповичи
Гринец і		
Сидор і	Исаи і	
Иван і	Конон і	
Потап і	Лукаш і	
Васко і	Терех і	
Гапон і	Сенко і	
Мартин і	Иван і	
Сувка і		

<i>Бояре киковскийи давали</i>	<i>Бояре в том же сели по дести дали</i>
Гулець і Тимош і Васко і Аврам і Труш і Скендер і	Сенко і Васко і Тимош і Михно і Иван і

Село Западинци

Кудин і
Ярош і
Макар і
Клим і
Ωношко і
Ждан і

Вылуски п(а)на Миска Шешка по дести грош(еи) дали

Иван і
Ωлексии і
Яким і
Радивон і

Люди моквинскийи по дести грош(еи) дали

Яцько і
Гулець і
Мишко і
Аньдрии і
Яцько і
Юхно і
Васко і

Село Киянка по дести грош(еи) давали

Хведор і
Нехвед і
Иван і
Сенко і
Хведор і
Лазор і
Кузма і
Аньдрии і
Ωстап і
Ивашко і
Прыс і
Аньтон і
Васко і

Ωгородники киянскийи по два гр(оша) дали

Яцько в
Хведор в
Аньдрии в
Тимош в

Люди Стецка Сусловы по дести грош(еи)дали

Гришко і
Миколаи і

Еремеи і
Петрь і
Гринец і
Яцко і
Марко і
Иван і
Тишко і
Иля і
536зв
Реистръ кнзѧ воеводы его м(и)л(ости) киевског(о) зваголскии, [то ест луцкии].

Центральний державний історичний архів, м. Київ.
Ф. 44 «Вінницький городський суд». Оп. 1. Спр. 1.
Арк. 265 – 288, 532 – 536 зв.
Оригінал. Рукопис. Друкується вперше.

Додаток 2.

Первинний поборовий реєстр Звягельської волості створений при вибиранні ухваленого у 1576 р. побору

624

Реєстръ выбирая побору его королевское м(и)л(о)сти в року афос уфаленого з ыменя кн(я)ж(а) ти его милости Острозского воеводы киевского зъ Звагля, в повете Луцкомъ лежачого, и з сел за Случю, в повете Киевском к нему лежачих. То ест з дымов рыноковых по чотыри гроши, з домов уличных по два гроши, з огородов по грошу, з рол яко з дворища альбо з лану по двадцати грошеи полских, ѿт ремесла по чотыри гроши, ѿт перекупок по семи грошеи – то все на личбу полскую.

Местечько Звяголь

Домы рыновые, которые роли ани огородов не мают, по чотыри гроши платили.

Сенко	Литвинь
Марко	Сума золотых в и грош(еи) шестнадцат
Иван	Домы уличные, которые роли по полдворища яко по поллану мают, з роли по і гр(о)ш(еи), з дыму по в гр(о)ш(а) платили
Наумъ	Чорнушич з роли гр(о)шеи і, з дому в гр(о)ши
Хведорина	Наливайко
Степан	Мелешко Рачкович
Мартинь	Борис Турович
Михаило	Гришъко
Куница	Горяин
Савостько	Сенко
Проскурка	Радко
Карпъ	Васко
Момот	Игнат
Ониско	Лукьян
Явхимъ	Сенко
Кудинь	624зв
Євъко	Там же люди убогие, которы[и] ни роли, ани ремесла не мают, в улицах живут, дома а огорода маючи – з дому по в гроши, з огорода по грошу а платили
Зенько	Нелеп Яцкович з дому в гр(о)ш(еи), з огорода грош а
624зв	Яцько
Гарило	Хведько
Васко	Илья
Гапон	Гаврило
Сума чинит зол(отых) шест гр(о)шеи ві.	Гринецъ
	Шушъко

<p>Там же дома, которые по чверти роли и дворища маюти, з дому по грошу а з роли по е <i>гр(о)шеи</i> платили Ярошъ Западинскии Зълои <i>грошеи</i> е, з дому <i>гр(о)шеи</i> в Ωлешко Васко Терешко Ничипор Галатин Иван Лука Кондрат Малеи Савка Иванъ Томило Кушнер Анъдреи Исаи Першко Лаврикъ Кудин Стецько Кондрат</p>	<p>Трухонъ Еско Ганецъ Жданъ Сенько Иванъ Серко Иванъ</p> <p>В том же месте реместники, которые <i>от</i> ремесла по д, <i>от</i> дому по грош(а) в, <i>от</i> ѿгорода по грошу ѿдному платили, убогие Терешко чоботар <i>гр(о)ш(еи)</i> з Гапон чоботар <i>гр(о)ш(еи)</i> з Лукян чоботар <i>гр(о)ш(еи)</i> з</p> <p>Сума з Рогачова шести дворищъ и шестнадцати ѿгородников золотых полскихъ <i>плат</i> и <i>грошеи</i> в</p> <p style="text-align: center;">Село Киково</p> <p>Там дворищъ яко ланов д, на которых слуги путныи розно сядятъ Карпович зъ дворища дал <i>гр(о)шеи</i> к Гулец на полдворища <i>гр(о)шеи</i> і Ωпанас на четверти <i>гр(о)шеи</i> е Васко <i>гр(о)шеи</i> е Аврам <i>гр(о)шеи</i> е Тимош <i>гр(о)шеи</i> е Чорнуха <i>гр(о)шеи</i> е Киндер <i>гр(о)шеи</i> е Труш <i>гр(о)шеи</i> е</p>
<p>625 Ганка Мартин Васко Лукянъ Гарасим Васко Ωлекса Хведко</p>	<p>С Киковы дворищъ д, дымы подворищъных а по к <i>грошеи</i>, полдворищъных и по і <i>грошеи</i> – чинит золотых в и <i>грош(еи)</i> к</p> <p style="text-align: center;">Село Киянка Мервицького Мервицького люди на дворищах яко на лане сядят</p> <p>Сенюкъ</p>
<p>Там же ѿгородники, люди убогие, ничего не маюти, з огорода платили по в <i>грош(еи)</i> Пилип Анъдреи Сенко Иван Семко Иван Ивашъко Жидъко Пархомъ Ωлексеи Тишко Бочонос Володко Ωлекса Матъфеи Богдан 625зв Хведец Спичакович <i>гр(о)шеи</i> і Ивашко <i>гр(о)шеи</i> і Медъвед <i>гршеи</i> і Лангая <i>гр(о)шеи</i> і</p>	<p>С Киянка мает дворищъ д, на чверти <i>сі</i>, ѿгородников е – всего чинит золотых полских г</p> <p>Село Сусловъ, в котором люди на дворищах яко на ланех сядят</p> <p>Петрок Воитеховичъ с полдворища <i>гр(о)шеи</i> і Степан с чверти дворища е <i>грошеи</i> дал Вакула е <i>гр(о)ш(еи)</i> Степан <i>гр(о)ши</i> е Васко <i>гр(о)шеи</i> е Гришко <i>гр(о)шеи</i> е Яким <i>гр(о)шеи</i> е Там же люди убогие, ѿгородники, ничего не маюти, по два <i>гр(о)ши</i> дали</p>
<p>С чъверти дворища по пети <i>грош(еи)</i> дали Иля Иван Савка Яцько</p>	

<p>Матфеи Лазука Кузма Васко Белякъ Анѣдреи Остап Федор Петрок Остапец Борис Денись</p> <p>Там же люди убогие, ѿгородники, по в гр(о)ши дали Федор Сенко Ильѣ Петрок</p> <p>626 риць полтретя, дымовъ полдворищныхъ в, ѿгородниковъ шест – то все чинитъ золотыхъ в и грош(а) в</p> <p>Люди Шашковы Вылуски, в которомъ люди на дворищахъ яко на лане сядятъ Иванъ с полдворища гр(о)шеи і Степанъ с полдворища гр(о)шеи і</p> <p>Там же убогие ѿгородники, по в гр(о)ши дали Омелянь Васко Юрко Олексей Каленик Анѣдреи Дрань Иевъ</p> <p>Чинить золотыи а и грош(ей) шест</p> <p>Люди Карского убогие, роли а ничего не маюць, з огорода по в гр(о)ш(и) дали Харитон</p> <p>626зв Люди Стриевского, роли ани ѿгородовъ не маюць по в гр(о)ши дали Сидор Анѣтон Иванъ Ониско</p> <p>Чинит гр(о)ше и</p> <p>Люди Мартина Юрчевича, так же роли а ничего не маюць, з огородовъ по в гроши</p> <p>Гаврило Яцько Протасъ Прыма Гринець Ждань</p>	<p>Еремеи Сенко Тимош Хведор Ермакъ Павел</p> <p>Село Сусловъ чинитъ зъ дво</p> <p>626 Дмить Крот Лукьян Санко Сасько Давыд</p> <p>Чинит гр(о)шеи si</p> <p>Люди Богдана Вылуски убогии, роли а ничего не маюць з огорода по в гр(о)ши дали Наумъ Охремъ Олексеи Игнатъ Иванъ Сидоръ Куданъ Супронъ</p> <p>Чинит гр(о)шеи si</p> <p>Люди Васка Вылуски теж убогии, роли а ничего не маюць, з огородовъ по в гр(о)ш(и) дали</p> <p>Остап Павел Васко Семенъ Иванъ</p> <p>Чинит гр(и)шеи і</p> <p>Село Кононовщина, люди убогие по д гр(о)шеи – тол- ко быдломъ са живат, роли не пашут</p> <p>Трушко Мацько Максимъ Корнеи Ивашко</p> <p>Чинит гр(о)шеи к</p> <p>Сума селъ замковыхъ, которыи на целыхъ дворищахъ сидятъ по к гр(о)ш(ей) дали в. Дымовъ, которыи на полдворищахъ по і гр(о)шеи плати- ли кг. Дымовъ, которыи зъ чверти платили мд. Дымовъ, которыи по д гр(о)ши платили е. Дымовъ по два гроши ои. Чинитъ всего золотыхъ к и гр(о)ши s.</p>
---	--

<p>Олифер Романъ Васко Потапъ Савка</p> <p>Чинит гр(о)шеи кд</p> <p>627 Васко полтретя гроша Федор на полдворища гроше і Миско на полчетверти полтретя гроша Коржичъ на полдворища і гр(о)шеи Паско на четверти гр(о)шеи е Бут гр(о)шеи е</p> <p>Сума всіх тых подданных, што на четверти по е гр(о)шеи дають ді, а тых, што на полчверти ві, которыи дають по полтретя гроша, а што теж на полдворищу, которыи дають по і гр(о)шеи два. Подсуседковъ, што дають по в гр(о)ши, д</p> <p>Сума зъ Глумчеи чинит на личьбу полскую золотых д и грш(еи) и</p> <p>627 зв Ничипор Федко Степан Иван Оникии Анъдреи Еско Иван Грышко Юрко Лазор Ивашко Тимош Хведор Яцько Васко Денись Анъдреи Богдан Васко Насун Тимош Матруна Хведко Клим Игнат Пронец</p> <p>Сума з местечка Барашов чини золотых в 628 Васко Луи і Васко Полонский зъ чверти грош(еи) е</p>	<p>Села звеголский за Случю, до повету Киевского належачие</p> <p>Село Голско новоселое, там люди на полдворищх яко на поллану и на четверти седятъ</p> <p>627 Село Кочичин, в которомъ ѿдно дворище яко полланъ, которое розно седит Мартинъ на чверти гр(о)шеи е Гарило гр(о)ше е Дац грошеи е Тимош на полчверти, полтретя гроша Иван полтретя гроша Онанчина, вдова убогая, з огорода в гроши</p> <p>Местечько Барашы новопосажено, которымъ еще волност не вышла, а ведъже ѿт дому по в гр(о)ши дали, которыи недавно ѿсели, роли а ни ѿгородовъ не мають; лежит в повете Киевскомъ</p> <p>Данило Иван Марко 627 зв Село Ивановичи новосели на полдворищахъ яко на полланьку и на четверти седятъ Костюк Трухонович с полдворища і гр(о)шеи Михно с четверти гр(о)шеи е Пержок гр(о)шеи е Карпъ гр(о)шеи е Клим гр(о)шеи е Федор гр(о)шеи е Улас гр(о)шеи е Борис гр(о)шеи е Савка гр(о)шеи е</p> <p>Оношко с полчверти гр(о)шеи полтретя Мишута гр(о)шеи полтретя Иван гр(о)шеи полтретя Селивон гр(о)шеи полтретя Гурин гр(о)шеи полтретя Иван гр(о)шеи полтретя Занец гр(о)шеи полтретя</p> <p>Там же люди убогие ничего не мають, з огородов по в гр(о)ш(а) дали Иван Проць Тишко Костюк Ждан</p> <p>628 Мокеи Ходор Харко Сенько Олешько Савка Хведко Микита Краско</p>
--	---

<p>Сенко <i>гр(о)ш(еи) е</i> Осташко <i>гр(о)ш(еи) е</i> Игнат <i>гр(о)шеи е</i> Мишкьо <i>гр(о)ш(еи) е</i> Прокопъ <i>гр(о)шеи е</i> Ходко <i>гр(о)шеи е</i> Логвин <i>гр(о)шеи е</i> Грицко <i>гр(о)шеи е</i> Мартин <i>гр(о)шеи е</i></p> <p>Там же люди убогие роли не пашут, толко быдло мают – по д <i>гр(ошеи)</i> дали</p> <p>Сенко Гурин Анътон Сенко</p> <p>Там же люди убогие роли а ничего не мают, з огорода по в <i>гр(о)ши</i> дали</p> <p>Наумъ Иван</p> <p>Евхим Иванъ Юрко Богдан Хведкьо</p> <p>628зв Омелянь Мишко Гурин Амброжи</p> <p>Село Белоберезцы Терпилово убогии ничего не мают з огородов по в гроши дали</p> <p>Богдан Цилаико Мартинъ Иван Хведор Хведор Сухонос Мартинъ</p> <p>Село Глумча, там дворищъ яко ланов шест розно седят – одны на чверти, други на полчверти</p> <p>Арътим Стрыжович на чверти <i>гр(о)шеи е</i> Сенко <i>гр(о)шеи е</i> Зака <i>гр(о)шеи е</i> Дешко на полчверти полтретя гроша</p> <p>629 Сума у во Ивановичохъ Люди, што съ чверти дали осмъ, зъ полчверти и, съ полдворища а, огородников е – чинит всего п(е) н(я)зеи яко зъ чтырех дворищъ лановыхъ золотых полскихъ в <i>гр(о)ш(еи) к</i></p>	<p>Село Жадъковка новоосело на полдворищах яко на полланку и на чверти седят</p> <p>Гриц Остаман <i>гр(о)ш(еи) і</i> Нестер <i>гр(о)ш(еи) і</i> Васко с чверти <i>гр(о)шеи е</i> Иван <i>гр(о)шеи е</i> Карпъ <i>гр(о)шеи е</i> Евкьо <i>гр(о)шеи е</i></p> <p>Там же люди убогие роли а ничего не мают, з огороду по в <i>гр(о)ши</i> дали</p> <p>Пилип Конъдрат Хусъ Микула Микита Сенко Омешко Петръ 628зв Тимош полтретя гроша Данило полтретя гроша Микита полтретя гроша Васко на чверти <i>гр(о)шеи е</i> Марко <i>гр(о)шеи е</i> Сидор <i>гр(о)шеи е</i> Гринко на полчверти полтретя гроша Макар на полчверти полтретя гроша Гринец полтретя гроша Билаеня полтретя гроша Миско на чверти <i>гр(о)шеи е</i> Пархом <i>гр(о)шеи е</i> Наумъ <i>гр(о)шеи е</i> Коршиц на полчверти полтретя гроша</p> <p>Там же люди убогие, которые ничего не мають по в грош дали</p> <p>Еско Гаврило Ознофрей Денис Там же слуги путные Федор Конашевич на чверти <i>грошеи е</i> Васко <i>гр(о)шеи е</i> Тимош на полчверти полтретя <i>гр(о)ша</i></p> <p>629 Село Подлубы тамъ дворищъ в яко ланы, на которых по четвертине седят</p> <p>Мисюта с полдворища і <i>гр(о)шеи</i> Побратим полдворища і <i>гр(о)шеи</i> Петраш с четверти <i>гр(о)шеи е</i> Тимош <i>гр(о)шеи е</i></p> <p>Юрко <i>гр(о)шеи е</i> Сенко <i>гр(о)шеи е</i> Сама всех шест ѿт них золотыи и грошеи і</p> <p>Село Юхновичи там дворищъ в яко ланы, на которых седят</p> <p>Жданец с полдворища і <i>гр(о)шеи</i> Роман і <i>гр(о)шеи</i> Пилип і <i>гр(о)шеи</i></p>
--	---

<p>Село Романов новосело, люди убогие по в гр(о)ши дали</p> <p>Мокеи Черникъ Васко Андъреи Павель Юшъко Васко Гуц Иван Богдан</p> <p>Всього чинит гр(о)шеи к</p> <p>629зв Пилил с полдвогрища грош(еи) і Андреи гр(о)шеи і Кузма гр(о)шеи і Иван гр(о)шеи і</p> <p>З Мицков селца сумою золотыи и гр(о)шеи иі пол- ских</p> <p>Сума всего сел Звеголских, в повете Киевском лежачих, і, окроме новых, которым еще чотырех год нѣтъ. В них дворищъ яко ланов кв, дымов полдворищъных, которыи по і гр(о)шеи платили ді, дымов, которые съ чверти по е гр(о)шеи плати- ли тридцат девет, дымов, которые съ полчверти платили по полтретя гроша кв, дымовъ, которые во в гр(о)ши платили сто петнадцат</p>	<p>Еско і гр(о)шеи</p> <p>Всих д, пришло ѿт них золотыи и грошеи і полских</p> <p>Село Мицки там дворищъ в, на которых седят</p> <p>629зв Сума всего побору из сель кн(а)жати его м(и)л(о) сти Острозского Звеголскихъ, барашовских, в повете Киевскомъ лежачихъ, за рок семдесят с золотых полских к.</p> <p>Сума з места Звегольского и волости Звеголское по- вету Луцкого и теж з Барашов, в повете Киевском ле- жачих, и сель за Случю, в том же повете лежачих, п(е) н(а)зеи поборовых в року ос чинит золотых на личбу полскую нв и гр(о)шеи кд.</p> <p>Михал Деревенецкии, власна рука</p>
---	--

Центральний державний історичний архів, м. Київ.
Ф. 44 «Вінницький городський суд». Оп. 1. Спр. 1. Арк. 532 – 624.
Оригінал. Рукопис. Друкується вперше.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архив Юго-Западной России (АЮЗР). Киев, 1886. Ч. VII. Т. 1. 746 с.
2. АЮЗР. Киев, 1890. Ч. VII. Т.2. 859 с.
3. Атаманенко В. Описово-статистичні джерела другої половини – першої половини з історії Старокостян-
тинова. *Болохівщина: Осягнення історії*. Старокостянтинів, 2009. Ч. 1. С. 84 – 95.
4. Атаманенко В. Первинні поборові реєстри як історичне джерело (на прикладі міст Волині середини
XVI ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*.
Острог, 2020. Вип. 30. С. 67–77.
5. Атаманенко В. Первинний поборовий реєстр Степанської волості 1576 року. *Наукові записки Національ-
ного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2021. Вип. 32. С. 47–61.
6. Атаманенко В. Свідчення описово-статистичних джерел другої половини XVI – першої половини
XVII ст. про Дубенську волость. *Дубенський науковий вісник*. Дубно, 2021. Вип. 3. С. 75–83.
7. Атаманенко В. Первинні поборові реєстри маєтків князя В.-К. Острозького 1577 року. *Наукові записки
Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2023. Вип. 34. С. 46–53
8. Баранович О.І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. Київ, 1930. 155 с.
9. Ерусалимский К.Ю. Реєстр налоговых выплат с Ковеля и Ковельской волости 1576 г. *Вестник Универси-
тета Дмитрия Пожарського*. Москва, 2017. №2 (6). С. 248–323.
10. Крикун М.Г. Масові статистичні джерела до історії Правобережної України XVI – XVIII ст. *Українська
археогрфія: сучасний стан та перспективи розвитку*. Київ, 1988. С. 75–81.
11. Кіку І.О. Актові книги як джерело для вивчення демографії Волині першої половини XVII ст. *Історичні
дослідження: Вітчизняна історія*. Київ, 1985. С. 51–52.
12. Матеріали до історії Острозької академії (1576 – 1636). Бібліографічний довідник. Київ, 1990. 217 с.

13. Смерека Б. Реєстри поборового податку у Польському королівстві: процес збору податку та інформативність документів (на прикладі поборового реєстру Львівської землі Руського воєводства 1552 р.). *Вісник Львівського університету. Серія «Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології»*. Львів. 2015. Вип. 10. С. 132–144.
14. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 44 «Вінницький градський суд». Оп. 1. Од. зб. 1. 909 арк.
15. Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski. 2015, № 2. URL: <http://www.atlasfontium.pl/index.php?article=kaliskie> (дата звернення: 14.01.2023).
16. Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski. 2015, № 3. URL: <http://www.atlasfontium.pl/index.php?article=poznanskie> (дата доступу: 14.01.2023).
17. Boroda K. O przydatności rejestrów poborowych z XVI wieku w badaniach demograficznych. *Przeszłość Demograficzna Polski*. Warszawa, 2014. № 33. S. 21–38.
18. Gochna M. Elektroniczna edycja rejestrów poborowych województwa kaliskiego z drugiej połowy XVI w. *Studia Geohistorica. Rocznik historyczno-geograficzny*. Warszawa, 2014. Z. 2. S. 143–15
19. Volumina legum. Petersburg, 1859. T. II. 482 ; XIII s.
20. Źródła dziejowe. Warszawa, 1883. T.XII. Cz. 2. Warszawa, 1889. T.XII. Cz. 2. 1883. 493 s.
21. Źródła dziejowe. Warszawa, 1889. T. XIX. 485 s.

References:

1. Atamanenko V. Opysovo-statystychni dzherela druhoi polovyny – pershoi polovyny z istorii Starokostiantynova. Bolokhivshchyna: Osiakhennia istorii. Starokostiantyniv, 2009. Ch. 1. S. 84 – 95. [in Ukrainian].
2. Atamanenko V. Pervynni poborovi reiestry yak istorychne dzherelo (na prykladi mist Volyni seredyny XVI st.). Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky». Ostroh, 2020. Vyp. 30. S. 67–77. [in Ukrainian].
3. Atamanenko V. Pervynnyi poborovi reiestr Stepanskoj volosti 1576 roku. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky». Ostroh, 2021. Vyp. 32. S. 47–61. [in Ukrainian].
4. Atamanenko V. Svidchennia opysovo-statystychnykh dzherel druhoi polovyny XVI – pershoi polovyny XVII st. pro Dubensku volost. Dubenskyi naukovyi visnyk. Dubno, 2021. Vyp. 3. S. 75–83. [in Ukrainian].
5. Atamanenko V. Pervynni poborovi reiestry maietkiv kniazia V.-K. Ostrozkoho 1577 roku. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky». Ostroh, 2023. Vyp. 34. S. 46–53[in Ukrainian].
6. Baranovych O.I. Zaliudnennia Ukrainy pered Khmelnychchynoiu: Volynske voievodstvo. Kyiv, 1930. 155 s. [in Ukrainian].
7. Erusalimskij K. Ju. Reestr nalogovyh vyplat s Kovelja i Kovel'skoj volosti 1576 g. Vestnik Universiteta Dmitrija Pozhars'kogo. Moskva, 2017. №2 (6). S. 248 – 323. [in Russian].
8. Krykun M.H. Masovi statystychni dzherela do istorii Pravoberezhnoi Ukrainy XVI – XVIII st. Ukrainaska arkhheohrfiia: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku. Kyiv, 1988. S. 75–81. [in Ukrainian].
9. Kiku I.O. Aktovi knyhy yak dzherelo dlia vyvchennia demohrafii Volyni pershoi polovyny XVII st. Istorychni doslidzhennia: Vitchyzniana istoriia. Kyiv, 1985. S. 51 – 52. [in Ukrainian].
10. Смерека Б. Реєстри поборового податку у Польському королівстві: протсес збору податку та інформативність документів (на прикладі поборового реєстру Львівської землі Руського воєводства 1552 р.). *Вісник Львівського університету. Серія «Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології»*. Львів. 2015. Вип. 10. С. 132–144. [in Ukrainian].
11. Boroda K. O przydatności rejestrów poborowych z XVI wieku w badaniach demograficznych. *Przeszłość Demograficzna Polski*. Warszawa, 2014. № 33. S. 21–38. [in Polish].
12. Gochna M. Elektroniczna edycja rejestrów poborowych województwa kaliskiego z drugiej połowy XVI w. *Studia Geohistorica. Rocznik historyczno-geograficzny*. Warszawa, 2014. Z. 2. S. 143–150. [in Polish].

Отримано: 23.03.2024

Прорецензовано: 27.03.2024

Прийнято до друку: 29.03.2024

e-mail: g.vas.sam@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2024-35-71-78

Самоїленко Г. Дослідник українського кобзарства Олександр Малинка – випускник Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2024. Вип. 35. С. 71–78.

УДК 94:[780.614.1:378.4(477.51)(092)]

Григорій Самоїленко

ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОГО КОБЗАРСТВА ОЛЕКСАНДР МАЛИНКА – ВИПУСКНИК ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА В НІЖИНІ

У цьому дослідженні звернена увага на науковий доробок відомого українського дослідника усної народної творчості О. Малинки, наповненість їх матеріалом, що торкається життя й творчості народних співців, умов їхнього навчання у різних кобзарів, бандуристів та лірників, які передавали свої вміння гри на інструментах та традиції відповідного співу різножанрових пісень. Підкреслено, що саме діяльність О. Малинки сприяла тому, що в історії української культури залишилося чимало імен знаменитих кобзарів, бандуристів та лірників.

Ключові слова: усна народна творчість, сліпі співаки, кобзарі, бандуристи, лірники, репертуар, думи, псалми, побутові пісні, О. Малинка, Ніжинська вища школа.

Hryhorii Samoilenko

THE INVESTIGATOR OF UKRAINIAN KOBZAR ART OLEKSANDR MALYNKA, THE GRADUATE OF COUNT BEZBORODKO HISTORICAL PHILOLOGICAL INSTITUTE IN NIZHYN

The author analyzes scientific heritage of a prominent Ukrainian investigator of folk lore Oleksandr Malynka, who studied the corresponding material at Count Bezborodko Historical Philological Institute under the supervision of professors M. I. Sokolov, M. N. Speranskyi, V. I. Rezanov, who helped the young scientist to publish series of papers about kobzars, bandurysts and lirnyks at the end of the 19th – the beginning of the 20th c. These papers are analyzed by the author. The attention is drawn to the specificity of O. Malynka's works, which are characterized by the richness of material, concerning life and creativity of folk singers, conditions of their studying by different kobzars, bandurysts and lirnyks, which passed their skills of playing various instruments and transmitted traditions of corresponding singing of multi-genre songs. O. Malynka also explored the differences between a kobzar and a lyre player, which was primarily determined by the genre-filled repertoire of songs. Special attention is drawn to O. Malynka's interest to ancient historical songs (dumas), which were the real pearl of kobzars and bandurysts repertoire and which gradually begin to vanish from repertoire of young singers, and it is explained by the change of epochs and departure of old musicians from life. The article reveals the presence of female performance on the bandura, which was a new phenomenon in Ukrainian musical culture for that era. The appearance of songs about Taras Shevchenko and Shevchenko's poems from «Kobzar» in the repertoire of some bandurysts is also taken into account. It is underlined that O. Malynka's activity contributed to the fact that names of many kobzars, bandurysts and lirnyks remained in the history of Ukrainian culture.

Keywords: folk lore, blind singers, kobzars, bandurysts and lirnyks, repertoire, historical songs, psalms, household songs, O. Malynka, Nizhyn Higher School.

Ніжинська вища школа у XIX – на початку XX ст., поруч із Харківським та Київським університетами, посідала помітне місце не лише на освітянській ниві, а й на науковій. Наявність Історико-філологічного товариства при Інституті князя Безбородька, а також видання освітянських та наукових збірників, що торкалися досліджуваних науковцями тем, допомагала їм захищати дисертації і просуватися по службових сходах вище. Серед відомих наукових видань після «Известий...» були «Вестник славянства» та «Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородка в Нежине», де друкувалися дослідження інститутських науковців, які сприяли формуванню у навчальному закладі наукових шкіл – історичної і філологічної, представлених знаними

у науці іменами професорів, майбутніх академіків: філологи М. О. Лавровський, П. В. Нікітін, М. Н. Сперанський та членів-кореспондентів Академії наук: Р. Ф. Брандт, А. С. Будилович, Г. А. Ільїнський, В. І. Рєзанов, професори: І. І. Іванов, В. В. Качановський тощо, а також історики, професори М. Я. Арістов, М. М. Бережков, В. Г. Ляскоронський, П. І. Люперсолський, О. І. Покровський, І. Г. Турцевич та член-кореспондент Барселонської Королівської Академії наук і мистецтв В. К. Піскорський та інші [9, с. 117-156; 10]. Усе це спонукало студентську молодь до наукової роботи, яка була пов'язана не лише з теоретичним осмисленням окремих наукових тем, а й збиранням українського історичного, мовного та фольклорного місцевого матеріалу з їхнім подальшим його опрацюванням і публікацією в інститутських збірниках та загальнодержавній періодиці. У формуванні студентів-науковців філологічного спрямування визначальну роль відіграли професори Інституту М. Н. Сперанський, В. І. Рєзанов, М. І. Соколов та інші. Серед студентів випускників цього часу вирізнялися майбутні академіки: дослідник білорусознавства Ю. Ф. Карський, слов'янознавства М. С. Державін, професори, засновники та реформатори ерзянської (мордовської) мови А. П. Рябов, естонської мови Й. Айвік, інгуської – філологи та фольклористи Чах Ахрієв, етнограф і краєзнавець Асланбек Базаркін, дослідники української мови та літератури, а також народної творчості В. В. Данилов, Р. М. Волков, І. Н. Капустянський, П. К. Волинський та інші.

Метою статті є розкриття активної участі у дослідженні кобзарства випускника Ніжинської вищої школи Олександра Малинки, діяльність якого була тісно пов'язана з вивченням етнографії та фольклористики України, але, на жаль, недостатньо вивчена.

Етнограф і фольклорист *Олександр Никифорович Малинка* (1865–1941) походив із великої козацької родини (було семеро дітей). Його батько, священник, намагався дати своїм дітям освіту і прилаштувати їх не в духовні, а у світські навчальні заклади, хоча у цьому напрямку були великі матеріальні труднощі. Олександр Малинці все ж пощастило, оскільки на його шляху зустрілася землячка Людмила Платонівна, сестра генерала Леоніда Рудановського, який свого часу закінчив Гімназію вищих наук князя Безбородька, а вийшовши на пенсію, заснував у класичній чоловічій гімназії, що існувала при Історико-філологічному інституті князя Безбородька на честь свого батька-педагога Платона Йосиповича стипендію [8, с. 91-95]. Саме Людмила Платонівна, яка проживала в Ніжині, і посприяла в отриманні цієї стипендії Олександром Малинкою як кращим учнем гімназії. 100 рублів сріблом – це на той час була суттєва допомога юнакові з не дуже забезпеченої сім'ї.

У 1885 р. О. Малинка закінчив Ніжинську класичну гімназію і вступив до Санкт-Петербурзького Історико-філологічного інституту, але тяжкий клімат і матеріальна скрута не дали можливості йому там навчатися, і він повернувся з переводом на другий курс до Ніжинського Історико-філологічного інституту князя Безбородька 1886 р. на словесне відділення. В інституті лекції з слов'янської філології, російської словесності, фольклору читав професор Матвій Іванович Соколов, і Олександр Малинка проявив особливий інтерес до його предметів, особливо до останнього.

Юнак виріс у своєрідному краї – селі Мрин, яке славалося своїми давніми легендами та переказами, які й почав записувати Олександр. Ними він поділився зі своїм професором М. І. Соколовим і запропонував йому організувати етнографічний гурток. Підтримка професора сприяла тому, що на засіданнях члени гуртка ділилися своїми роздумами про знайдені предмети та записані ними фольклорні матеріали: пісні, легенди, перекази тощо. До речі, два сини професора М. Соколова – Борис і Юрій, які почали навчатися у Ніжині, згодом стали відомими етнографами та фольклористами. А коли професора перевели до Московського університету, то О. Малинка продовжував з ним підтримувати зв'язки і безпосередньо налагодив взаємини з Московським товариством шанувальників природознавства, антропології та етнографії.

Ще під час свого навчання у Ніжинському Історико-філологічному інституті князя Безбородька у 1886–1890-х роках Олександр Малинка здійснив декілька публікацій по темі кобзарства, яка його захопила як дослідника. У XIX столітті ще славилися ніжинські ярмарки, на яких бували сліпі кобзарі, які гуртувалися біля храмів міста. О. Малинка згадував, як і він на місцевих базарах і ярмарках слухав у 1889 р. кобзаря Прокопа Дуба (Дубенка Прокопа Михайловича (1841(1844) – 1903)), і записав від нього декілька творів. І ці зустрічі з кобзарем, розповіді про його життя і лягли в основу першого дослідження О. Малинки «Прокоп Дуб, перехідний тип кобзаря», яке було опубліковане у журналі «Етнографическое обозрение» (1892, кн. 12) [6].

У цій статті молодий дослідник намагається з'ясувати різницю між кобзарем і лірником, з творчістю яких він познайомився на ніжинських ярмарках. Однією з таких відмінностей торкалася

жанрової наповненості піснями репертуару. Кобзар, зазначав дослідник, – це епічний співець, а тому співає, крім духовних та побутових пісень, ще й героїко-епічні, історичні думи. А цього немає у лірників [6, с. 164].

Друга відмінність полягала у виконанні творів сліпцями, самому співи. Лірники зазвичай співали крикливим, гугнявим голосом, а кобзарі відзначалися більш природним, мелодійним виконанням пісень. І навіть при зміні інструментів голосове виконання залишалося незмінним [6, с. 165]. І цей експеримент провів О. Малинка з кобзарем Прокопом Дубом та лірником Никоном Кожухівським.

Молодий дослідник, зустрічаючись із кобзарем Іваном Крюковським, довідався і ще про одну специфічну особливість кобзарського життя – про зміну слухача. Якщо раніше була група слухачів, яка просила кобзаря чи бандуриста проспівати старі козацькі історичні пісні, думи, які зачіпали їхню душу і вони, навіть, плакали під час співу сліпого кобзаря, то в останній час слухачі просили виконати веселі, жартівливі, побутові пісні. А це привело до того, що молоді кобзарі почали забувати історичні пісні і вже не могли їх проспівати, а лірники і взагалі не знали, бо більше турбувалися про такий репертуар, який би їм приносив заробіток [6, с. 165-166].

Після закінчення у 1890 р. Ніжинської вищої школи О. Малинка отримав направлення працювати до Київської гімназії, а згодом його перевели до Черкаської гімназії, а ще через деякий час призначили в Острозьку прогімназію. І скрізь, де б не працював Олександр Малинка, поруч з викладацькою роботою він продовжував цікавитися усною народною творчістю і співом кобзарів та лірників. І слідом за першою публікацією в журналі «Киевская старина» з'явилися ще три його статті про кобзарів.

У 1893 р. Олександр Малинка опублікував статтю під назвою «Кобзар Петро Гарасько і лірник Максим Прищенко» [2], у вступній частині якої він нагадує про свою попередню статтю, присвячену Прокопу Чубу (Дубу), що з'явилася в «Этнографических обозрениях». Її зміст був пов'язаний із проблемою з'ясування відмінностей кобзаря і лірника, про які ми вже говорили вище, зокрема й самої манери виконання пісень.

Зустрічі Олександра Малинки після Прокопа Дуба з іншими кобзарями, лірниками дали можливість дослідникові довідатися про деякі біографічні дані та про їхній репертуар. Ці короткі біографічні довідки дуже чіткі і конкретні. Так, з вищеназваної статті ми довідуємося, що Петро Гарасько був родом із села Козари Козелецького повіту, осліп під час холери, що зачепила і їх село. Йому не змогли допомогти навіть лікарі. Так він і залишився сліпим [2, с. 441]. Коли Петро підріс, батько відправив сина на навчання у село Мокіївку до кобзаря Прокопа Чуба (Дуба) вчитися грати на кобзі безкоштовно. Пан-отець чітко визначив своєму учневі репертуар. Тож, коли дослідник зустрівся з Петром Гараськом, то останній зміг продемонструвати в основному побутові пісні: «Про дворянку», «Тещу», «Чечотку»; псалми: «Про Петра і Павла», «Про Василя», «Миколая» (із трьох варіантів псалма – один), «Пресвятая Діва», «Про Лазаря» і «Сон Богородиці» [2, с. 442]. Це пісні, які входили до репертуару самого Прокопа Чуба (Дуба) і які опублікував у своїй першій статті О. Малинка. Дві нових пісні «Про Петра і Павла» та «Лазар» дослідник публікує у своїй статті як додаток до неї, не даючи ніякої до них характеристики [2, с. 442-445]. Кобзар же Петро Гарасько, проспівавши якусь псалму, звертався до своїх слухачів з повчальним словом [2, с. 444-445].

Перед розповіддю про лірника ж Максима Даниловича Прищенка, який мав уже понад 50 років, був родом із села Білогородка Київського повіту і з лірою ходив уже років 20, пройшовши школу гри у майстра Герасима Ницького. Олександр Малинка засвідчує, що в репертуарі кобзарів дуже рідко зустрічається жанр думи, а у лірників він зовсім відсутній [2, с. 445]. Проте під час зустрічі у Києві наступного року з лірником М. Прищенком дослідник почув він нього думу «Про осаді турками Почаївської лаври». Це було незвичайно. Правда, лірник називає цей твір псалмом [2, с. 445]. І дійсно, він більше нагадує цей жанр, хоч проникнутий історичними проявами і є оригінальною народною історичною піснею. Тож О. Малинка і надрукував її наприкінці статті під назвою «Про Матір Божу Почаївську, як турки Почаїв розбивали» [2, с. 445-446]. При цьому дослідник вказує, що цей твір співається тужливо:

И зійшла зоря вечорявая,
Над Почаєвим стала.
Ой вийшло, вийшло військо турецьке
Як та темная хмара.
Турки з татарами в город вступають

Почасв воювати;
Матір Божа Почаєвська
Будить нас ратовати.
Ивов Железов с келії вийшов
Слезами умливає:
«Ой ратуй, ратуй, Божия Матир
Почасв загибає!»
А Матір Божа єму отвічає:
«Ой не плач, не плач, Ивов Железов
Почасв не загине:
Мусимо стати, чудо показати.
Почасв ратовати». [2, с. 445]

Прочитавши повністю цю думу, О. Малинка подає роз'яснення, що вона присвячена часу польсько-турецької війни, коли турки захопили частину Західної України, яка була тоді під владою поляків. У 1675 р. турки підступили до Почаївського монастиря й ігумен Іов Желізо (у думі Ивов Железов, у миру Іоанн) з Божою Матір'ю з'явилися з молитвою на покрівлі великої церкви Пресвятої Трійці і турки не змогли оволодіти обителлю, завдяки молитві і благородному заступництву Пресвятої Богородиці [2, с. 446-447].

Аналізуючи репертуар М. Прищенка, О. Малинка відзначав, що лірник співав також псалми про Миколая, Спасителя та пісні про «Дворянку», «Тещу», «Біду» [2, с. 445]. І дві із них: «Дворянку» [2, с. 447-449] та «Біду» дослідник подає в додатку [2, с. 449-450]. Обидві пісні досить великі за об'ємом, перша має 110 рядків, а друга – 75. Таким чином, О. Малинка познайомив читачів «Киевской старины» ще з двома співцями, які мали майже типовий для всіх інших лірників репертуар з деяким вкрапленням до нього нових пісень.

Наступна стаття О. Малинки «Лірник Євдоким Микитович Мокровіз» [5] за своєю структурою нагадувала попередню, хоча була наповнена багатьма новими фактами, що торкалися навчання і специфіки засвоєння репертуару. На її початку автор подає відомості про Євдокима Мокровіза, який народився в селі Сивки Острозького повіту Уніївської волості близько 1859 р., хоча виглядав він значно старшим своїх літ. Осліп він у 10 років від віспи, а тому батько його через 5 років віддав у місто Ямпіль вчитися до лірника Леонтія Михалевича, старого років 60, який робив ліри і брав до себе сліпих хлопців у науку. Одночасно з Євдокимом у нього навчалися ще 4 хлопчики: Архип Спичка, Андрій, Іван і Павло. За 1 рік і 2 місяці майстру за науку Євдокима батько заплатив 20 р. [5, с. 434].

Леонтій Михалевич до навчання сліпих хлопців відносився відповідально. Він навчив Євдокима не лише грати на лірі, а й виконувати 14 псалмів, серед них: «П'ятницю», «Лазаря», «Про страшний суд», «Миколая», «Спасителя», «Про Адама», «Про Почаївську Божу Матір», «Про Івана Богослова», «Про святих Петра і Павла» та інші, а також різні пісні: «Про панщину», «Про біду», «Сирітку», «Тещу» тощо [5, с. 434].

Перелік цих творів засвідчує, що молодий виконавець, завдяки своєму майстрові-вчителю, забезпечував на перших порах собі заробіток. А наступне поповнення репертуару уже залежало від самого співця.

Олександр Малинка в подальшому уточнює біографічні відомості про співця Євдокима Мокровіза, сповіщаючи про його майбутнє одруження, дружину, яка народила семеро дітей, яких доглядала сама разом з маленьким господарством. А у цей час Євдоким разом зі старшою дочкою Настею ходив заробляти своїм співом та грою на лірі кусень хліба [5, с. 434].

Коли у 1892 р. Олександра Малинку перевели працювати в Острозьку шестикласну прогімназію, то він тут зустрівся з лірником Євдокимом Мокровізом. Знайомство було своєрідним, холодним, і це пояснювалося попередньою недоброзичливістю деяких осіб до лірника, про що й розповів він при знайомстві з педагогом, тож цього разу лірник охоче проспівав йому весь свій репертуар пісень [5, с. 435].

Спілкування Олександра Малинки із лірником переросло у творчі взаємини. Дослідник поділився своїми знаннями дум та пісень, які чув від інших кобзарів та лірників. І тут Олександр Никифорович помітив одну важливу деталь спілкування: коли він виконував думи, то на сліпого співця вони не справили жодного враження. І це підтвердило попереднє спостереження дослідника, яке він провів раніше, виявивши, що лірники не знають дум і до них не звикли, а шукають інший для заробітку

репертуар, та й вони жили вже в іншу епоху, відмінну від тієї, коли звучали героїчні пісні та думи. Але і на цей раз сліпий Євдоким все ж їх слухав з великою увагою. А коли Олександр Малинка проспівав деякі пісні, то він прийшов у захоплення, особливо йому сподобалися пісні «Про Хому й Ярему» та «Про вдову». І він попросив останню повторити у присутності дочки Насті, яка швидше запам'ятовувала текст [5, с. 435].

А від лірника О. Малинка цього разу записав його пісні: «Про Почаївську Божу Матір» (29 рядків), «Про Миколая» (27), «Про Гаврила» (22), «Про Спасителя» (27), «Про Василя» (20), «Про Олексія, Божого чоловіка» (49), «Про святих Петра і Павла, як Господь і вони ходили по землі» (33), «Про Адама святого пісня» (19), «Страшний суд» (27), «Понеділок святий» (про сина блудячого) (50), «Про сирітку» (36), «Про панщину» (24) [5, с. 435-444].

Як бачимо, перераховані твори із репертуару Євдокима Мокровіза переважно невеликі за обсягом, але вони насичені глибоким змістом. Тема гріха і його покарання пронизує більшість віршів і лише пісня «Про Почаївську Божу Матір» торкається героїчної боротьби проти турків, які прийшли брати в рабство українців, що стали проти своїх ворогів. І цю народну боротьбу освячує Божа Матір:

Зійшла зоря вечорява
Над Почаєвом стала;
Вийшло військо турецькоє,
Як чорная хмара.
Єсть то військо – єсть то турки.
Стали воювати,
Почаєв руйнувати.
Дозналася Пресвята Діва,
Вийшла, на іконі стала,
Чудо показала:
Куди вертала,
Турків побивала [5, с. 436].

Ця пісня була близька до народних історичних дум про славу і важку боротьбу українського народу за свою незалежність проти турків і про місце у цій боротьбі святих та заступницьких ікон, серед них і Почаївської Божої Матері. Пісня ж «Про панщину» [5, с. 444] проникнута соціальною спрямованістю.

Наступна стаття О. Малинки «Лірник Андрій Корнієнко» [4] зовсім невеличка за розміром, і вона носить більш інформаційний характер, розповідаючи про 30-літнього лірника із Василькова, який у 10-літньому віці, як і його попередник Євдоким Мокровіз осліп від віспи. Навчався у Білій Церкві у лірника-сліпця Омеляна Адамовича Шевченка протягом 3 років, допомагаючи йому по господарству. У вчителя-лірника разом з Андрієм Корнієнком навчалися гри на лірі та пісень також Дмитро та Микола Пустовитенки із села Яблунівки Васильківського повіту. Омелян Шевченко був одружений, мав 5-річну дочку, ось і всі короткі відомості про життя лірника [4, с. 59]. Дослідник більше звертав увагу на репертуар 30-літнього співця. Зустріч з ним відбулася у Києві улітку 1894 р. О. Малинка не лише прослухав його репертуар, а й записав деякі із його творів. Лірник Андрій Корнієнко продемонстрував в основному побутові й духовні пісні, які часто зустрічалися в репертуарі й інших лірників: «Біда», «Теща», «Сирітка», «П'яниця», «Про Соцького», «Про Почаївську Божу Матір», «Миколай», «Про спасителя», «Варвара», «Лазар», «Олексій», «Страшний суд» [4, с. 59].

Серед оригінальних і неповторних у інших лірників О. Малинка для публікації взяв у Андрія Корнієнка пісні «Соцький» (28 рядків), «П'яниця» (50), «Страшний суд» (53), «Варвара» (50), «Про Олексія» (9) [4, с. 60]. Усі ці пісні були близькі до соціально-побутових та молитовних. Пісня про святу Варвару була популярною, бо на Чернігівщині та Київщині цю святу особливо шанували і у храмах проводили спеціальні служби на її честь. Саме через це і виділив дослідник цю псалму із репертуару лірника Андрія Корнієнка.

Усе нові й нові публікації О. Малинки розширювали коло кобзарів та лірників, зокрема стаття про Ананія Гоминюка [3]. Останньою працею дослідника, яка торкалася нашої теми, була стаття «Кобзарі С. Власко та Д. Симоненко й лірник А. Іваницький; їхній репертуар», опублікована у збірнику «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» [7]. За своєю будовою вона нагадує попередні публікації про кобзарів та лірників, що були опубліковані в «Киевской старине», але стаття все ж дещо відрізняється за змістом. У ній перед відомостями про кобзарів іде авторське звернення,

узяті із збірника «Українські народні думи», у якому висловлено бажання, щоб теперішнє видання заохотило дослідників й до нових записів, узятих від іще існуючих кобзарів, показавши, що й нові варіанти, записані з потрібною досконалістю, можуть мати велике значення.

У підрозділі, присвяченому молодому кобзареві *Семену Сидоровичу Власку*, Олександр Малинка спершу розповідає про життєву долю його учителя сліпого кобзаря Павла Кулика, який на 84 році помер перед Великим постом у 1928 р. від простуди у своїй хаті у передмісті Сосниці. П. Кулик мав 2 хати, у одній із них проживав сам із сім'єю, а другу здавав сліпцям за 1 карбованець у місяць. У кобзаря першу дружину вбили. З нею він мав дочку Дуню 12 років, а від другої жінки – Дашу 5 років. Землю обробляли сусіди за гроші, а після його смерті дітьми й господарством опікувався Сорока. Обидві бандури старого кобзаря залишилися у дітей [7, с. 105]. Свого часу Павло Кулик був досить відомим в Україні кобзарем, виступав у Києві на концертах народної музики, що влаштовувала Етнографічна комісія УАН. Замітка про П. В. Кулика була розміщена раніше у «Етнографічному віснику» [1].

Після цієї своєрідної довідки О. Малинка зупиняється на розповіді про свого основного персонажа – кобзаря Семена Власка, з яким зустрічався улітку 1928 р. Це був ще досить молодий бандурист, який служив раніше поводитирем у Павла Кулика і лише після його смерті ходив уже самостійно. Сам він родом був із села Кудровці Сосницького повіту, мав батьків, братів і сестер, які працювали на 8 десятинах землі. Сам він був 1904 р. народження, змалку служив у наймах, застудився, з'явилася золотуха, а га очач більма. Хлопець осліп і повернувся додому. Батько піклувався про сина і добився, що з одного ока зняли більмо [7, с. 105].

Сліпий кобзар Павло Кулик, який зайшов до їхнього села, шукав собі хлопця-поводиря. І Семен погодився піти до нього у найми за відповідну оплату. Він уже вмів грати на гармошці і на бубні, а в Кулика вчився грати на бандурі протягом 3 років безкоштовно. Усе, що заробляв Семен, він мав віддавати пану-отцеві [7, с. 105].

Після смерті П. Кулика Семен почав ходити сам, одружився з жінкою, яка мала хлопчика, у них ще народилася дівчинка. Бандурист мав десятину землі й ніякого господарства. Тож улітку Семен разом із дружиною, яка гарно співала, та дітьми йшли до Києва заробляти гроші. За літо назбирували карбованців 200, що давало їм можливість жити взимку вдома, інколи граючи на весіллях чи інших святкових зібраннях. Дружина Семена вивчилася грати на бандурі й при зустрічі з О. Малинкою, сміючись, сказала: «Ось і буде у нас перша жінка-кобзарка» [7, с. 106].

Саме ця заява дружини Семена дала можливість О. Малинці розповісти у статті про жінок-бандуристок. Він називає тут дочку Терешка Пархоменка, а також жінку із села Високого, що на Чернігівщині, яка співала і грала на бандурі, але не ходила просити милостині, бо була у своєму домі господинею, і О. Малинка з нею безпосередньо познайомився і дуже тепло відгукувався про її співи та гру [7, с. 106].

Як бачимо, по ходу розповіді про бандуриста Власка дослідник зачепив і декілька цікавих актуальних проблем, що торкалися життя сліпих співців. Слід згадати й про одне цікаве зауваження, яке промайнуло у розмові О. Малинки і Семена Власка, який сповістив, що він знав раніше спеціальну давню мову кобзарів і лірників – «лейбівську (лебійську)» мову, говорив нею ще з Павлом Куликом [7, с. 106]. Але ця засекречена мова, якою користувалися сліпі співці ще з далеких часів, уже почала виходити із вжитку, і молоді співаки про неї і забули.

У своїй статті О. Малинка детально зупиняється на репертуарі Семена Власка, який виявився досить великим (253 назви пісень). Це в основному думи, серед них про трьох братів, а також історичні пісні (про Саву Чалого, Морозенка, Байду, Нечая, Голоту, Бондарівну, Кармелюка, «Не гаразд запорожці...»), побутові та сатиричні пісні («Про сестру та брата», «Стоїть явір над водою», «Хома та Ярема», «Попада», «Дворянка», «Міщанка», «Теща», «Кисіль», «Соцький», «Гарбуз білий»), частівки [7, с. 106].

Уважно придивившись до репертуару, можна відмітити, що багато нового і неповторного було серед історичних пісень, а серед побутових та сатиричних чимало знайомих, що було й характерним для інших сліпих співців. Із псалмів Семен Власко знав лише «Про Почаївську Божу Матір» («Ой зійшла зоря...»). Почав співати бандурист і пісні про Тараса Шевченка («Зійшов місяць», «На високій дуже кручі»), а також деякі твори поета: «Б'ють пороги», «Тополя», «Сидить кобзар на розпутті», «Залізник», «Було колись на Україні». Усі ці твори бандурист брав із «Кобзаря», який перейшов

йому від пан-отця старого Кулика. Це вже нове у репертуарі бандуриста і, очевидно, воно нав'язно самим уже життям та й потребою слухачів [7, с. 106].

Із репертуару Семена Власка О. Малинка записав і надрукував як додаток до статті 23 пісні: це «Про трьох братів Азовських», «Козацька пісня про Саву Чалого», «Про Нечая», «Байда», «Кармелюк», «Голота», «Чайка», «Про сестру та брата», а також побутові пісні «Ой не ходи, Грицю», «У сусіда хата біла», «Ой продала дівчина», а також біля 10 сатиричних, значна частина яких повторюється у репертуарі інших кобзарів та лірників [7, с. 107-122].

Ця стаття цікава не лише інформацією про бандуриста Семена Власка, а й своїми вкрапленнями відомостей по ходу розповіді про інших співців та виконавців: Левка Ступака із Овдіївки Конотопської округи; Корнійвського, учня Семена, із села Корюківка Конотопської округи (який сам не співає, а грає. «От грає, так грає! Що хоче заграє»); кобзаря Савки, 95 років, із Зміткова Конотопської округи, який знає багато старих пісень [7, с. 106-107]. Цікава й інформація про пошуки бандури, яка б задовольнила співака Власка та мала велику кількість струн із відповідною тональністю.

Усі ці статті, які писав О. Малинка про кобзарів, були створені на основі особистих зустрічей з ними. Подібним чином була написана дослідження і про кобзаря *Дем'яна Гавриловича Симоненка*, про якого вчений-фольклорист знав і писав ще 1903 р., але зустрівся лише у серпні 1928 р. І ця зустріч була теплою, наштотувала на відверту розмову. Дослідник довідався, що Дем'ян Симоненко народився сліпим 1 листопада 1872 р. в селі Стильному Сосницького повіту. До 17 років жив удома, а потім пішов до старця Грицька Дубини у село Лакнисте Чернігівського повіту вчитися співати псалми. Але Г. Дубина не вмів грати, тож і Д. Симоненко, старцюючи з ним, лише співав [7, с. 123].

Проте доля хлопцю усміхнулася, він довідався про існуючі бригади кобзарів та лірників і звернувся до кобзаря Андрія Гайденка, що проживав у селі Синявка Сосницького повіту, навчити його грати на бандурі. Так Дем'ян став кобзарем з невеликим репертуаром побутових і сатиричних пісень. Зустрівшись з бандуристом Кравченком, юнак поповнив свій репертуар думами, яких чимало знав учень першого бандурист Гойденко. Після цього Дем'ян Симоненко одружився, мав семеро дітей. Деякі з них і були його поводириями, їздили з ним до Києва, Ніжина, Кролевця, Глухова. Конотопа. Як свідчив сам бандурист, по менших містах заробітки були кращі, там кобзарі рідко бували і ними більше цікавилися [7, с. 123].

Так О. Малинка під час цієї зустрічі довідався і про репертуар бандуриста і записав від нього «Невольницький плач», «Дума про козака-бандуриста», «Похорони Шевченка», «Пугач», «Забіліли сніги» (бурлацька), «Конопельки», хоча Дем'ян Симоненко знав їх значно більше. Це й популярні думи про Морозенка, Саву Чалого, «Гей, Україно, наша рідна мати» та інші. Бандурист з глибокою повагою ставився до особистості Тараса Шевченка і своєму репертуарі мав декілька пісень, серед них ще й «Зійшов місяць» (на смерть поета), «Сподівалися Шевченка» (вірш М. Максимовича), «На високій дуже кручі» (про похорон Шевченка) та інші. Були в репертуарі Д. Симоненка псалми та сатиричні й побутові пісні [7, с. 124].

Відвертість бесіди О. Малинки зі своїми співрозмовниками давала можливість з'ясувати факти про участь кобзарів у Археологічному з'їзді в Чернігові, реабілітувати кобзаря Т. Пархоменка, який не виступав на цьому форумі через те, що їздив додому, а не напився, як про це писав у своїй статті дослідник В. Данилов [7, с. 124].

Була піднята ще одна важлива проблема: ставлення міліції до кобзарів у 1920-х роках, які були пов'язані із забороною їм співати і грати. Як з'ясувалося пізніше, це були перші кроки до повної заборони виступів кобзарів, бандуристів, лірників у 1930-х роках, які завершилися розстрілами співців.

Зустріч у Києві О. Малинки з лірником Антоном Іваницьким дала можливість досліднику надрукувати невеличку довідкову статтю про долю цього народного співця та його невеликий репертуар [7, с. 128].

Як бачимо, інтерес О. Малинки як дослідника народної творчості був особливо близьким до тем життя й творчості кобзарів, бандуристів, їхнього репертуару. Безпосередні зустрічі зі співцями давали можливість дослідникові проникати у їх життєву та творчу долю. Усі статті побудовані за однією схемою, але в кожній із них знаходимо щось нове про творчість кобзарів та бандуристів, їхній репертуарі, виконавську майстерність. Завдяки О. Малинці в історії української культури навечно залишилися імена народних співців.

Список використаних джерел та літератури:

1. Виноградський Ю. Кобзар П.В. Кулик (замітка). *Етнографічний вісник*. 1926. Книга 3. С. 64-67.
2. Малинка А. Кобзарь Петро Гарасько и Лирник Максим Прыщенко. *Киевская старина*. Т. XLII. Киев, 1893. Сентябрь. С. 441-450.
3. Малинка А. Лирник Ананий Гомынюк. *Киевская старина*. Киев, 1898. Т. LIII. С. 1-8.
4. Малинка А. Лирник Андрий Корниенко. *Киевская старина*. Киев, 1895. Т. L. Июль. С. 59-64.
5. Малинка А. Лирник Евдоким Мыкитовыч Мокровиз. *Киевская старина*. Киев, 1894, сентябрь, том XLVI. С. 434-444.
6. Малинка А. Прокоп Дуб, переходный тип кобзаря. *Этнографическое обозрение*. 1892. №1. Кн. XII. С. 164-178.
7. Малинка О. Кобзарі С. Власко та Д. Симоненко й лірник А. Іваницький; їхній репертуар. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. Упоряд. Грушевська К. 1929, Вип. 1. С. 105-128.
8. Самоїленко Г.В., Самоїленко О.Г. Ніжинська вища школа в життєвих та творчих долях її випускників. Т.1. (1820-1920). Ніжин, 2020. 368 с.
9. Самоїленко Г.В., Самоїленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005. 420 с.
10. Самоїленко Г.В. Вчені-філологи Ніжинської вищої школи. Біобібліографічний покажчик. Ніжин, 1993. 336 с.

References:

1. Vynohradskyi, Yu. (1926). *Kobzar P.V. Kulyk (zamitka)* [Kobzar P.V. Kulyk (A Note)]. *Etnohrafichnyi visnyk*. Book 3, S. 64-67. [in Ukrainian].
2. Malynka, A. (1893). *Kobzar Petro Harasko i Lirnik Maksym Pryshchenko* [Kobzar Petro Harasko and Lirnyk Maksym Pryshchenko]. *Kiyevskaya starina*. Vol. XLII. September. Kyiv. S. 441-450. [in Russian].
3. Malynka, A. (1898). *Lirnik Ananiy Gomyniuk* [Lirnyk Ananii Homyniuk]. *Kiyevskaya starina*. Vol. LIII. Kyiv. S. 1-8. [in Russian].
4. Malynka, A. (1895). *Lirnik Andriy Korniyenko* [Lirnyk Andrii Kornienko]. *Kiyevskaya starina*. Vol. L. July. Kyiv. S. 59-64. [in Russian].
5. Malynka, A. (1894). *Lirnik Yevdokim Mykitovych Mokroviz* [Lirnyk Yevdokym Mykytovych Mokroviz]. *Kiyevskaya starina*. Volume XLVI, September. Kyiv. S. 434-444. [in Russian].
6. Malynka, A. (1892). *Prokop Dub, perekhodnyi tip kobzarya* [Prokop Dub, the Transitional Type of Kobzar]. *Etnograficheskoye obozreniye*. №1. Book. XII. S. 164-178. [in Russian].
7. Malynka, O. (1929). *Kobzari S. Vlasko ta D. Symonenko y lirnyk A. Ivanytskyi; yikhni repertuar* [Kobzars S. Vlasko, D. Symonenko and lirnyk A. Ivanytskyi: Their Repertoire]. *Pervisne hromadianstvo ta yoho perezhytky na Ukraini – Primal Citizenship and Its Remains in Ukraine*. Ed. Hrushevska K., Iss. 1. S. 105-128. [in Ukrainian].
8. Samoilenko, H.V., Samoilenko, O.H. (2020). *Nizhynska vyshcha shkola v zhyttievykh ta tvorchykh doliakh yii vypusnykiv* [Nizhyn Higher School in Life and Creative Destines of Its Graduates]. Vol.1. (1820-1920). Nizhyn, 368 s. [in Ukrainian].
9. Samoilenko, H.V., Samoilenko, O.H. (2005). *Nizhynska vyshcha shkola: storinky istorii* [Nizhyn Higher School: Pages of History]. Nizhyn, 420 s. [in Ukrainian].
10. Samoilenko, H.V. (1993). *Vcheni-filolohy Nizhynskoi vyshchoi shkoly. Biobibliohrafichnyi pokazhchyk* [Philologists of Nizhyn Higher School. Biobibliographical Index]. Nizhyn, 336 s. [in Ukrainian].

Отримано: 31.01.2024.

Прорецензовано: 09.02.2024.

Прийнято до друку: 20.02.2024.

e-mail: volodymyr.myrosh@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2024-35-79-85

Мирош В. Інтелектуальна біографія Богдана Барвінського: роки університетських студій. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого, 2024. Вип. 35. С. 79–85.

УДК: 930(477)(092)"18/19"

Володимир Мирош**ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА БІОГРАФІЯ БОГДАНА БАРВІНСЬКОГО:
РОКИ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ СТУДІЙ**

Стаття присвячена вивченню проблеми формування Б. Барвінського як історика в роки його навчання у Львівському, Віденському та Берлінському університетах. З'ясовано, що початкуючому історика поталанило студіювати історію у «золоту» добу європейської соцігуманітаристики, коли водночас у різних академічних осередках працювали творці багатьох історіографічних галузей і напрямків – україністики, полоністики, теорії і методології історії та ін. Власне на лекціях і семінарах О. Редліха, Л. Фінкеля, Т. Шиманна, Б. Дембінського, Е. Мюльбахера, А. Пишбрама, Т. Войцеховського, Г. Брунера, О. Бальцера, К. Студинського, О. Колесси та багатьох інших визначних гуманітаріїв було сформовано науковий світогляд і дослідницький інструментарій молодого вченого. При цьому найбільш вагомим для нього було тривале професійне спілкування з М. Грушевським, яке визначило наукову спеціалізацію Б. Барвінського у галузі східноєвропейської медієвістики. Зрештою, чималий вплив на фахове становлення історика мала й наполеглива самоосвіта. Все це у підсумку уможливило молодому вченому втілити в життя амбітні творчі плани та в короткому часі стати одним із помітних представників не лише галицької, але й загальноукраїнської історіографії першої половини ХХ ст.

Ключові слова: Б. Барвінський, інтелектуальна біографія, Львівський університет, Віденський університет, Берлінський університет.

Volodymyr Myrosh**INTELLECTUAL BIOGRAPHY OF BOHDAN BARVINSKYI:
YEARS OF UNIVERSITY STUDIES**

The purpose of the research is to reconstruct the years of study of B. Barvynskiy at Lviv, Vienna and Berlin universities. The research methodology is based on the application of principles (objectivity, historicism, holism) and methods (generalization, analysis and synthesis, comparison, genetic, psychological and typological) of historiographic research. The scientific novelty of the article lies in the study of the little-known problem of the formation of B. Barvynskiy as a historian during his studies at Lviv, Vienna and Berlin universities. The article has concluded that the professional environment of the Lviv, Vienna and Berlin universities had a significant influence on the intellectual development of B. Barvynskiy. A novice historian was delighted to study history in the "golden" age of European social humanities, when at the same time creators of many historiographical branches and directions – Ukrainian studies, Polonistics, theories and methodologies of history, etc. – worked in different academic centers. The lectures and seminars of O. Redlich, L. Finkel, T. Szymann, B. Dembinsky, E. Mühlbacher, A. Przybram, T. Wojciechowski, H. Bruner, O. Balzer, K. Studinsky, O. Kolessa and many others prominent humanitarians formed the scientific worldview and research tools of the young scientist. However, the most significant for him was the long-term professional communication with M. Hrushevsky, which determined the scientific specialization of B. Barvynskiy in the field of Eastern European medieval studies. After all, persistent self-education had a significant impact on the professional formation of a historian. All this ultimately enabled the young scientist to implement ambitious creative plans and in a short time become one of the prominent representatives of not only Galician, but also all-Ukrainian historiography of the first half of the 20th century.

Keywords: B. Barvynskiy, intellectual biography, University of Lviv, University of Vienna, University of Berlin.

В інтелектуальній біографії рокам студентства традиційно відводиться особлива увага як періоду стрімкого світоглядного становлення та кристалізації фахових зацікавлень. Саме у цей час молода людина зазвичай здійснює свій життєвий вибір, який заважає на її подальшій творчій долі. Особливо вагомими студентські роки були в класичну добу, коли вища освіта була елітарною, а її здобуття

уможливило подолати сформовані тривалою традицією станові обмеження. Втім, у випадку тогочасного студентства загалом та українського, зокрема, реконструкція років студій ускладнюється тією обставиною, що молодь зазвичай навчалася в кількох вищих освітніх закладах, що вважалося необхідним для розширення світогляду та поглиблення фахових навичок. Мовиться про те, що обираючи один університет для базового навчання, студент виїздив на пару навчальних семестрів до інших вишів для поглиблення освіти в обраних знакових професорів. При цьому кількість таких виїздів, як і їхня тривалість, залежали лише від платоспроможності батьків молодшої людини, адже вища освіта була платною і коштувала чимало. З огляду на такі освітні традиції, чималим клопотом для сучасних українських дослідників є дістатися до архівних матеріалів західноєвропейських навчальних закладів з метою реконструкції освітніх траєкторій героїв їхніх студій.

Яскравим прикладом змальованої ситуації був знаковий представник львівської історичної школи М. Грушевського авторитетний історик, бібліотекознавець і педагог Богдан Барвінський (1880-1958). Обравши своєю альма-матер Львівський університет, він для поглиблення професійних навичок виїздив до Віденського та Берлінського університетів, що вважалися тоді законодавцями історіографічної моди. Втім, через згадувану важкодоступність ділових матеріалів цих навчальних закладів, дослідники тривалий час нічого конкретного не могли сказати про закордонні студії знаного представника давнього галицького роду, фокусуючись лише на його перебуванні у стінах Львівського університету. Це очікувано обмежувало поінформованість про роки його навчання, не даючи можливість повноцінно відтворити фахові впливи. Віднайдення нами в архівах згаданих західноєвропейських університетів записів Б. Барвінського врешті уможливило здійснити цілісну збалансовану реконструкцію років його студентства як важливого періоду інтелектуальної біографії.

Мета статті – реконструювати роки навчання Б. Барвінського у Львівському, Віденському та Берлінському університетах, а також відтворити впливи професури цих навчальних закладів на його фахове становлення.

Незважаючи на непересічність постаті Б. Барвінського в нашій інтелектуальній історії, йому присвячено лише декілька публікацій здебільшого оглядового плану. І тільки деякі з них містять згадки про роки вищих студій цього талановитого вченого. Серед них деякою докладністю позначені запропоновані І. Чорноволом [18] та А. Фелонюком [17] біографічні нариси. Окремі питання фахового дозрівання Б. Барвінського протягом студентських років при реконструкції створеної М. Грушевським львівської школи в низці статей [8-11; 13-16] та узагальнюючій монографії висвітлили В. Тельвак і В. Педич [12]. Студентські будні Б. Барвінського у львівській альма-матер відтворив В. Мирош [5]. Втім, у згадуваних працях виокремлено навчання молодого вченого у Львівському університеті та практично обійдено увагою його перебування в західноєвропейських навчальних закладах. Цим і зумовлено актуальність теми нашого дослідження.

Вибір Б. Барвінським філософського факультету Львівського університету як місця навчання зумовило декілька факторів. Передусім згадаємо родинну традицію, відповідно до якої знані предки молодшої людини, включно з надзвичайно авторитетним для нього батьком Олександром Григоровичем, здобували гуманітарну освіту в цьому найстарішому на українських землях класичному університеті. Важливим також було і те, що молодий Богдан завершував середню освіту в Академічній гімназії Львова (1890-1898), де поодинокі предмети викладали й університетські професори, що викликало бажання продовжувати співпрацю з ними надалі. Зрештою, вагомою була і фінансово-логістична обставина – Барвінські проживали у Львові, тож найбільш рентабельно для загалом небагатої родини було дати освіту Богданові в місцевому виші.

Б. Барвінський вступив до Львівського університету в 1898 р. і одразу занурився в академічне життя, наполегливо відвідуючи лекції та семінари визначних польських та українських професорів, які в той час працювали в головній вищій школі Галичини. Серед польських викладачів він надав перевагу дидактичним пропозиціям кількох старших колег. У першу чергу згадаємо знаного дослідника західноєвропейської історії Нового часу, політика та дипломата Броніслава Дембінського. У нього початкуючий історик вивчав такі предмети, як «Розвиток європейського суспільства від Французької революції до найновішої доби з оглядом соціальних рухів», «Історія Римської імперії», «Історія папства в XV-XVI ст.» та ін. Медієвістику Б. Барвінський опановував під керівництвом співзасновника і голови польського Історичного товариства у Львові, члена Академії знань Тадеуша Войцеховського. Як свідчать студентські каталоги, юнак записався на його курси «Латинсько-польська палеографія», «Історія Польщі в середніх віках», «Дипломатика» та ін. Не оминув своєю увагою

Б. Барвінський і курсів видатного бібліографа та професора кафедри австрійської історії Людвіка Фінкеля. Згідно студентських каталогів, до смаку молодій людині припали «Нарис історичного розвитку», «Історія Австрії в XIX ст. на тлі всесвітньої історії», «Вступ до історичних наук» та ін. Зрештою, вартим згадки є й знаний польський медієвіст і засновник Наукового товариства у Львові Освальд Бальцер, чий курс «Історія устрою Польщі» Б. Барвінський відвідував протягом кількох семестрів [3, арк. 1 зв.].

Поряд із прослуховуванням лекцій, Б. Барвінський записався на наукові семінари згаданих вище професорів. На них початкуючий історик на практиці апробував засвоєні теоретичні знання, готуючи семінарійні наукові праці. Так, протягом 2-3 та 5-7 семестрів студент відвідував семінари всесвітньої історії під керівництвом Б. Дембінського. Протягом цього часу Б. Барвінський підготував працю «Ставлення Візантії до коронації в 962 р. Візантійський двір і імператор Оттон I в 967-972 рр.», а також за завданням керівника семінару всебічно проаналізував актуальну літературу про іспанського короля Філіпа II [3, арк. 1 зв. – 2].

У свою чергу, науковий семінар Л. Фінкеля молодий історик відвідував протягом 3-7 семестрів. Результатом співпраці з польським професором стали дві роботи з давньоруської проблематики. Мовиться про розвідки «Погляд на стан попередніх досліджень над Галицько-Волинським літописом» і «Ставлення князя Данила Галицького до угорського князя Бели IV та його участь у боротьбі за австрійський трон (1235–1269)» [3, арк. 1 зв. – 2].

Відтак, одну працю Б. Барвінський підготував на науковому семінарі О. Бальцера – про історико-юридичну розвідку «Правне становище селян Волинської землі в першій половині XVI ст.» [3, арк. 1 зв. – 2]. Згадані семінарійні роботи молодого історика отримали цілковите схвалення польських професорів, свідченням чого було їх преміювання з фондів Львівського університету за поданням керівників семінарів. Відзначимо також, що робота тогочасних наукових семінарів передбачала формування не лише дослідницьких, але й критико-рецензійних компетенцій. Тож Б. Барвінський за завданням своїх професорів під час роботи семінарів нерідко опонував першим провам пера своїх польських і українських колег.

Поряд із польськими професорами Б. Барвінський очікувано налагодив співпрацю і з нечисленними представниками української університетської корпорації. Звісно, тут у першу чергу слід згадати ім'я Михайла Грушевського, який став довголітнім наставником молодого вченого в рамках такого неформального наукового колективу як львівська історична школа. Вивчення студентського каталогу доводить, що Б. Барвінський записався на всі запропоновані автором «Історії України-Руси» курси [4, с. 34, 37]. У першому навчальному році юнак відвідував предмети «Історія Руси, давній період» та «Історія Східної Європи в XIII–XIV ст.». У наступному – вивчав курси «Устрій і культура руських земель в XI–XIII ст.» й «Історія руської культури в XI–XIII ст.». Протягом третього року своїх студій записався на курс «Галицько-Волинська держава». Зрештою, в четвертому обрав предмети «Україна в XVII–XVIII ст.» та «Історія Великого князівства Литовського до половини XV в.» [3, арк. 1 зв.].

Небуденне зацікавлення особистістю М. Грушевського позначилося і на тому, що поряд із лекціями, Б. Барвінський від семестру до семестру записувався і на науковий семінар українського професора, що отримав офіційну назву «Історичні вправи» [8]. На семінарі молодий історик інтенсивно працював протягом перших навчальних років, підготувавши два історико-джерелознавчі реферати. Перший мав назву «Король Бела IV і князь Данило та питання австрійської спадщини» і став продовженням більш ранньої студії, виконаної на семінарі Л. Фінкля. Другий реферат – «Прешбурзький з'їзд в справі спадщини по Бабенбергах. Причинок до історії великого австрійського безкоролів'я» був у розумінні керівника семінару настільки професійно виконаним, що не тільки отримав грошову премію, але й заслужив на публікацію М. Грушевським у редактованих ним «Записках НТШ».

Поряд із сумлінним студіюванням суто фахових предметів, Б. Барвінський чимало часу відвів на опанування дисциплін загальногуманітарного циклу. Як він згадував у своїй автобіографії для Львівського університету, особливо до смаку йому припали лекції визначного творця Львівсько-Варшавської філософської школи Казимира Твардовського з курсу «Історія грецької філософії епохи розквіту (від софістів до Аристотеля)». Поряд із цим початкуючий історик відвідував лекції з історії педагогічної думки професорів Александра Скурського («Філософія XIX ст.» і «Про педагогічні погляди Гербарта») та Антонія Даниша («Нарис педагогіки») [3, арк. 8 зв.]. Посмакували юнакові й курси історії німецької літератури знаного дослідника середньовічної культури Р. М. Вернера та

авторитетного географа і геоботаніка, дослідника рослинності Карпат, Поділля й Криму А. Ремана. Найбільш активною виявилася співпраця з останнім зі згадуваних професорів, адже Б. Барвінський записався на науковий семінар А. Ремана та підготував за його завданням семінарійну працю. Відзначимо, що така увага Б. Барвінського до географії була звичною для тогочасних початкуючих учених, які вважали цю дисципліну найбільш спорідненою з історією.

Поряд із неспеціальними курсами польських викладачів, Б. Барвінський записувався на предмети їхніх українських колег. Тут першочергово назвемо історико-літературні виклади знаних дослідників української культури Кирила Студинського і Олександра Колесси. Особливо щільною науководослідна співпраця початкуючого вченого була з останнім зі згаданих професорів. Мовиться про підготовлені Б. Барвінським на семінарі з української філології О. Колесси реферати ««Простак» Гоголя» та ««Москаль-чарівник» Котляревського». Ці реферати були визнані керівником семінару гідними грошового преміювання [3, арк. 2].

Як ми вже згадували на початку нашої розвідки, для доповнення отриманих у Львівському університеті знань Б. Барвінський вирушив до столичного університету [3, арк. 2 зв.]. До Відня він приїхав у січні 1902 р. і оселився на вулиці Магдалени, 40. Студент записався на філософський факультет, де студіював протягом другої половини зимового та цілий літній семестри. За цей час, як інформує нас університетська документація, молодий історик відвідав лекційні курси низки визначних професорів того часу [19]. Зокрема, про відомого австрійського медієвіста та спеціаліста з допоміжних історичних дисциплін Енгельберта Мюльбахера (курс «Документознавство»), визначного австрійського та британського дослідника австрійської історії XVII ст. Альфреда Франка Пшібрама (курс «Історія Нового часу. 1830–1871»), президента Віденської Академії наук і фахівця з середньовічної дипломатії Освальда Редліха (курс «Раннє середньовіччя»). Поряд із суто історичними курсами, Б. Барвінський також записався на предмети тогочасних знакових географів А. Тамашека (курс «Географія Північної та Південної Америки») та Е. Пенека (курс «Загальна географія») [20]. Наукову спеціалізацію молодий історик обрав у О. Редліха, записавшись на його семінар. На ньому він доопрацьовував згадуваний вище реферат про взаємини галицького князя Данила Галицького з угорським князем Белою IV. Згодом ця робота була обговорена на семінарі та прихильно оцінена його учасниками, втім і керівником.

Зрештою, останнім місцем історичних студій Б. Барвінського став центр тогочасної історіографічної моди – Королівський університет Фрідріха Вільгельма у Берліні, в якому ще сильними були традиції Леопольда фон Ранке. Цікаво, що історик поїхав туди навчатися вже після захисту докторської праці, який відбувся в травні 1907 р. Саме під час широкого обговорення докторату Б. Барвінського «Жигимонт Кейстутович – великий князь литовсько-руський 1432-1440 рр.» критики вказували на потребу запозичення новаторської на той час методології опрацювання медієвістичної проблематики, що нею славилися провідні історики Берлінського університету [6]. Недешево наукове стажування молодого вченого у головному виші Німеччини фінансово уможливили стипендії Костянтина Володкевича та Міністерства віросповідань і освіти Австро-Угорської держави. Як свідчать записні картки Б. Барвінського, які відклалися в архіві Берлінського університету, 13 листопада 1907 р. він був зарахований на студії, що тривали до березня 1908 р. [21, s. 15]. З багатьох дидактичних пропозицій столичного університету галицький історик обрав курси найбільш знакових у той час німецьких вчених.

Так, у визначного історика, засновника східноєвропейських студій Теодора Шиманна Б. Барвінський записався одразу на два курси – «Загальна історія Росії» й «Історія і країнознавство». В іншій тогочасній історіографічній зірці – професора Едварда Маєра – фундатора модерної єгиптології й автора всесвітньовідомої п'ятитомної «Історії стародавнього світу» він обрав курс «Історія Конституції та політичні теорії». Зрештою, предмет «Німецька історія права» Б. Барвінський студіював у визначного представника німецької історико-юридичної школи й авторитетного громадського діяча Генриха Бруннера [22, s. 27; 23, s. 18]. Наукову спеціалізацію молодий доктор філософії обрав у Т. Шиманна, записавшись на його популярний семінар з історії Східної Європи. Про його тогочасну працьовитість свідчить те, що поряд із наполегливим відвідуванням лекцій і семінарів, вільні години він проводив, опрацьовуючи матеріали багатих славістичних колекцій Цісарської бібліотеки в Берліні.

У роки університетських студій Б. Барвінський також чимало часу присвятив історіографічній самоосвіті. Відтворити читацькі пріоритети молодого людини уможливило згадувана вище його розлога

автобіографія для Львівського університету. У ній міститься чималий перелік створеної багатьма європейськими мовами літератури, яку той опрацював. У цьому списку бачимо праці творців історіографічної моди модерного часу Вольтера, Л. Ранке, М. Вебера, Т. Момзена, Е. Майера, Т. Маколя та багатьох інших. Окремо він акцентує вагомість для свого фахового становлення публікацій тогочасних теоретиків історії Карла Лампрехта і Ернеста Бернгейма. Цікаво, що віддаючи данину поваги згаданим авторам, Б. Барвінський відзначив «величезне враження», яке виніс після опрацювання нашумілої у свій час роботи «Історія цивілізації в Англії» авторства Томаса Бокля – одного з родоначальників англійського позитивізму [3, арк. 4].

Ще більш об'ємним був перелік наведеної Б. Барвінським історіографічної літератури з україністичної та східноєвропейської проблематики. До найвпливовіших він зараховує праці своїх університетських професорів М. Грушевського, О. Бальцера, Б. Дембінського, Л. Фінкеля та ін. Також в автобіографії вказує на вагомість для власного фахового становлення знаної монографічної серії «Руська історична бібліотека», що містила класичні тексти В. Антоновича, М. Костомарова, О. Левицького, М. Дашкевича, І. Лінниченка, М. Владимирського-Буданова, М. Іванішева та ін. З польського історичного українознавства Б. Барвінський назвав книги авторства А. Прохаски, Ю. Шуйського, М. Бобжинського, Ф. Конечного, А. Левицького, К. Шайнохи й ін. Зрештою, молодий учений вказав на систематичне опрацювання тогочасної провідної славістичної періодики – «Киевской старины», «Журнала Министерства народного просвещения», «Записок НТШ», «Rozpraw Akademii Umiejętności w Krakowie», «Kwartalnika historycznego» та ін. Щойно реконструйоване коло його читацьких інтересів дає підстави говорити про нього, як про напрочуд працюючого й ерудованого молодого історика.

Змальована вище наполегливість у здобутті фахових знань і вмінь мала для Б. Барвінського амбітною метою подальшу наукову кар'єру. На відміну від більшості своїх приятелів по студіях, які планували присвятити себе вчителюванню, молодий історик мріяв про творчу долю старших колег-професорів. Про це він виразно написав у згадуваній автобіографії: «Вже від самих початків університетських студій я вирішив присвятити себе науковій праці. З запалом кинувся до вивчення історії середніх віків [...], а з них спеціально досліджував польсько-русько-литовські стосунки, особливо в XIII–XV ст.» [3, арк. 2 – 2 зв.].

Реалізацією такої професійної настанови стали перші наукові праці Б. Барвінського, що з'явилися в роки університетських студій. Вони були опубліковані на шпальтах часопису «Руслан», який видавав Олександр Барвінський, а також редагованих засновником львівської історичної школи «Записок НТШ». Політематичність і багатосюжетність перших розвідок молодого вченого вражають, адже йдеться про опрацювання проблематики від часів Галицько-Волинського князівства до опришківського руху на західноукраїнських теренах. Для прикладу згадаємо такі статті, як «З'їзд Галицького князя Данила з угорським королем Белою IV в Прешбурзі 1250 року: (історико-критичний аналіз)», «Ким свідчив ся Отокар?: Проба інтерпретації оповідання Галицько-волинського літопису», «До справи прешбурского зїзду 1250 р.», «Портрет гетьмана Мазепи в замку в Підгірцях», «Бунт в селі Мшанци», «Напад опришків на двір Коженювських в Цуцилові 1762 р. (Протоколи зізнань)» та багато інших. Такій різноманітності тогочасних історичних інтересів молодого вченого сприяла його праця в студентські роки у Крайовому архіві гродських і земських актів у Львові, звідки він невтомно черпав джерельні матеріали [3, арк. 3].

Відзначимо, що вже перші статті Б. Барвінського отримали помітний резонанс у наукових колах. Колеги останнього по історичному цеху одностайно вказували на чималу його працюваність, дослідницьку відважність та оригінальність історичного мислення. Поряд із цим, йшлося і про деяку молодечу нетерпимість стосовно чужої критики, недоречну різкість у полеміці та категоричність у висновках і судженнях, особливо, якщо для них не було достатніх джерельних підстав. Згадаємо для прикладу рецензії на дебютну працю Б. Барвінського, присвячену реконструкції обставин з'їзду галицького князя Данила з угорським королем Белою IV у Прешбурзі 1250 р. Наддніпрянський оглядач Никандр Молчановський, відзначивши наукову відважність львівського автора, вказав на апріорність його висновків, що не знаходять опертя у відомих джерелах. «[...] Ми вважаємо, – підсумував свій аналіз рецензент, – що здогадка п. Барвінського, хоча й правдоподібна, не задовольняє суворих критиків [...]» [7, с. 38].

Більш критично першу студію свого вихованця по львівській школі оцінив М. Грушевський. Він закинув учневі ігнорування аргументів попередників і зловживання гіпотетичним методом, що

зробило першу пробу його пера «нерозважно написаною розвідкою». У висновках автор «Історії України-Руси» вирішив дати Б. Барвінському урок методологічної культури: «Зрештою різні гріхи проти вимог історичного методу стрічаємо ми й по інших місцях. Саме вже се громадження можливостей на можливостях, на якій опирають ся виводи автора, тим вимогам не відповідають. [...] Не повинна така детальна аналіза опирати ся й на самих готових курсах, не сягаючи до перших джерел – їх ніде майже не цитує автор. Такі прогрішення против історичної методи тим прикріше бачити, що молодий автор показує чималу охоту до наукової роботи. А для неї наукова метода потрібна доконче» [2, с. 12].

Насамкінець відзначимо, що попри активне занурення у науково-дослідну працю, Б. Барвінський віднаходив час і на громадське життя. У кількох згадуваній автобіографії для Львівського університету він доволі розлого описує свою участь в численних українських студентських товариствах. Так, ми дізнаємося, що молодий учений тривалий час головував в Історичній секції «Наукового кола» найбільш авторитетного серед української молоді товариства «Академічна громада». Про авторитет Б. Барвінського серед однолітків говорить і те, що він був довголітнім скарбником «Академічного історичного кола» [3, арк. 2 зв.].

Підсумовуючи студентські роки Б. Барвінського, відзначимо визначний вплив на його інтелектуальне становлення фахового середовища Львівського, Віденського та Берлінського університетів. Початкуочому історикуну поталанило студіювати історію у «золоту» добу європейської соціогуманітаристики, коли водночас у різних академічних осередках працювали творці багатьох модерних історіографічних галузей і напрямків – україністики, полоністики, теорії та методології історії та ін. Власне на лекціях і семінарах О. Редліха, Л. Фінкеля, Т. Шиманна, Б. Дембінського, Е. Мюльбахера, А. Пшибрама, Т. Войцеховського, Г. Брунера, О. Бальцера, К. Студинського, О. Колесси та багатьох інших визначних гуманітаріїв було сформовано науковий світогляд і дослідницький інструментарій молодого вченого. Втім, найбільш вагомим для нього було тривале професійне спілкування з М. Грушевським, яке визначило наукову спеціалізацію Б. Барвінського у галузі східноєвропейської медієвістики. Зрештою, чималий вплив на фахове становлення історика мала й наполеглива самоосвіта. Все це у підсумку уможливило молодому вченому втілити в життя амбітні творчі плани та в короткому часі стати одним із помітних представників не лише галицької, але й загальноукраїнської історіографії першої половини ХХ ст.

Список використаних джерел та літератури:

1. Барвінський Б. Жигимонт Кейстутувич – великий князь литовско-руський (1432–1440 рр.). Історична монографія. Жовква, 1905. 169 с.
2. Грушевський М. Рецензія: Богдан Барвінський — З'їзд галицького князя Данила з угорським королем Белею ІV в Прешбурзі 1250 р. (історично критична аналіза). *Записки НТШ*. 1902. Т. L. С. 12-13.
3. Державний архів Львівської області. Ф. 26. Оп. 7. Спр. 1693. 12 арк.
4. Каталог студентів Михайла Грушевського Львівського університету / упоряд. В. Тельвак, В. Качмар, С. Журавльов. Львів, 2023. 358 с.
5. Мирош В. Богдан Барвінський та Львівський університет: становлення історика. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. Вип. 60. Том 3. С. 20-27.
6. Мирош В. Докторат Богдана Барвінського: генеза, реалізація, рецепція. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2023. Вип. 45. С. 62-70.
7. Н. М. [Молчановський Н.]. Рецензія: Богдан Барвінський. З'їзд галицького князя Данила з угорським королем Белею ІV в Прешбурзі 1250 р. Історично-критична аналіза. Львів, 1901. *Киевская старина*. 1902. Т. LXXVI. С. 38-39.
8. Тельвак В. «Історичні вправи» Михайла Грушевського у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. 2016. Випуск 19/20. С. 313-322.
9. Тельвак В. Львівський університет у становленні історичної школи Михайла Грушевського. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2014. Вип. 10. С. 46-52.
10. Тельвак В. Михайло Грушевський в оцінках своїх учнів (перша третина ХХ ст.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2013. Вип. 23. С. 160-197.
11. Тельвак В. Михайло Грушевський та Олександр Барвінський на тлі українського руху кінця ХІХ – першої третини ХХ століття. *Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції*. Т. ССLXX. 2017. С. 82-102.
12. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів, 2016. 440 с.
13. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: культура конфлікту. *Spheres of culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies*. 2015. Volume X. S. 234-241.
14. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: становлення, функціонування, структура. *Galicja. Studia i materialy*. 2015. № 1. S. 229-251.

15. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: комунікативна природа та психологічний клімат. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2014. Вип. 25. С. 26-53.
16. Тельвак В., Педич В. Персональний склад львівської історичної школи Михайла Грушевського: методологічний аспект. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Історія»*. 2015. Вип. 36. С. 18-35.
17. Фелонюк А. Барвінський Богдан. *Наук. т-во ім. Шевченка. Енциклопедія / Том I, А–Бібл.* Львів, 2012. С. 426–430.
18. Чорновол І. Син «руського станьчика»: Богдан Барвінський. *Багатокультурне історіографічне середовище Львова в XIX і XX століттях*. Львів; Жешув, 2006. Т. IV. С. 421–434.
19. Archiv der Universität Wien. Phil. Nat. 196. Wintersemester 1901/02. A-F. 1901-1902. S. 78.
20. Archiv der Universität Wien. Phil. Nat. 201. Sommersemester 1902. A-G. 1902. S. 63.
21. Universitätsarchiv der Humboldt Universität zu Berlin. Rektor & Senat, Abgangszeugnis vom 7. März 1908, Barwinski, Bohdan. S. 15.
22. Universitätsarchiv der Humboldt Universität zu Berlin. Rektor & Senat, Kontrollbuch des 98. Rektorats, Nr. 3087. S. 27.
23. Universitätsarchiv der Humboldt Universität zu Berlin. Rektor & Senat, Matrikel des 98. Rektorats, Nr. 3087. S. 18.

References:

1. Barvinskyi B. Zhygymont Keistutovych – velykyi kniaz lytovsko-ruskyi (1432–1440 rr.). *Istorychna monohrafiia*. Zhovkva, 1905. 169 s.
2. Hrushevskiy M. Retsenziia: Bohdan Barvinskyi — Zizd halytskoho kniazia Danyla z uhorskym korolem Beleiu IV v Preshburzi 1250 r. (istorychno krytychna analiza). *Zapysky NTSh*. 1902. T. L. C. 12-13.
3. Myrosh V. Bohdan Barvinskyi ta Lvivskiy universytet: stanovlennia istoryka. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*. 2023. Vyp. 60. Tom 3. S. 20-27.
4. Myrosh V. Doktorat Bohdana Barvinskoho: geneza, realizatsiia, retseptsiia. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Istoriiia*. 2023. Vyp. 45. S. 62-70.
5. N. M. [Molchanovskiy N.]. Retsenziia: Bohdan Barvinskyi. Zizd halytskoho kniazia Danyla z uhorskym korolem Beleiu IV v Preshburzi 1250 r. *Istorychno-krytychna analiza*. Lviv, 1901. *Kyevskaia staryna*. 1902. T. LXXVI. S. 38-39.
6. Telvak V. «Istorychni vpravy» Mykhaila Hrushevskoho u Lvivskomu universyteti: sprobа rekonstruktsii. *Ukrainskyi arkhеohrafichnyi shchorichnyk. Nova seriia*. 2016. Vypusk 19/20. S. 313-322.
7. Telvak V. Lvivskiy universytet u stanovlenni istorychnoi shkoly Mykhaila Hrushevskoho. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*. 2014. Vyp. 10. S. 46-52.
8. Telvak V. Mykhailo Hrushevskiy v otsinkakh svoikh uchniv (persha tretyna XX st.). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. 2013. Vyp. 23. S. 160-197.
9. Telvak V. Mykhailo Hrushevskiy ta Oleksandr Barvinskyi na tli ukrainskoho rukhu kintsia XIX – pershoi tretyny XX stolittia. *Zapysky NTSh. Pratsi Istorychno-filosofskoi sekti*. T. CCLXX. 2017. S. 82-102.
10. Telvak V., Pedych V. Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho. Lviv, 2016. 440 s.
11. Telvak V., Pedych V. Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho: kultura konfliktu. *Spheres of culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies*. 2015. Volume X. S. 234-241.
12. Telvak V., Pedych V. Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho: stanovlennia, funktsionuvannia, struktura. *Galicja. Studia i materialy*. 2015. № 1. S. 229-251.
13. Telvak V., Pedych V. Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho: komunikativna pryroda ta psykhologichnyi klimat. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. 2014. Vyp. 25. S. 26-53.
14. Telvak V., Pedych V. Personalnyi sklad Lvivskoi istorychnoi shkoly Mykhaila Hrushevskoho: metodolohichnyi aspekt. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriia «Istoriiia»*. 2015. Vyp. 36. S. 18-35.
15. Feloniuk A. Barvinskyi Bohdan. *Наук. т-во ім. Шевченка. Енциклопедія / Том I, А–Бібл.* Львів, 2012. С. 426–430.
16. Chornovol I. Syn «ruskoho stanchyka»: Bohdan Barvinskyi. *Bahatokulturene istoriografichne seredovyshe Lvova v XIX i XX stolittiah*. Lviv; Zheshuv, 2006. Т. IV. S. 421–434.

Отримано: 28.03.2024.

Прорецензовано: 02.04.2024.

Прийнято до друку: 07.04.2024.

e-mail: lgolovata@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2024-35-86-93

Головата Л. Переселенчий рух у Генеральній губернії на шпальтах регіональної газети «Холмська земля» (1943–1944). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого, 2024. Вип. 35. С. 86–93.

УДК: 070.489(477+438):[94-058.64-054.73]"1943/1944"

Лариса Головата

ПЕРЕСЕЛЕНЧИЙ РУХ У ГЕНЕРАЛЬНІЙ ГУБЕРНІЇ НА ШПАЛЬТАХ РЕГІОНАЛЬНОЇ ГАЗЕТИ «ХОЛМСЬКА ЗЕМЛЯ» (1943–1944)

У статті проаналізовано зміст єдиної під час Другої світової війни регулярної холмської газети, яка обслуговувала інформаційні потреби українського населення люблінського дистрикту Генеральної губернії. Виявлено групи матеріалів, присвячені проблематиці переселенчих рухів. Газетні матеріали зіставлено з відомостями про відтік кадрів з Холмщини, наведені в документах українських комітетів.

Ключові слова: Друга світова війна, періодика, «Холмська земля», біженці, евакуація, польсько-український конфлікт, Український центральний комітет.

Larysa Holovata

MIGRATION MOVEMENT IN THE GENERAL GOVERNMENT ON THE PAGES OF THE REGIONAL NEWSPAPER *KHOLMSKA ZEMLIA* (1943–1944)

The article analyzes the content of the sole regular newspaper during the World War II, serving the informational needs of the Ukrainian population in the Lublin district of the General Government. It identifies groups of materials dedicated to the problematic issues of resettlement movements. These include official appeals from Ukrainian legal structures, information about relief actions, journalistic reports, and interviews with refugees from the military zone, the Reichskommissariat "Ukraine", and the eastern territories of Galicia. Also examined are articles that prompted Ukrainians to contemplate their personal future choices against the backdrop of interethnic conflict in the region and the approaching German-Soviet front.

Newspaper materials are compared with information about the outflow of personnel from the Holm region, as cited in documents from Ukrainian committees. In the documents of relief structures of that time, facts are recorded of the Ukrainian population's ambiguous attitude towards the decisions of committee officials, public figures, and clergy to leave their native lands. At the same time, it must be acknowledged that thanks to such choices, hundreds of lives were safeguarded from persecution and destruction. Additionally, numerous documents, testimonies, and memoirs about the Holm-Podlasie region during the German occupation have been published in emigration and are now widely known. These shed light on the bloody events and crimes, echoes of which were not always found in the contemporary legal press.

Keywords: IIWW, periodicals, "Kholmska zemlia", refugees, evacuation, Polish-Ukrainian conflict, Ukrainian Central Committee.

У міжвоєнний період українці Холмщини зазнали значного політичного пресингу та послідовного ігнорування національних потреб з боку відновленої польської держави. Такий курс, який в кінцевому результаті мав призвести до повної асиміляції автохтонного населення, вкрай згубно позначився, зокрема, на книжковому і пресовому рухові в регіоні, обернувшись фактичною відсутністю в роки, які передували німецькій окупації, місцевих видавничих ініціатив та регулярних пресових видань українською мовою. Крім того, внаслідок встановлення «сокальського кордону», було максимально обмежено надходження українських книжок і періодиків із Галичини. Натомість із початком німецької окупації Холма (а німці ввійшли в місто 9 жовтня 1939 року), при військовій комендатурі з'явилося офіційне українськомовне видання «Холмські вісті», яке припинилось до кінця грудня із встановленням цивільної окупаційної адміністрації. У січні 1940 року в регіон почала надходити преса краківського «Українського видавництва», яка вміщувала чимало матеріалів про

Холмщину й Підляшшя. Під час війни в Холмі виходили два часописи, афілійовані з церковними структурами – «Звідомлення з Холмсько-Підляської Єпархії» (1942–1944) та «Український православної вісник» (1941). Але єдиною загальноінформаційною регіональною газетою для українського населення, чітку періодичність якої вдалося підтримати від січня 1943 року практично до самого кінця німецької окупації, була «Холмська земля».

Назагал сьогодні ми маємо обмаль окремих досліджень про періодичні видання цього регіону. Украй недостатньо також біографічних відомостей про ініціаторів, редакторів і авторів більшості місцевих газет, а багато причетних до їх випуску осіб часто взагалі не зідентифіковані. Так само зрідка дослідники звертаються до аналізу наповнення преси Холмщини. Виняток становлять дві студії про церковну місцеву періодику Ярослава Цабая, яку автор розглядає в контексті міжнародних і міжконфесійних взаємин кін. XIX–поч. XX століття. Одна з них присвячена часопису «Холмско-Варшавській єпархіяльній в'єстникъ» (1877–1905) [17], покликаною сформулювати й поширити офіційну ідеологічну версію ліквідації унії в 1875 році в часі входження Холмщини до складу Російської імперії, сприяти інтегруванню греко-католиків у православ'я та водночас інформувати населення регіону про релігійне життя і діяльність церковних структур. У другій статті цього ж автора йдеться про двотижневик Холмського православного братства св. Богородиці «Братская беседа», який прийшов на зміну згаданому «Вестнику» [16]. Прецедентом досліджень польської холмської періодици Другої світової війни є публікація Адама Пулавського про двомовний аналог згаданих вище «Холмських вістей» – двотижневик для німецького й польського населення «Chelmer Nachrichten=Wiadomości Chelmskie» [19], дев'ять чисел якого було надруковано впродовж жовтня–грудня 1939 року. Відомості про холмські пресові видання, зокрема й воєнного періоду, максимально лаконічно подано у низці бібліографій, часто без точних описів і даних про періодичність та кількість випущених чисел¹.

Тож запропонована стаття вперше присвячена єдиній загальносуспільній регулярній газеті, що в роки Другої світової війни виходила для українського населення холмсько-підляського регіону. У змісті «Холмської землі» виділено й розглянуто проблематику переселених рухів, виразно видимих на території Генеральної губернії із середини 1943 року.

На шпальти холмської газети тема біженців та евакуації почала просочуватись із загально-губерніальної періодици приблизно від жовтня 1943 року. У той час на території адміністративного утворення став помітний приплив численних втікачів із військової зони й райхскомісаріату «Україна», які шукали порятунку у зв'язку з розгортанням радянських контрнаступальних воєнних дій на сході України. Реагуючи на масове переміщення прибулих людей, холмський тижневик поширив матеріал львівського журналіста Миколи Колянківського, який сигналізував про появу в Галичині великої кількості валок і готував читачів до прийому переселенців. Ще на цьому етапі війни кореспондент сподівався, що, виїхавши цілими сім'ями, біженці облаштують нове життя і знайдуть постійний прихисток серед тутешнього населення. Автор закликав місцевих бути доброзичливими до українців зі сходу, надати їм дах над головою, створити домашні умови, щоб якомога на довше або й назавжди затримати в регіоні, та переконував: «Вони ж не прошаки. Вони ж багаті господарі медом пливучої Української Землі» [6].

З осені 1943 року українські газети постійно інформують про організовані допомогіві ініціативи – пропозиції для науковців зі сходу від службовців краківсько-львівського «Українського видавництва», благодійні заходи для переміщених осіб від творчих колективів, починання і внески на допомогу біженцям від посадників міст, старост місцевостей, окремих УДК і делегатур. Розгортання цієї всеохопної суспільної акції можна простежити за змістом практично всіх українськомовних газет Генеральної губернії.

Натомість від початку 1944 року тональність дописів про переселенців змінюється і через пресу від легальних осередків надходять чіткі сигнали про початок масштабного евакуаційного процесу вже всередині Генеральної губернії. Український центральний комітет констатував факт закриття на східних теренах домівок допомогівих комітетів і делегатур. Часто це були здійснені з огляду на загрозові обставини самовільні дії, спрямовані на перевезення активу на безпечнішу відстань від боєзіткнень. Розуміючи, що тенденція переміщення на захід посилюється і набирає стихійної сили, УЦК у спеціальній відозві висунув вимогу до керівників підпорядкованих структур надати письмові

¹ Одне з перших бібліографічних опрацювань див. [8].

звіти про те, де, коли і як були ліквідовано місцеві осередки та куди й під чию відповідальність перенесено матеріальні цінності. Володимир Кубійович розпорядився доправити такий звіт особисто до краківського відділення УЦК за адресою Зелена 26 для докладнішого з'ясування обставин і перевірки фактів, пов'язаних з евакуацією [9].

За цим попередженням стояли серйозні обставини і проблема кадрового наповнення структур УЦК, яку не належало довше ігнорувати чи приховувати, але й не доцільно було занадто загострювати, закликаючи до полишення прямо й негайно своїх місць, щоб не ширити панічних настроїв. Дотепер УЦК працював як вельми розгалужена мережа установ і повністю охоплював організаційно й інформаційно всі українські етнічні терени Генеральної губернії. За допомогою цієї мережі поставали освітні товариства, читальні, народні школи, господарські осередки, які, працюючи за призначенням, серед іншого сприяли поширенню українського друкованого слова і назагал за ці роки одержали суспільне схвалення щодо спрямованості і результатів своєї роботи².

На початку 1944 року, у зв'язку з переміщенням боїв на східні землі Галичини та через вибухову внутрішню ситуацію, яка склалася всередині Генеральної губернії, населення одержало очевидні докази слабкості окупаційної влади, нездатної ефективно протидіяти міжнаціональним сутичкам та операціям радянських партизанських загонів. Через згадані чинники почався відтік кадрів зі структур УЦК, як центральних, що розміщувались у Кракові на вулиці Зеленої 26 і у Львові на Парковій 10, так і низових – комітетів у центрах округ, допомогівих комітетів у центрах повітів, делегатур у селах і інших, менших за кількістю українців населених пунктах. Часто цей відтік був неконтрольованим, через що УЦК почав перевірку фактів втечі з постів і оголосив у пресі про потребу реєстрації працівників, які пішли без подання заяв на звільнення і полагодження формальностей, а також вимагав надіслати до центрального офісу дані про своє нове місце перебування, кількість членів сім'ї на утриманні, можливе нове місце роботи, мотивуючи це наміром подбати про подальше працевлаштування і матеріальне забезпечення своїх кадрів [13].

Отже, ця частина матеріалів газети стосувалася становища легальних структур. Водночас виникла невідкладна потреба потурбуватись про пересічних мешканців, читачів холмської газети, звернувшись до них із чесним роз'ясненням ситуації, і запропонувати можливі шляхи порятунку.

Холмщина добре пам'ятала 1915-й рік, коли перед відступом російських військ на схід було примусово виселено велику частину населення, доволі на той час зденационалізованого – на Сибір, в Туркестан, а також в Україну, звідки вивезені особи змогли повернутися додому лише з початком революційних подій 1917 року.

Іншу хвилю переміщення холмщани спостерігали з осені 1939 року, коли приймали втікачів з Волині й Галичини, які відразу долучилися до національно-культурної і господарської роботи. Про це переміщення «Холмська земля» завжди писала винятково позитивно, як про успішний шанс краще пізнати своїх співвітчизників, їхню вдачу, звичаї, прагнення та спричинитися «до витворення єдиного народу з єдиною мовою, способом думання, укладом життя; до поширення й поглиблення ідеї національної спільноти» [10].

Із середини 1943 року в Генеральну губернію почали прибувати українці зі східних земель, серед яких були представники абсолютно всіх прошарків: службовці різних установ і рангів, науковці, митці, громадські діячі, робітники й селяни. Багато з них мали намір затриматися в адміністративному утворенні, попервах остаточного виїзду не плануючи. До цієї хвилі переміщення належав, наприклад, Юрій Шевельов, всесторонньо заангажований у культурну роботу, зокрема як учасник публічних заходів і автор численних дописів на літературні, мистецькі й мовні теми. Наслідки флуктуацій українського населення вчений оцінював як спосіб покращити мовний стан, адже досі відрізані державними кордонами уродженці різних територій не мали змоги перетинатися й чути мовлення один одного: «Киянин не чув, як говорять у Львові, буковинець і подумати не міг почути кубанця або холмщанина. А для того, щоб мова розвивалася однаково, треба, щоб існував жвавий обмін мовними надбаннями, щоб люди могли легко пересуватися з однієї закутини рідної землі до другої» [15]. Спілкування, а вслід за цим і порозуміння, яке налагоджувалося між місцевими й прибулими, оздоровлювало мовну ситуацію, а також зміцнювало відчуття спільноти, розвивало громадянську солідарність, збагачувало й підсилювало спільні культурні проекти та породжувало різні форми взаємодопомоги.

² Докладніше про діяльність УЦК див.: [7], [18].

Нарешті, рушієм масового переміщення населення з Генеральної губернії, а зокрема і Холмщини, на захід, чітко видимого від початку весни 1944 року, був майже винятково страх за життя й інстинкт самозбереження. Цей процес наростав, накладався на втечу українців із захоплених радянських територій і перетворився на постійну частину місцевого ландшафту. Біженці знали, що найпевніше виїжджають назавсім, тож пересувались із найціннішими пожитками і громіздким вантажем. На сторінках «Холмської землі» цей евакуаційний рух малювала з натури Олена Кисілевська: «Боком дороги, шнуром, довжиною на кілька кілометрів котиться віз за возом, віз попри віз, помалу, без поспіху, повагом. Безконечною валкою тягнуться на захід вони, українські виселенці з далекої, широкої, степової України» [5].

Прибулих здалека втікачів легко розрізняли від людей осілих – місцевих селян, які возами курсували тими самими дорогами, пересуваючись у своїх звичних повсякденних клопотах. Біженці прибували до міст і містечок валками, насамперед знаходили осідки УДК і делегатур, брали інструкції щодо подальших дій і одержували потрібну на той момент допомогу. Про підтримку, яка полягала в наданні обідів, сухих харчів, одягу, нічлігів, певних коштів на особисті потреби для продовження дороги, інколи в пропозиціях щодо працевлаштування, про це вміщено чимало свідчень з різних місць у холмській газеті на заключному етапі її виходу.

Тогочасні інтерв'юери з українських газет намагалися відтворити збірний образ так званих східняків. Звісно, репортерів, а прогнозовано й читачів, найперше цікавило, якою мовою відповідатимуть випадково вибрані з гурту новоприбулі респонденти: українська – відразу робила їх своїми і спонукала місцевий люд до прихильного ставлення. Вже далі в таких репортажах йшлося про зовнішній вигляд, одяг, настрої та плани. Так, розмова селянами-втікачами з Харківщини й Чернігівщини і коментар до нього в репортажі Кисілевської виказує делікатність, обережність авторки в контакті з біженцями, бажання їх підбадьорити і збудити серед краян співчуття до знедолених, яких сотні проходили перед очима. Але також матеріал засвідчив ясне бачення, що невдовзі до цих людей «приєднаються і з ними зрівняються у статусі вигнанців, самі тутешні, які 1939 року позбулися ілюзій стосовно совєтської реальності і зроблять все, щоб вже ніколи з нею не зіткнулися [...]. Рятують вони душу не тільки свою, але цілої нації, оці залізної витривалості, неспожитої енергії, і твердої, непохитної віри в краще завтра – тисячі-тисячі оцих наших страдників-виселенців з рідних гнізд» [5].

На тлі затьяжного і кривавого польсько-українського протистояння евакуаційний рух зі сходу України посилював роздуми серед автохтонного населення і щодо власного майбутнього. Вибір постав до певної міри добровільний, але вкрай обмежений на можливості – залишитись чи поїхати. На шпальтах легальної преси не було змоги публічного проявлення й обговорення перспективи приєднання до збройного спротиву в лавах УПА, хоч цей третій шлях всерйоз розглядали і приймали для себе як найкращий вибір вихідці з різних суспільних верств і середовищ, особливо серед молоді.

Залишившись у домівках, люди прирікали себе на існування під владою режиму, щодо невідворотності і сутності якого не було ілюзій, а для активу це найпевніше означало фізичне знищення. Натомість шлях скитальців, невизначений і також вельми небезпечний, попри всі поневіряння, не позбавляв надії і шансів на життя. У терені вже заіснувала категорія людей, для яких еміграція була вирішеною справою і вибір для яких часто полегшувався наявністю на заході рідні, а станом на початок 1944 року вони навіть встигли перевезти майно і запаси харчів. Проте в новій еміграційній хвилі опинилися також соціально і матеріально цілком не захищені групи людей, які попервах могли розраховувати тільки на українські організації. Власне, щоб допомогти таким особам, осередки УЦК багато разів поспіль через пресу оголошували збір коштів.

Взагалі, упродовж німецької окупації українські структури суспільної опіки проводили масові, всенародні збірки з усталеною ритмічністю – до різдвяних і великодніх свят, а куди саме скерувати одержані від населення кошти – вирішував УЦК. Щоб оголосити кожну кампанію, треба було одержати дозвіл окупаційної влади – головного відділу внутрішнього управління. Тож, пройшовши дозвільну процедуру, 8 квітня 1944 року УЦК через українські газети відкрив великий збір, т. зв. писанку 1944 року, дохід від якої призначався винятково «збігцям» [11]. До співучасті в акції закликали також парафіяльні уряди, а накопичена готівка з допискою «Писанка УЦК» зосереджувалася на рахунках комітету в Українбанку [14] у Кракові й Центробанку у Львові.

Крім інформацій про можливості й допомогу для тих людей, які схилилися до виїзду і готувалися до перетину території адміністративного утворення в західному напрямку, «Холмська земля»

опублікувала допис провідного автора Володимира Островського, де він акцентував на психологічних аспектах евакуації [10] – цього давнього і частого явища в історії людства, спричиненого загрозою життю людей через природні або соціальні катаклізми. Островський вкотре назвав вже неодноразово обговорювану в тижневику очевидну дилему, яку належало розв'язати для себе мешканцям громади, висловившись за виїзд і збереження життя насамперед активу – енергійних і вольових людей, які би мали взяти на себе місію продовження національної роботи поза батьківщиною. При цьому автор розумів, що, навіть усвідомлюючи можливість репресій і загибелі від нового окупаційного режиму, багато земляків миряться з цією думкою й найімовірніше відкинуть шлях еміграції. Також Володимир Островський відверто попереджував про вимір болісних втрат для тих, хто вирішить переселитися на чужі території – про відчуття особистої трагедії, яке переслідуватиме після остаточного полишення родинних місць і роз'єднання сімей, про руйнування налагоджених господарських, професійних і життєвих зв'язків та ліквідацію чинних національних інституцій тощо. Особи, які зважувалися на виїзд, мали бути готові не тільки до матеріальних випробувань, поневірянь і безпритульності, але і до травматичних наслідків такого вибору: «Евакуація – це початок тяжкої психічної недуги “туги за Батьківщиною”, яка може спричинити й фізичну смерть, а щонайменше – отруїти ціле життя. То ж евакуовані – це, звичайно, одні з найнещасливіших людей і заслуговують на особливо співчутливе трактування і поміч» [10].

Вміщенням таких матеріалів редакція холмської газети намагалася схилити читачів до серйозного обдумування свого становища. Частина місцевих мешканців після війни була переселена на Волинь і Галичину. За трагічною іронією долі самому Володимиру Островському, цьому по-справжньому заслуженому й видатному діячеві Холмщини судилося жити в Івано-Франківську, де він зазнав переслідувань, серед іншого й заборони своїх книжок, та помер у 1950 році.

Чимало українських діячів, активних у різних ділянках громадського і релігійного життя регіону, в 1944 році все ж виїхали на захід на постійне місце проживання. Тут наводимо лише прізвища людей, згаданих у холмській газеті як автори чи фігуранти описуваних подій. Так, у 1944 році емігрували більшість діячів місцевих українських комітетів: до прикладу, Адам Антонович – активний організатор спортивного життя і референт молоді при УДК в Холмі; Африкан Хрущ – організатор кооперативу «Пробоем» і голова УДК у Грубешеві, Святослав Шрамченко – голова УДК в Холмі [1] та інші.

На захід виїхали десятки православних священнослужителів. Серед них ті, які займали ключові пости в холмсько-підляському регіоні: митрополит Холмський і Підляський Іларіон (Іван Огієнко); протоієрей, член Холмсько-підляської духовної консисторії, один із ректорів Холмської духовної семінарії Григорій Метюк; протоієрей, спочатку віцеректор, відтак ректор Холмської духовної семінарії Євген Барщевський. Винятком серед цієї когорти був архипресвітер Іван Левчук – від самого початку ініціатор і втілювач всіх найважливіших кроків із відновлення в регіоні української церкви, який не виїхав і певний час відсидів у польському концентраційному таборі в Явожні, де також відбували тимчасове ув'язнення десятки українських священників, переслідуваних польськими органами безпеки³. Після виходу з табору Іван Левчук невдовзі в 1947 році помер і був похований на православному цвинтарі в Холмі.

Серед священників, які за німецької окупації опосідали парафії в селах і містах регіону, у 1944 році полишили свої пости: Юрій Марчук – настоятель парафії в містечку Дубенці, Іван Ткачук із Краснистава, Антоній Уханський із села Чулчиць, Йосип Цехан – із Савина, Павло Дикий – із Білої Підляської і т.д..

Так само виїхали з Генеральної губернії ті вищі православні ієрархи, які маючи антибільшовицьку позицію й передбачаючи майбутні переслідування, перебували у клірі Польської православної церкви або перемістилися з українських земель, знайшовши тимчасовий прихисток у православних структурах люблінського й варшавського дистриктів: наприклад, єпископ Єлисаветградський Володимир (Василь Малець), єпископ Житомирський і Бердичівський Леонтій (Василь Филипович), єпископ Катеринославський і Запорізький Димитрій (Євген Маган), єпископ Вінницький і Подільський Євлогій (Євсей Марковський), єпископ Рівненський, вікарій Волинської дієцезії Федір (Олександр Рафальський). Багато із них приєдналися в еміграції до Російської православної церкви за кордоном.

³ Про ув'язнення, заслання, депортації священників див., зокрема [12].

Через табори переміщених осіб виїхав також редактор «Холмської землі» Степан Баран – видатний діяч Галичини й Холмщини, який продовжував бути активним у пресовому і суспільному житті за кордоном. Інший редактор – Омелян Масікевич – за свою діяльність в роки війни зазнав репресій і був засланий на Колиму, звільнений в 1954 році, після чого займався літературною і перекладацькою роботою, друкувався в українських виданнях, працюючи головним бібліографом Всесоюзної бібліотеки іноземної літератури в Москві.

Існують, проте, документальні свідчення, що життєвий вибір громадських активістів і духовних осіб в користь переміщення на захід їхні співвітчизники сприймали неоднозначно. Із невідданого листа, зверненого до керівництва УЦК [4] випливає, що наслідки евакуації стали згубними для організованого українського життя на місцях вже з березня–квітня 1944 році, тобто в часі, коли процес ще не вповні розгорнувся, але стрімко наближався до пікової позначки. Навесні вже критично не вистачало кадрів, і звітодавець – функціонер УДК в Грубешеві, якого важко зідентифікувати достеменно, скаржився на свою непомірну завантаженість: «Не маю людей до праці в УДК, а сам займаю аж чотири функції: заступаю Голову, є організаційним референтом, мушу кермувати і Комітетом та бурсою, де є до 200 попаленців, яким треба помагати» [4, с. 698].

Із документа видно, що вплив службовців із Грубешева, до того ж без формального звільнення, почався ще на початку лютого 1944 року. А на момент укладання згаданого звіту, крім самого анонімного посадовця, на посту залишились кілька осіб, зокрема не виїхав з міста, проте хворів і не міг багато працювати, редактор і діяч УДК Антон Романенко. Гостра нестача кадрів спонукала звітодавця визнати, що боротися з величезними проблемами в повіті – захищати населення від польського терору, допомагати постраждалим громадянам – власникам зруйнованих господарств і мешканцям спалених сіл, покривати кошти на харчування, лікування, численні поховання – все це доводилось долати в опорі на сили холмсько-підляського суспільства, його найсвідоміших і найжертвовніших громадян [4].

Відомо з документів, що 21 березня 1941 року покинув Грубешів і сам голова місцевого УДК Африкан Хрущ, який прийшов на зміну вбитому поляками 22 березня 1943 року Якову Гальчевському-Войнаровському. Від'їзд очільника викликало осуд серед місцевого активу і став окремим предметом нарікань в донесенні керівника люблінського представництва УЦК Володимира Левицького: «Казав він, що виїздить до УЦК Львів по допомогу для попалених селян. Тим часом досі він не повернувся, а місцеві й референти УДК та влада інтерпретує цей виїзд, як втечу голови» [2, с. 582].

Ще більший осуд породжував масовий виїзд духовенства. В одному зі звітів з іронією мовиться про священника із Краснистава і голову тамтешнього УДК Івана Ткачука, який «вже похожає по Кракові, куди подався “на спасіння своєї душі”, хоч у Красниставі ще міг би побути й донині, як це роблять працівники УДК і чим можуть, бодай інтервенцією в урядових чинників відносно придбаня рятуючим своє життя евакуаційних посвідок, допомагають в їх горю» [3, с. 590].

Своїми власними міркуваннями і критичним ставленням до масової втечі духовенства з терену поділився у звіті з інспекційної подорожі по Люблінщині місцевий представник УЦК Володимир Левицький, з гіркотою констатує: «Священники покидають відповідно до своїх обставин місця і також ідуть на захід. Заноситься на це, що наш терен остане без духовенства. Коли були інші часи, тоді дерлися всякі людці на владики на Україні, а нині всі вони втікли на захід. Були між ними такі, що могли остатися серед вірних, але вони “благають ізбрали”. Казав Архієпископ [Іларіон], що Сергій⁴ має вже назначених владик на всі наші землі. Коли я замітив, що Митрополит Андрей остає у Львові, одержав я відповідь, що з Митрополитом Андреем всі рахуються. Як це легше виголошувати до народу проповіді про «мучеництво», коли безпечні часи. Коли – ж горить земля – немає кандидатів на “мучеників”» [2, с. 579].

Часті й насправді вельми не зручні для православної церкви й УЦК епізоди, які збуджували недовіру в громаді та працювали на розхитування авторитету релігійних і допомогових структур, хоч і потребували публічних роз'яснень і обговорень, але належного висвітлення в холмському тижневику не одержали.

⁴ Йдеться про Сергія Страгородського, який собором єпископів, скликаним у Москві 8 вересня 1943 року, був призначений патріархом московським та розгорнув церковну діяльність за згодою і в інтересах сталінського режиму. Помер 15 травня 1944 року.

Отже, тижневик «Холмська земля» віддзеркалив у своєму змісті три хвилі евакуаційних рухів: із військової зони і райхскомісаріату «Україна», починаючи із середини 1943 року, зі східних теренів Галичини – в кінці 1943–на початку 1944 року та переміщення місцевого населення люблінського дистрикту в західному напрямку – навесні-влітку 1944 року у зв'язку з наближенням німецько-радянського фронту та перед загрозою нової радянської окупації. Виділена тематична група матеріалів «Холмської землі» включає: по-перше, звернення офіційного змісту від структур, пов'язаних з Українським центральним комітетом, які мали на меті перешкодити стихійному переміщенню своїх службовців, встановити облік чинних кадрів і вивезеного майна та надати організовану допомогу переміщеним особам; по-друге, репортажі й дописи з місць, що інформували про перебіг евакуації, наміри і плани біженців та спонукали місцеве населення до їх матеріальної і моральної підтримки; по-третє, публікації, які звертали увагу на психологічні аспекти евакуації й допомагали читачам обміркувати особистий вибір – залишитись на батьківщині чи виїхати на захід, враховуючи загрози для життя від міжетнічного польсько-українського протистояння та неминучого приходу в регіон радянських військ. У тогочасних документах допомогових структур фіксуються факти неоднозначного ставлення українського населення до рішення службовців комітетів, громадських діячів і духовенства покинути рідні землі. Водночас треба визнати, що саме завдяки такому вибору сотні життів було забезпечено від переслідувань і знищення, а також були оприлюднені в еміграції і нині стали відомі численні документи, свідчення і спогади про холмсько-підляський регіон в період німецької окупації та про криваві події і злочини, відгомін яких далеко не завжди можна знайти у тогочасній легальній пресі.

До середини 1944 року ситуація в адміністративному утворенні обернулася повним інституційним занепадом, ліквідацією досі чинних легальних українських структур та евакуацією на захід майна й особового складу активу. У тих обставинах роль преси, зокрема «Холмської землі», полягала в налаштуванні мешканців українських теренів Генеральної губернії на обдумування свого становища і здійснення усвідомленого вибору в світлі близької загрози встановлення радянського окупаційного порядку.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гриценко І. Капітан-лейтенант Святослав Шрамченко: спроба біографії. *Сіверянський літопис*. 2014. № 4. С. 249–263.
2. Звіт Представництва Українського Центрального Комітету в Любліні з поїздки у терен 28–31 березня 1944 і про положення на місцях. 4.IV.1944. *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи*. Том 3 / Юрій Макар, Михайло Горний, Віталій Макар. Чернівці, 2015. С. 575–583.
3. Звіт Представництва Українського Центрального Комітету у Любліні про загальне положення в терені. 6.IV.1944. *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи*. Том 3 / Юрій Макар, Михайло Горний, Віталій Макар. Чернівці, 2015. С. 583–592.
4. Звіт про жорстокий терор польських банд на Грубешівщині від 10 квітня 1944 року. *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи*. Том 2 / Юрій Макар, Михайло Горний, Віталій Макар. Чернівці, 2014. С. 698–702.
5. Кисілевська О. Душу рятуємо...: Галицький образок з березня 1944 р. *Холмська земля*. 1944. Ч. 17 (23 квітня). С. 4.
6. Колянківський Микола. Наша хата буде їм рідною. *Холмська земля*. 1943. Ч. 41 (10 жовтня). С. 3. Підпис: М. К-ий.
7. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії, 1939–1941: Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго, 1975. 664 с.: іл.
8. Мартинюк Микола. Українська преса Надбужанщини, 1907–1944. *Надбужаничина: Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінецьчина, Холмщина і Підляшшя: Історично-мемуарний збірник*. Т. II / Об'єднання надбужанців; Наукове товариство ім. Шевченка. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. С. 38–43.
9. Новинки. *Холмська земля*. 1944. Ч. 15 (9 квітня). С. 5.
10. Островський В. Евакуація в житті народу. *Холмська земля*. 1944. Ч. 16 (Великдень). С. 2.
11. «Писанка» 1944 на допомогу збігцям. *Холмська земля*. 1944. Ч. 17 (23 квітня). С. 4.
12. Прах Б. Духовенство Перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини: у 2-х томах. Т. 1: Біографічні нариси (1939–1989). Львів, 2015. С. 94–113.
13. Реєстрація працівників УЦК і низових клітин. *Холмська земля*. 1944. Ч. 16 (Великдень). С. 8.
14. Українбанки. *Холмська земля*. 1943. Ч. 45 (17 листопада). С. 6.
15. Шевельов Ю. Один народ – одна мова. *Холмська земля*. 1944. Ч. 8 (20 лютого). С.4. Підпис: Ю. Ш.
16. Sabaj J. «Bratskaja Beseda» jako źródło do badań stosunków wyznaniowych i narodowych na terenie wschodnich powiatów Królestwa Polskiego. *Історія релігій в Україні: наук. щорічн.* 2018. Вип. 28. Частина I. С. 212–228.

17. Cabaj J. «Chołmsko-Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik» jako źródło do badań dziejów obrządku wschodniego na terenach nadbużańskich Królestwa Polskiego. *Istoria religii v Ukraini: nauk. щорічн.* 2016. Ч. 1: Церковна історія. С. 244–256.

18. Markiewicz P. *The Ukrainian Central Committee, 1940–1945: A Case of Collaboration in Nazi-Occupied Poland.* Kraków, 2018. 586 s.

19. Puławski A. Charakterystyka «Chelmer Nachrichten – Wiadomości Chełmskich». *Rocznik Chełmski.* Chełm, 2017. Tom 21. S. 73–92.

References:

1. Hrytsenko I. Kapitan-leutenant Sviatoslav Shramchenko: sprobna biohrafii. *Siverianskyi litopys.* 2014. № 4. S. 249–263.

6. Koliankivskyi M. *Nasha khata bude yim ridnoiu. Kholmśka zemlia.* 1943. Ch. 41 (10 zhovtnia). S. 3. Pidpys: M. K-yi.

7. Kubiiovych V. *Ukrainci v Heneralnii Hubernii, 1939–1941: Istoriia Ukrainśskoho Tśentralnoho Komitetu.* Chikago: Vydavnytstvo Mykoly Denysiuka, 1975. 664 s.: il.

8. Martyniuk M. *Ukrainska presa Nadbuzhanshchyny, 1907–1944. Nadbuzhanshchyna: Sokalshchyna, Belzchyna, Radekhivshchyna, Kaminechchyna, Kholmśhchyna i Pidliashshia: Istorychno-memuarnyi zbirnyk. T. II / Obiednannia nadbuzhantsiv; Naukove tovarystvo im. Shevchenka. Niu-York; Paryzh; Sydnei; Toronto,* 1989. S. 38–43.

12. Prakh B. *Dukhovenstvo Peremyskoi yeparkhii ta Apostolskoi administratsii Lemkivshchyny: u 2-kh tomakh. T. 1.: Biohrafichni narysy (1939–1989).* Lviv, 2015. S. 94–113.

15. Shevelov Y. *Odyn narod – odna mova. Kholmśka zemlia.* 1944. Ch. 8 (20 liutoho). S.4. Pidpys: Yu. Sh.

16. Cabaj J. «Bratskaja Beseda» jako źródło do badań stosunków wyznaniowych i narodowych na terenie wschodnich powiatów Królestwa Polskiego. *Istoriia religii v Ukraini: nauk. shchorichn.* 2018. Vyp. 28. Chastyna I. C. 212–228.

17. Cabaj J. «Chołmsko-Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik» jako źródło do badań dziejów obrządku wschodniego na terenach nadbużańskich Królestwa Polskiego. *Istoriia religii v Ukraini: nauk. shchorichn.* 2016. Ch. 1: Tśerkovna istoriia. C. 244–256.

18. Markiewicz P. *The Ukrainian Central Committee, 1940–1945: A Case of Collaboration in Nazi-Occupied Poland.* Kraków, 2018. 586 s.

19. Puławski A. Charakterystyka «Chelmer Nachrichten – Wiadomości Chełmskich». *Rocznik Chełmski.* Chełm, 2017. Tom 21. C. 73–92.

Отримано: 27.02.2024

Прорецензовано: 03.03.2024

Прийнято до друку: 11.03.2024

e-mail: m.lashko@kubg.edu.ua

u.nazymok.asp@kubg.edu.ua

y.holubnycha-shlenchak@kubg.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2024-35-94-101

Лашко М., Назимок У., Голубнича-Шленчак Ю. Грінченкіана Володимира Шаяна на сторінках часопису «Визвольний шлях» (1963–1964). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого, 2024. Вип. 35. С. 94–101.

УДК: [929:82-051]:070

Михайло Лашко, Уляна Назимок, Юлія Голубнича-Шленчак

ГРІНЧЕНКІАНА ВОЛОДИМИРА ШАЯНА НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ «ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» (1963–1964)

У статті подано огляд матеріалів, присвячених постаті Бориса Грінченка, опублікованих у 1963–1964 рр. на сторінках часопису «Визвольний шлях» – суспільно-політичного та науково-літературного журналу української діаспори. Висвітлено внесок у справу популяризації та збереження фактично забороненого в СРСР імені українського діяча, особливості роботи автора статей В. Шаяна над матеріалами для видання.

Розкрито основні напрями діяльності Б. Грінченка, які описав В. Шаян у своїх матеріалах про нього, стильові особливості та високий літературний рівень статей.

Ключові слова: Борис Грінченко, Володимир Шаян, «Визвольний шлях», діаспорна преса, грінченкіана.

Mykhailo Lashko, Uliana Nazymok, Yuliia Holubnycha-Shlenchak

VOLODYMYR SHAIAN'S GRINCHENKIANA PUBLISHED IN THE «LIBERATION PATH» («VYZVOLNYI SHLIAKH») MAGAZINE (1963–1964)

The article presents the review of materials about Borys Grinchenko published in 1963–1964 in the «Liberation Path» («Vyzvolnyi Shliakh») magazine – Ukrainian diaspora's magazine about Ukrainian social, political, scientific and literature life. It is marked the involvement of the published materials and its author Volodymyr Shaian's editorial work in restoration of the Borys Grinchenko's name as great Ukrainian writer that was forbidden and in fact unknown in USSR.

It is highlighted the major themes of Borys Grinchenko's work in different genres touched in analyzed materials, Volodymyr Shaian's author's stylistic features, high literary level, expressive national position and profound experience for the popular of Borys Grinchenko's name.

Volodymyr Shaian's articles also examines Borys Grinchenko's work in public education field and relationships with other well-known public persons in the late XIX – early XX century.

It shows Borys Grinchenko's national ideological principles and beliefs, common and different features between him and other partners in the main goals of national education. Volodymyr Shaian's historiographical analysis of Borys Grinchenko's pedagogical and enlightening activity is made on the basis of chronological and problem-topical approaches. The main periods of Borys Grinchenko's life and activity are distinguished. The peculiarities of study of Borys Grinchenko's life and activity by his contemporaries, Soviet and foreign, emigrant and Ukrainian scholars are stated. It has been determined that named materials published in the «Liberation Path» («Vyzvolnyi Shliakh») magazine – a valuable source for understanding Borys Grinchenko's social and editorial views. Based on these unknown published materials, the research examines also Volodymyr Shaian's contribution into the history of literature as well as national culture.

Keywords: Borys Grinchenko, Volodymyr Shaian, «Liberation Path» («Vyzvolnyi Shliakh»), Ukrainian diaspora, Grinchenkiana.

Ім'я ученого-енциклопедиста Бориса Грінченка, тривалий час було під заборонаю в СРСР. Але водночас знаходило висвітлення у статтях українських учених у зарубіжній еміграційній пресі й інколи в мемуарах сучасників. До таких джерел слід віднести часопис «Визвольний шлях» на сторінках якого побачила світ ювілейна розвідка Володимира Шаяна про Б. Грінченка [11–14]. Очевидно,

що, змальовуючи життєписи національних героїв, автор хотів піднести національний дух українського народу, пробудити його до такого потрібного на той час національного визволення.

На сьогодні в періодичних виданнях незалежної України означена проблема не знайшла належного висвітлення, що пояснюється як умовами та обставинами друкування журналу в еміграції та діаспорі, так і загальним станом вивчення української зарубіжної преси. У дисертації Т. Дорохіної (2006) та працях Г. Герасимової (2021) згадану тему висвітлено дуже поверхово, що й спричинило проведення цього дослідження. Пояснюється це тим, що тривалий час про часопис часто нічого не знали навіть фахівці-історики, адже література «націоналістичного спрямування» перебувала під забороною в СРСР. Лише інколи такі матеріали згадувалися в окремих публікаціях радянських дослідників, але винятково в дусі критики буржуазно-націоналістичного елемента, фальсифікацій історії або викривлення радянської дійсності.

У радянський період (кінець 1920-х років) творча спадщина Б. Грінченка здебільшого висвітлювалася заангажовано і негативно. Проте в 1950-60-х роках з'явилися поодинокі дослідження, які, незважаючи на реабілітацію письменника, хрущовську «відлигу» і певні пом'якшення (друкування окремих літературних творів, репринтне перевидання «Словаря української мови» (1958 р.), все-таки тяжіли до офіційної позиції радянської держави і партії, характеризувалися тенденційністю та заідеологізованістю, внаслідок чого висвітлення діяльності Б. Грінченка зазнавало деформацій.

Протилежне спрямування мали праці вчених закордону та еміграції, які вирізнялися відсутністю тенденційності, притаманної радянським джерелам. Саме до таких джерел належить і цикл статей «Життя і творчість Бориса Грінченка», написаних видатним українським істориком, філософом, письменником, перекладачем та громадським діячем В. Шаяном (1908–1974), які побачили світ на сторінках часопису «Визвольний шлях» у 1963–1964 рр. Очевидно, що автор не випадково обрав саме цей часопис. На той час «Визвольний шлях» перетворився на потужний суспільно-політичний та науково-літературний журнал, що був зорієнтований на широку українську громадськість за кордоном і поширювався на теренах багатьох країн Західної Європи та Америки.

За своїм профілем часопис був виданням універсального спрямування (статті, матеріали та документи різноманітної суспільно-політичної тематики, розвідки з низки соціально-гуманітарних дисциплін, белетристика, поезія, переклади, хронікальна інформація, огляди), що й зумовило публікування циклу про життя Б. Грінченка з метою донести інформацію до якнайширшого кола читачів.

Дати публікації обрано цілеспрямовано, оскільки в 1963 р. виповнювалося 100 років від дня народження Б. Грінченка. Розглянемо їх докладніше. Так, цикл «Життя і творчість Бориса Грінченка» складається з п'яти публікацій, що охоплюють п'ять номерів журналу з 1963 по 1964 рік. У них докладно розглянуто біографію діяча, дано оцінку його літературної творчості та громадської діяльності, проаналізовано місце письменника в політичній історії України.

Перша публікація побачила світ у 1963 р. Вона знайомить читачів із біографічною розвідкою В. Шаяна про Б. Грінченка. Автор поділив її хронологічно на п'ять підрозділів відповідно до періодів діяльності Б. Грінченка: «Рання молодість», «Велика проба», «Учитель і просвітитель», «Чернігівське видавництво», «В столиці України», «Трагедія Грінченка». Зазначимо, що для написання розвідки автор використав джерела 10-20-х років ХХ ст., які були заборонені в СРСР і на той час уже становили бібліографічну рідкість. Зокрема, перша публікація містить цікаві факти про дитинство та родину діяча, а також про те, що родинна атмосфера, в якій ріс хлопець, була російською. Мати Б. Грінченка Поліксенія Літарьова як етнічна росіянка зовсім не знала української мови, а батько, як типовий поміщик, хоч і вважав себе українцем, але цурався рідної мови й розмовляв українською лише із селянами. Отже, як зазначає автор, «не в рідній хаті одержав молодий Грінченко основу до пробудження в ньому національної свідомості» [11, с. 1287]. Рано навчившись читати й писати, він відкрив для себе світ літератури, куди поринув з головою.

Не оминув В. Шаян і поворотного моменту в житті Б. Грінченка – прочитання «Кобзаря», враження від якого «перекрило всі враження, які він досі мав від книжок» [11, с. 1289]. Саме цей факт, за словами автора, є тим фундаментом, на основі якого в юного Бориса відбулося «справжнє пробудження до ідейно-національного життя» [11, с. 1289].

У другому підрозділі «Велика проба» автор наводить інформацію про арешт та півторамісячне ув'язнення 17-річного Б. Грінченка за читання нелегальної літератури. Попри всі допити юнак виявив неабияку силу духу і героїзм, не видавши товаришів, чим здобув велику повагу серед ровесників. За словами В. Шаяна, незважаючи на те, що майже півтора місяця Б. Грінченка тримали

на допитах як справжнього політичного злочинця, він не тільки не зламався, а й виявив надзвичайну стійкість: «... його постава у в'язниці багато краща, ніж постава деяких студентів у процесі Кирило-Методіївців, що було свідченням високої ідейності та непохитної твердості молодого характеру» [11, с. 1290]. І тут же автор ставить стійкість юнака як приклад тогочасній молоді: «Грінченко вже готовий до життя, до справжнього історичного чину й подвигу як борець за соціальне й національне визволення. Молодь, що у двадцятих роках цього століття брала масову участь у визвольних організаціях УВО чи ОУН, по суті повторювала великий приклад молодого Грінченка ще із кінця минулого століття» [11, с. 1290]. До таких порівнянь В. Шаян удався не випадково, адже теми відродження незалежності та державності, визволення від російського панування на той час були для України надзвичайно актуальними.

В'язниця перекреслила плани на подальші перспективи навчання, але Б. Грінченко повертається до Харкова, де, працюючи писарем і живучи в хаті чоботаря, посилено займається самоосвітою і врешті складає екстерном іспит на звання народного вчителя. Тут йому довелося зіткнутися з усіма труднощами тогочасної вчительської роботи. Незважаючи на те, що юнакові дісталася найгірша школа в повіті, він не опустив рук, а йшов наміченим шляхом. Познайомившись у 1883 р. на Зміївських курсах з учителькою Марією Гладиліною і згодом одружившись із нею, Б. Грінченко, за влучним порівнянням автора, «разом з нею пізнає і ділить долю й долю благородного учительського фаху, присвячується цій праці із усією свідомістю її важливості, як праці, що дає тривалий фундамент для національного пробудження. Він трактує учительську працю як покликання і обов'язок у Скородинському смислі цього слова... як необхідну підготовку молодого покоління до національного визволення» [11, с. 1292].

Діячеві довелося на власному досвіді відчути царську політику заборон української мови та книги. На той час, коли за одне вживання української мови в школі можна було отримати заслання до Сибіру, Б. Грінченко таємно вчив дітей рідною мовою, розуміючи, що наражає себе на небезпеку. Аналогічна ситуація була і в 1960-х роках, коли писалася стаття В. Шаяна. Більшовики діяли тими ж методами, відбираючи рідну мову в школярів, як і царські жандарми.

За визначенням В. Шаяна, Б. Грінченко «був українським націоналістом». На означення свого народу він уживав у своїй поезії слово «нація», бо бажав, щоб він (народ) справді став свідомою державною нацією, а не тільки етнографічним поняттям. Грінченко добре пізнав загарбницьку природу Москви і в своїх поемах перестерігав перед будь-яким примиренням з Москвою, поширював той самий клич, що і націоналіст Шевченко: «Вставайте, кайдани порвіте!» [11, с. 1294]. Ця теза не втратила актуальності й у наш час, особливо на тлі загарбницької війни росії.

Не оминув автор і національно-виховного характеру поезії Б. Грінченка, де той «важкою працею і рівночасно поетичним словом здійснює процес «виціджування крові раба». Велика кількість його поезій присвячена цій боротьбі з рабством у різних його виглядах [11, с. 1295].

Підсумовуючи інформацію про вчителювання, досягнення діяча на ниві просвіти та боротьби за пробудження національної самосвідомості, В. Шаян віддає належне і його здобуткам у цій царині, що створили підґрунтя для національно-визвольних змагань: «Грінченко перейде в історію України як Титан праці серед народної гущі, з тою самою піонерською, а одночасно й бойовою настановою, яка далі в історії буде питома українському націоналізмові і його ролі серед селянських мас. Він не був «просвітлянином» у якомусь звуженому сенсі цього слова, ширив національну свідомість через просвіту і разом із просвітою. І тут він був великим піонером, бо мав багато важчі умовини, ніж український націоналізм уже після першого пориву до національної революції в 1917–21 роках» [11, с. 1295].

Описуючи Чернігівський період діяльності Б. Грінченка, автор акцентує увагу читачів на видавничій і музейній діяльності просвітника та на його постійній боротьбі з цензурними заборонами української мови. Незважаючи на всі труднощі, Б. Грінченко все-таки видавав власним коштом народопросвітні книжки. Отримавши від мецената Івана Череватенка 1000 карбованців на видання книжок для народу, Б. Грінченко, за висловом В. Шаяна, «безкорисно й самовідрено видав за ці гроші 50 книжечок, загальним накладом – 200 000 примірників» [11, с. 1297].

Не оминув увагою В. Шаян і заслуг просвітника в галузі українського музейництва. Станом на 60-ті роки про музейну діяльність Б. Грінченка в Чернігові майже не було інформації. Останні публікації, де згадувалося про участь Бориса та Марії Грінченків у впорядкуванні музею Тарновського, вийшли в 1928 р. [5]. Високо оцінив автор і «Каталог експонатів Музею української

старовини В. Тарновського», над яким працювали Борис та Марія Грінченки і який містив опис більшості експонатів.

Переїхавши до Києва, тодішнього осередку політичного і визвольного руху, Б. Грінченко стає його активним учасником. З Києвом пов'язана і фундаментальна праця «Словарь української мови». Тут В. Шаян наголошує, що всю роботу з упорядкування словника просвітник виконав сам: «...в державі таку працю виконують академії або більші групи вчених, що мають у своєму розпорядженні відповідні бібліотеки і цілий апарат для наукової праці. Б. Грінченко працював над словником кілька років, у 1907–1909 роках словник появився друкованим виданням. Це справді велика праця Грінченка, завдяки якій маємо один з основоположних словників, що й до сьогодні є основою українського словництва» [11, с. 1299]. Оцінюючи словник, автор зазначає, що його актуальність не втратила свого значення й у 1963 р. на момент написання розвідки: «...саме сьогодні ще краще дооцінюємо і розуміємо значення праці Грінченка і саму монументальність його 4-томового словника, що став заборолом української мови, словом на сторожі» [11, с. 1301]. Згадує також і критику словника з боку радянської влади, маючи на увазі передусім передмову до репринтного видання 1958 р., де йшлося про «антирадянські» погляди упорядника словника: «При критичному використанні цього видання треба враховувати ідеологічні позиції Б. Д. Грінченка з проявом націоналістичних настанов» [3, с. 7].

Автор нагадує і про сумну долю редакторів перевиданих у 1927–1929 рр. томів «Словника», багатьох з яких було заарештовано й розстріляно. Цим він ще раз підкреслює боротьбу радянської влади проти української мови.

Київський період життя Б. Грінченка був часом тяжких життєвих випробувань, але втрата єдиної доньки та онука не зламала його, і він продовжував жити працею, боротьбою, високими ідеалами і силою духу.

Одним із найвизначніших досягнень Б. Грінченка в цей період, на думку В. Шаяна, є заснування товариства «Просвіта» в Києві на зразок подібних товариств у західноукраїнських землях. На думку автора, «така просвітня праця була підготовкою ґрунту для політичного пробудження чи, може, й самого політичного фронту» [11, с. 1301].

У кінці розвідки В. Шаян зазначає: «Оглядаючи спадщину Грінченка, трудно повірити, що він помер, маючи тільки 47 років. Трудно уявити собі вірнішу службу на фронті народної просвіти, національного пробудження, боротьби за українське слово і культивування української літератури. Трудно уявити собі інтенсивніше самоспалювання власного життя на вівтарі українського ідеалізму» [11, с. 1303].

Наступну частину циклу, опубліковану в першому номері журналу за 1964 р., В. Шаян присвятив огляду літературної та наукової діяльності Б. Грінченка. Починає її автор бібліографією письменника, щоб читач, «познайомившись з бібліографією його величезної творчої спадщини, мав бодай приблизну уяву про розміри титанічної праці Грінченка» [12, с. 59]. Ця розвідка була унікальною, оскільки знайомила читачів із працями, які на той час уже були бібліографічною рідкістю, а в СРСР і взагалі підлягали забороні. Але на відміну від СРСР в автора була унікальна можливість опрацювати фонди з Бібліотеки Британського музею в Лондоні, де зберігалися рідкісні видання та першодруки Б. Грінченка. Тут на основі опрацювання архівних джерел нами зроблено відкриття, що В. Шаян скористався плодами праці М. Грінченко, яка у свій час доклала значних зусиль для поширення творів чоловіка в різних видавництвах та бібліотеках за кордоном.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігається рукопис «Кому які книжки послано», котрий свідчить, що, поширюючи творчу спадщину чоловіка, М. Грінченко налагодила доволі широкі зв'язки з різними культурно-освітніми установами (бібліотеки, просвітні товариства, видавництва тощо). З цього документа дізнаємося, що протягом 1910–1914 рр. М. Грінченко відправила десятки книжок до видавництва «Ukrainische Rundschau» (Відень), Женевської бібліотеки, Бібліотеки Британського музею в Лондоні, Публічної бібліотеки м. Нью-Йорка, Бібліотеки Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові тощо [4]. Тому можна з упевненістю сказати, що М. Грінченко таким чином зберегла спадщину чоловіка для прийдешніх поколінь, що й підтвердив випадок з В. Шаяном.

На початку огляду бібліографії Грінченкіани автор наголосив і на тому факті, що у праці «Художня література, видана в Україні за 40 років (1917–1957)» після 1931 р. твори Б. Грінченка не згадуються взагалі, що якраз і збігається із заборонаю його творчості в СРСР.

У переліку праць біографічного характеру В. Шаян наводить збірник С. Єфремова «Над могилою Бориса Грінченка» 1910 р., наголошуючи, що це основний твір для дослідників біографії Б. Грінченка та прекрасний вінок на його могилу, як свідчення пошани сучасників [12, с. 59]. Також у списку названо й такі праці: «Борис Грінченко. Про його життя та діла» С. Єфремова (1911); збірник «На могилу Бориса Грінченка» (1910); біографія «Життя та праця Бориса Грінченка» М. Плевако (1911); «Учителювання Бориса Грінченка» Д. Пісочинця (1910) та «Борис Грінченко. Нарис його життя та діяльності» П. Стебницького (1920). Для радянського читача ці книги були недоступними через політичну неблагонадійність їхніх авторів. Так, С. Єфремова репресували ще 1929 р. за справою СБУ, а перший біограф діяча М. Плевако був заарештований у 1937 р. і помер на засланні 1941 р.

Аналізуючи основні видання художніх творів Б. Грінченка, В. Шаян наголошує, що деякі з них зазнавали цензурних переслідувань. Він також наводить і укладений ним список редагованих Б. Грінченком альманахів та його перекладів, наукових праць, розвідок, публіцистичних, педагогічних і науково-популярних праць.

У коментарі до переліку наукових праць Б. Грінченка автор укотре наголошує на переслідуваннях української мови в Російській імперії, де діяла сувора заборона друкувати наукові книжки українською мовою: «...тому й наукові праці Б. Грінченка могли виходити тільки по-московськи. Збірки етнографічних матеріалів писались українською мовою, тільки заголовки мусіли бути московські. Саме тому, що українська мова в науковій літературі була заборонена, майже кожний український письменник чи вчений уважав за свій обов'язок збирати і видавати народні пісні, перекази, думи, оповідання і т. п., щоб таким способом зберігати й українську мову» [12, с. 64].

Насамкінець В. Шаян наголошує на унікальності даної книгозбірні та необхідності її збереження, адже «названі вгорі праці є сьогодні незвичайно рідкісними, але зберігаються у Британському музеї. Цей єдиний у своїм роді збірник праць Грінченка, що має разом 2 637 сторінок друку, варто сфотографувати для наших наукових установ» [12, с. 64]. Наведена В. Шаяном бібліографія праць Б. Грінченка була на той час унікальною, адже містила інформацію про раритетні видання, які подекуди були відкриттям навіть для самого автора розвідки.

Передостанньою частиною циклу є третій розділ «Ідеологізм у творчості Грінченка», де В. Шаян окреслює роль його літературної діяльності на ідеологічно-творчій арені [12, с. 157-158]. Він відзначив «дуже характеристичний факт не тільки для творчості Б. Грінченка, а взагалі для історії українського національного відродження, що воно (відродження) починається... саме з української літератури» [12, с. 158]. На думку автора, саме українське національне відродження починалося з української філософії, ідеології, висловленої в літературі. І з цього факту випливала висока місія тогочасної української літератури.

Не оминув В. Шаян і теоретичних праць та статей суспільно-політичного спрямування, які віддзеркалюють ідеологічні позиції Б. Грінченка щодо актуальних питань доби, зокрема ставлення до національної та інтернаціональної ідеї. Цій проблемі присвячена праця «Національна та інтернаціональна ідея» [1], де Б. Грінченко засуджує національно-нігілістичні тенденції соціалістів. Різко виступає Б. Грінченко і проти марксистів, причому, за висловом В. Шаяна, «дуже оригінальним способом демаскує Маркса як шовініста, котрий вважав (цитуюмо за Грінченком), «що треба ще «кривавої боротьби і терору, незважаючи на ні на що, щоб винищити слов'янство» [12, с. 165]. Звичайно, згадана праця Б. Грінченка також була під забороною в СРСР, адже виявляла Маркса як ненависника слов'ян і ставила московських ідеологів марксизму в глухий кут.

В. Шаян наводить і висновок Б. Грінченка зі згаданої праці, котрий є актуальним і нині: «Для добра людськості треба вільних і самосвідомих національностей» [12, с. 166]. Цим автор засвідчив ідеологічні позиції діяча. Також робить наголос і на тому, що Б. Грінченко чітко розрізняв націоналізм поневолених, волелюбних націй і націоналізм націй імперіалістичних, загарбницьких.

На завершення статті В. Шаян наводить цитату головного героя повісті Б. Грінченка «На розпутті» Демида, що теж не втратила актуальності й нині: «Ще більше праці, ще більше пильности, і вже недалеко буде той час, коли нам нічого й нікого буде боятися, бо станемось ми культурною силою... З'єднаємось і будьмо певні, – тоді складемо ми з себе таку силу, що здолає вона перемогти всі перешкоди і високо підняти і назавсіді твердо й непорушно поставити дорогий нам – завжди демократичний – національний прапор!» [12, с. 167]. Отже, цитата чітко віддзеркалює погляди самого Б. Грінченка.

Як висновок автор висловлює думки, суголосні нашому сьогоденню. Так, у той час, як «московського шовініста Достоевського друкують як великого письменника «великого русского народу», то оборонців поневоленої нації, які захищають свій нарід від московського розбишацтва, класифікують як «шовіністів», «національних бандитів», характеризують найгіршими епітетами зі словника московсько-большевицької лайки і брехні» [12, с. 168]. За висловом В. Шаяна, наслідки від такої антиукраїнської політики московського більшовизму є непоправними: «Величезних, незмірених і незліченних ударів та кривд зазнала українська нація від московського більшовизму... Не один Грінченко засуджений, багато українських письменників засуджено на «заслання», навіть по їх смерті, обезкровлено, скастровано їх творчість відповідно до смаку і вподоби московських окупантів» [12, с. 168].

Насамкінець автор приводить читачів до єдиного правильного висновку, актуального як тоді, так і сьогодні: «...всі жахливі кривди фізичного і ще огиднішого духового народовбивства можуть бути вирівняні, хоч ніколи не направлені, тільки знищенням московської імперії і відновленням власної суверенної Української держави» [12, с. 168].

Передостанньою і дещо відособленою публікацією циклу є стаття «Містерія могили Тараса Шевченка», присвячена участі Б. Грінченка в політичній історії України та його ролі у створенні й діяльності «Братства тарасівців», першої політичної організації наддніпрянських українців, яка всерйоз ставила за мету здобуття Україною самостійності. В. Шаян називає цей період «апогеєм його життя... найважливішою подією в житті Б. Грінченка, яка мала тісний, наочний зв'язок з історією України» [13, с. 271]. Це й не дивно, адже саме Б. Грінченко, за твердженням А. Жуковського, був разом з І. Липою та М. Міхновським співзасновником братства. Ідеологію братства, члени якого знаходили політичні орієнтири в житті і творчості Т. Шевченка, найповніше розкрив Б. Грінченко в «Листах з України Наддніпрянської» адже Кобзар «першим виразно висловив ідею повної незалежності українців, як нації і вкупі з тим зостався толерантним до інших націй» [2, с. 59].

За словами В. Шаяна, «про таке братство мріяв Т. Шевченко у своїй «Тризні», і візія Шевченка здійснилася... на його Могилі» [13, с. 271]. Знаючи, яку роль грала особистість великого Кобзаря в житті Б. Грінченка, М. Міхновського та Т. Зіньківського, автор зазначив, що на могилі Т. Шевченка тарасівці пробудилися до справжнього національно-духовного життя й водночас почали продовжувати революційний чин самого Т. Шевченка [13, с. 273]. На думку автора, така подія означувала невидиме для ока поєднання політичного чину й духовного розвитку, початок якого було покладено на могилі Т. Шевченка.

Останньою публікацією згаданого циклу є стаття «Поезія благородного героїзму», де автор аналізує поетичну спадщину Б. Грінченка та її роль у пробудженні національної свідомості українців. За визначенням В. Шаяна, «чіткою і незмінною основою всієї поетичної і загальнолітературної творчості Грінченка є ідеологія українського націоналізму в зарані його теоретично-програмового самоусвідомлення. Це також чітка і незмінна основа всієї поетичної і загальнолітературної творчості Грінченка» [14, с. 893]. Та й саме життя Б. Грінченка було послідовним і яскравим прикладом безмежної вірності ідеям у боротьбі, муках і подвигах. Ті ж високі цінності відбилися і в його поетичній спадщині.

Крім закликів до боротьби, цілий цикл віршів Б. Грінченка, куди належить і знаменитий вірш «До праці», закликає насамперед до невтомної праці задля української справи. На думку В. Шаяна, «першим завданням Шевченкового слова було розрізати серце раба мечем обоюдним і вицідити із нього сукровату кров раба, а налити туди чистої, святої та козацької. Тому «праця», що до неї закликає Грінченко, є тільки вступом до боротьби» [14, с. 893].

Велика кількість балад і поем Б. Грінченка присвячена темі національно-визвольної боротьби українського народу проти загарбників. Сюжет кожної із тих поем – народний, козацький чи повстанський, «оповіщує неперевершений героїзм, саме як єдиний в історії героїзм української нації. Всі оті буйні соколи й орли із його балад – це сини його народу, в душах яких живе і горить незгасний вогонь героїзму як основна їхня сила» [14, с. 900].

До «справжніх архітворів української народно-лицарської балади В. Шаян відніс поеми «Останній борець», «Отаман музика», «Смерть Отаманова», «Лесь Преславний гайдамака» та «Ярина». Їх сюжети в багатьох випадках мають історичне підґрунтя. Наприклад, у поемі «Ярина» яскраво описує роль жінки в історії України. У поемі йдеться про облогу поляками м. Кальника в 1671 р. Козак Іван стереже таємний хід. У місті смертельний голод. Дівчина Ярина приносить йому вночі їжу. Та коли

однієї ночі вона принесла вже останній шматок хліба, козак зневірився. Він хоче піддатися ворогові, пройти крізь таємний хід і відкрити його ворогові заради спасіння свого життя і особистого щастя з коханою. Але не так думає хоробріша за нього дівчина. Спалахує драматична розмова, що переростає в жорстоку боротьбу між ними. Врешті Ярина вбиває зрадника батьківщини, але й сама падає смертельно поранена його ножом. Це, на думку В. Шаяна, не тільки «братовбивство, а й убивство найдорожчої особи на світі, яка зрадила священний ідеал волі батьківщини». Як бачимо, використовуючи сюжети з героїчного минулого козацької доби, Б. Грінченко прагнув пробудити в читачів національну самосвідомість і спонукати їх до визволення.

Підсумовуючи огляд, автор розвідки зазначає, що в поезії Б. Грінченка «часто звучить мотив самотнього чи останнього лицаря у боротьбі із переважаючим ворожим заливом. У таких моментах він підкреслює Священність Стягу, його лицарську оборону аж до смерті і в цьому підтвердженні Священности Стягу він бачить певну перемогу в майбутньому тої Ідеї, за яку гине його лицар» [14, с. 903].

Отже, така багатоаспектна розвідка про життєвий і творчий шлях Б. Грінченка була надзвичайно актуальною для свого часу, бо знайомила широке коло українських читачів еміграції з життєписом видатного українця. На відміну від більшості радянських дослідників, котрі у своїх працях про Б. Грінченка були тенденційними та упередженими, В. Шаян мав змогу використати велику кількість першодруків просвітника та розвідок, що не були доступні як широкому загалу в СРСР, так і закордонному читачеві. Серію статей про Б. Грінченка проймає головна ідея його боротьби за самостійність українців, самобутність українського народу та можливість і необхідність його самостійного розвитку.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бебель А., Пернерсторфер Е. Національна та інтернаціональна ідея. Переклад з німецької мови з передмовою і додатком Б. Грінченка. Київ, 1906. 38 с.
2. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. *Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалог про українську національну справу*. Київ, 1994. С. 34–105.
3. Грінченко Б. Словарь української мови: у 4 т. Київ, 1958–1959. Т. 1: А–Ж. 1958.
4. Грінченко М. Кому які книги послано. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. І. Од. зб. 33347. 50 арк.
5. Грінченко М., Верзилів А. Чернігівська українська громада. *Чернігів і північне лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали*. Чернігів, 1928. С. 463–487.
6. Дорохіна Т. Часопис «Визвольний шлях» в українській зарубіжній історичній та суспільно-політичній думці 1948–1991 рр. : дис. ... канд. іст. наук. Чернігів, 2006. 294 с.
7. Жуковський А. Національне питання в полеміці між М. Драгомановим і Б. Грінченком. *Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалог про українську національну справу*. Київ, 1994. С. 18–30.
8. Історія України, українського народу та його культури у журналі «Визвольний шлях». Систематичний покажчик (1948 – серпень 1991). Київ, 2021. 346 с.
9. Коряк В. Українська література: конспект. Харків, 1928. 223 с.
10. Художня література, видана на Україні за 40 років. 1917–1957. Харків, 1958. 439 с.
11. Шаян В. Життя і творчість Бориса Грінченка: 3 нагоди століття з дня його народження. *Визвольний шлях*. № 11–12. 1963. С. 1287–1303.
12. Шаян В. Життя і творчість Бориса Грінченка: 3 нагоди століття з дня його народження. Ч. II. *Визвольний шлях*. № 1. 1964. С. 59–67.
13. Шаян В. Містерія могили Тараса Шевченка. *Визвольний шлях*. № 3. 1964. С. 271–274.
14. Шаян В. Поезія благородного героїзму. *Визвольний шлях*. № 9. 1964. С. 893–903.

References:

1. Bebel, A., Pernerstorfer, E. (1906) *Natsionalna ta internatsionalna ideia* [National and international idea]. Kyiv [in Ukrainian].
2. Danylenko, V. (Ed.), Herasymova, H. (Comp.) (2021) *Istoriia Ukrainy, ukrainskoho narodu ta yoho kultury u zhurnali «Vyzvolnyi shliakh»: Systematychnyi pokazhchyk (1948 – serpen 1991)* [The history of Ukraine, the Ukrainian people and its culture in the magazine «Liberation Path»: Systematic index (1948 – August 1991)]. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy [in Ukrainian].
3. Dorokhina, T. (2006) *Chasopys «Vyzvolnyi shliakh» v ukrainskii zarubizhnii istorychnii ta suspilno-politychnii dumtsi 1948–1991 rr.* [The magazine «Liberation Path» in Ukrainian and foreign historical and socio-political opinion 1948–1991]. Chernihiv [in Ukrainian].
4. Grinchenko, B. (1994) *Lysty z Ukrainy Naddnipyrianskoi* [Letters from Naddnipyrianska Ukraine]. *Grinchenko B. – Drahomanov M. Dialoh pro ukrainsku natsionalnu spravu* (pp. 34–105). Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhieohrafii NAN Ukrainy [in Ukrainian].

5. Grinchenko, B. (Comp.) (1958) Slovar ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language]. Vol. 1, p. VII. Kyiv: AN URSR [in Ukrainian].
6. Grinchenko, M., Verzyliv, A. (1928) Chernihivska ukrainska hromada [Ukrainian community of Chernihiv]. In M. Hrushevskiy (Ed.) *Chernihiv i pivnichne livoberezhzhia. Ohliady, rozvidky, materialy* (pp. 463–487). Chernihiv [in Ukrainian].
7. Koriak, V. (1928) Ukrainska literatura: konspekt [Ukrainian literature: synopsis]. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy [in Ukrainian].
8. Khudozhnia literatura, vydana na Ukraini za 40 rokiv. 1917–1957 [Fiction published in Ukraine over the past 40 years. 1917–1957] (1958) (pp. 86–92). Kharkiv [in Ukrainian].
9. Zhukovskiy, A. (1994) Natsionalne pytannia v polemitsi mizh M. Drahomanovym i B. Grinchenkom [The national issue in the controversy between M. Drahomanov and B. Grinchenko]. *Grinchenko B. – Drahomanov M. Dialoh pro ukrainsku natsionalnu spravu* (pp. 18–30). Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhеоhrafii NAN Ukrainy [in Ukrainian].
10. Shaian V. (1963) Zhyttia i tvorchist Borysa Hrinchenka: Z nahody stolittia z dnia yoho narodzhennia. Vyzvolnyi shliakh. № 11–12. (pp. 1287–1303).
11. Shaian V. (1964) Zhyttia i tvorchist Borysa Hrinchenka: Z nahody stolittia z dnia yoho narodzhennia. Ch. II. Vyzvolnyi shliakh. № 1. (pp. 59–67).
12. Shaian V. (1964) Misteriia mohyly Tarasa Shevchenka. Vyzvolnyi shliakh. № 3. (pp. 271–274).
13. Shaian V. (1964) Poeziia blahorodnoho heroizmu. Vyzvolnyi shliakh. № 9. (pp. 893–903).

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Отримано: 24.03.2024.

Прорецензовано: 28.03.2024.

Прийнято до друку: 29.03.2024.

e-mail: volodymyr.marchuk@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2024-35-103-113

Марчук В. Демографічна структура сільських поселень прикордонних повітів Західної Волині на початку 1920-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого, 2024. Вип. 35. С. 103–113.

УДК: 94(476) «1921/1939»

Володимир Марчук

ДЕМОГРАФІЧНА СТРУКТУРА СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ПРИКОРДОННИХ ПОВІТІВ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РОКІВ

У статті розглянуто найпоширеніші типи сільських поселень у прикордонних повітах Волинського воєводства. На підставі результатів перепису 1921 р. проведено аналіз демографічного стану та етноконфесійної структури сільських поселень. Встановлено, що в досліджуваній період прикордонним повітам була притаманна поліетнічність. У релігійній структурі досліджуваного регіону простежується явне домінування православного населення.

Ключові слова: сільські поселення, демографія, Західна Волинь, міжвоєнний період, прикордоння.

Volodymyr Marchuk

DEMOGRAPHIC STRUCTURE OF RURAL SETTLEMENTS OF THE BORDER AREA OF WESTERN VOLYN IN THE EARLY 1920S

The border counties of Western Volyn at the time of incorporation into the revived Polish state had a low level of urbanization, as a result of which the majority of the population lived in rural areas. The predominant forms of settlements in the studied region were villages, hamlets, colonies, settlements, etc. At the same time, each of the counties had its own special settlement structure. Thus, the largest number of rural settlements was recorded in the Rivne district, which was the most ethnically diverse. Czechs and Germans lived here, along with Ukrainians, Poles and Jews. Most of the territory of the Sarny district was swampy forests and lowlands, so small villages and hamlets with a fairly homogeneous population prevailed here. Ostrog district, the smallest of the border counties, was the most urbanized, every fourth resident of the county lived in a city or town. The rural settlements of Kremenets district were the most mono-ethnic, the non-Ukrainian population here made up a little more than 13%. The border character of these counties led to the special attention of the Polish authorities to this region, which, on the one hand, tried to weaken the influences coming from the Soviet side of the border, and on the other hand, to attract the support of the local population. On the other hand, traditionalism, regionalism, local isolation, attachment to local customs contributed to the preservation of the local population's identity. Insufficient state funding of the border counties caused them to remain agrarian and economically backward throughout the interwar period.

Keywords: rural settlements, demography, Western Volyn, interwar period, border region.

За умовами Ризького мирного договору від 18 березня 1921 р. було узаконено лінію розмежування між радянською Україною та Польщею. Новий польсько-радянський кордон знову проходив українською етнічною територією. Новий «східний кордон» Польщі став визначальним чинником у політичному, економічному, соціальному, національному та культурному житті українців. Щойно створений польсько-радянський кордон було демарковано із повним ігноруванням його економіко-господарської структури.

Територія Західної Волині опинилася в складі Волинського воєводства, яке першопочатково було поділено на 9 повітів, на території яких розміщувалося 95 гмін. Рівненський, Острозький та Кременецький повіти воєводства стали прикордонними. Сарненський та Камінь-Каширський повіти було віднесено до Поліського воєводства і лише з січня 1930 р. перший увійшов до складу Волинського воєводства.

Помітний внесок у вивчення етнічної та територіальної структури населення Західної Волині в міжвоєнний період здійснили С. Кічий [1], В. Колесник [2], В. Кубійович [3], М. Кучерепа [3],

В. Литвинюк [5], С. Макарчук [6], В. Марчук [7], А. Свинчук [8], Я. Кенсік [9], В. Менджецький [10] та інші автори. Проте сільські поселення Західної Волині в окреслений період ще не були предметом спеціального вивчення в історичній науці. Варто зазначити і той факт, що територія Волинського Полісся у 1920-х рр. взагалі опинилася на маргінесі історичних досліджень, адже в цей період вона входила до складу Поліського воєводства і лише після 1930 р. частково відійшла до складу Волинського воєводства. Тому вона не вивчалася українськими істориками, дослідниками Волинського воєводства, і свідомо ігнорувалася білоруськими, які виключали території Сарненського та Камінь-Каширського повітів зі своїх досліджень, акцентуючи увагу лише на білоруських повітах.

Метою цієї публікації є проведення комплексного аналізу кількісного, національного та релігійного складу населення сільських поселень у прикордонних повітах Західної Волині на початку 1920-х рр. Східний кордон проходив по території Сарненського, Рівненського, Острозького (з 1 січня 1925 р. Здолбунівського) та Кременецького повітів. Кожен із них мав свої природно-географічні умови, але всі вони входили до складу колишньої Волинської губернії і повністю чи частково увійшли до складу адміністративно-територіальних одиниць відродженої Польської держави.

За даними перепису 1921 р., на території прикордонних повітів, в межах Західної Волині, налічувалося 2 081 населений пункт, з яких 20 міст і містечок із населенням понад 2 000 осіб, 16 містечок із населенням менше 2 000 осіб та 2 045 інших населених пунктів¹. Серед найпоширеніших типів сільських поселень у прикордонних повітах Західної Волині були село, хутір, колонія, фільварок, осада, лісничівка. З 2 045 поселень у 1921 р. було 826 сіл, 234 фільварків, 348 колоній, 96 осад, 355 хуторів і 79 населених пунктів іншого типу. До останніх відносили такі населені пункти – осада млинарська, фабрична, лісова, військова, смолярня, тартак, цегельня, надлісництво, гута, гуральня, монастир, присілок, передмістя, залізнична станція і полустанок (див. табл. 2).

Власне, у цій публікації спробуємо дати демографічну характеристику сільських поселень прикордонних повітів Західної Волині на підставі статистичних даних перепису 1921 р. Волинське воєводство, до якого увійшла основна частина земель Західної Волині, було однією з найбільших адміністративних одиниць міжвоєнної Польщі. Величезний вплив на характер суспільно-господарських відносин в регіоні мало село, де мешкала основна маса населення. З точки зору господарського розвитку, територія Західної Волині характеризувалася відсталістю економіки, яка випливала з спадку епохи перебування цих земель у складі Російської імперії і понесених втрат за роки Першої світової війни та років визвольних змагань 1917–1920-х років. У міжвоєнний період ці терени зараховувалися до т.зв. Польщі «С», найбільш економічно відсталої, аграрної частини держави.

За даними перепису населення 1921 р., на цій території налічувалося 2 045 сільських поселень. 56 поселень визначалися як зруйновані під час війни та незаселені. Здебільшого це були невеликі за кількістю мешканців та кількістю будівель поселення. Найбільше зруйнованих під час військових дій та невідновлених до 1921 р. населених пунктів налічувалося у Рівненському повіті – 31 [12]. У Сарненському повіті було 21 таке поселення, у Кременецькому – 4 і жодного в Острозькому повіті, це пояснювалося тим, що повіт оминули бойові дії Першої світової війни [11; 12].

Таблиця 1.

Чисельність населених пунктів та їх мешканців станом на 1921 р.

	Повіт	К-сть населених пунктів	Кількість жителів		
			всього	чоловіків	жінок
1.	Сарненський	506	146 250 (100%)	72 575	73 675
	Міст і містечок з понад 2 000 мешканців	5	16 972 (11,6%)	8 249	8 723
	Містечок з населенням менше 2 000 мешканців	3	3 609 (2,46%)	1 739	1 870
	Гмін	498	125 669 (85,92%)	62 587	63 082
2.	Рівненський	954	338 134 (100%)	165 029	173 105
	Міст і містечок з понад 2 000 мешканців	8	56 024 (16,54%)	26 277	29 747

¹ За населений пункт вважаємо будь-яке поселення, в якому мешкали люди і були будівлі, мало власну назву (офіційну чи неофіційну) і знаходилося на певній відстані від сусіднього поселення.

	Містечок з населенням менше 2 000 мешканців	7	10 476 (3,09%)	5 006	5 470
	Гмін	939	271 634 (80,33%)	133 746	137 888
3.	Острозький	108	56 595 (100%)	27 356	29 239
	Міст і містечок з понад 2 000 мешканців	1	12 975 (22,92%)	6 086	6 889
	Містечок з населенням менше 2 000 мешканців	1	1 412 (2,49%)	664	748
	Гмін	106	42 208 (74,57%)	20 606	21 602
4.	Кременецький	513	221 936 (100%)	107 710	114 226
	Міст і містечок з понад 2 000 мешканців	6	31 229 (14,07%)	14 843	16 386
	Містечок з населенням менше 2 000 мешканців	5	3 604 (1,62%)	1 757	1 847
	Гмін	502	187 103 (84,3%)	91 110	95 993
	Всього	2 081	762 915 (100%)	372 670	390 245
	Міст і містечок з понад 2 000 мешканців	20	117 200 (15,36%)	55 455	61 745
	Містечок з населенням менше 2 000 мешканців	16	19 101 (2,5%)	9 166	9 935
	Гмін	2 045	626 614 (82,13%)	308 049	318 565

Джерело: складено за [11; 12].

Отже, найчисельнішою групою поселень у прикордонних повітах були *села*. За кількістю жителів вони були досить різними, що можна простежити за допомогою прикладів, що подані нижче. Так, у Сарненському повіті села в окремих випадках взагалі мало чим відрізнялися від хуторів. Наприклад, у Кисорицькій гміні село Рудня-Льва складалося з 10 будинків, у яких мешкало 63 жителі, в Александрівці налічувалося 14 будинків і 92 жителі [11, s. 60-61]. Серед найбільших сіл у прикордонних повітах варто виділити ті, що розташовувалися в Сарненському повіті: Дубровиця (640 будинків, 3 567 жителів), Городець (377 будинків, 2 274 жителі), Стрільськ (338 будинків, 2 343 жителі), Немовичі (366 будинків, 2 181 житель) [11, s. 58-65]; в Рівненському повіті Здовбиця (557 будинків, 3 456 жителів); в Кременецькому повіті: Щенснівка (367 будинків, 2 025 жителів), Великі Загайці (384 будинки, 2 017 жителів), Ридомль (541 будинок, 2 972 жителя), Залісці Вишнівецькі (501 будинок, 2 672 жителі) [12, s. 25-32]; в Острозькому повіті: Крилів (383 будинки, 2 156 жителів) [12, s. 47].

З селами безпосередньо пов'язані такі поселення, як *присілки*. Як правило, це були населені пункти, розташовані поблизу села, або були частиною великого села. Перепис 1921 р. зафіксував на території Кременецького повіту всього таких 4: у гміні Бережці Мала Рудечка і Загребля, які були присілками села Рудка, і в гміні Почаїв – Березина і Плетінка, які були присілками містечка Новий Почаїв [12, s. 25-26, 28-29]. У Рівненському повіті однойменний присілок мало с. Топча Межирицької гміни [12, s. 57].

Подібними до присілків були *передмістя*, які слід розуміти, як населений пункт, який знаходився в безпосередній близькості від міста та мав із ним тісний зв'язок. Перепис зафіксував таких всього три: Новий Корець (386 будинків, 2 086 жителів) та Заров'є (118 будинків, 978 жителів), які становили передмістя м. Корця [12, s. 52-53]. У місті Рівному таким передмістям виступала Цегельня (167 будинків, 1 097 жителів) [12, s. 57]. Фактично вони склалися історично у попередні періоди, проте на час проведення перепису 1921 р. ще не були включені до складу міст.

Колонією називали окреме компакте поселення переселенців з іншої країни, організованих на викуплених приватновласницьких землях. На території Західної Волині поява колоній пов'язана з чеською та німецькою колонізацією другої половини XIX ст. Відомо, що після продажу земель маєтку Коловерть у Межирицькій гміні Рівненського повіту утворилося три колонії – Коловерть I (13 будинків, 87 жителів), Коловерть II (77 будинків, 460 жителів) та Коловерть III (33 будинки, 224 жителі) [12, s. 56]. Велика кількість колоній на початку 1920-х рр. була характерною для Рівненського повіту – 253 (72,7% від усіх колоній в прикордонних повітах), 75 колоній розміщувалися у Сарненському повіті (Див. додаток А). Звертає увагу той факт, що в одній лише Тучинській гміні Рівненського повіту налічувалося 51 колонія (Див. додаток Г). Чисельність жителів у

колоніях була не однаковою і не мала якихось чітко окреслених меж. Наприклад, колонія Вежиця в Корецькій гміні, налічувала 1 будинок де проживало 13 осіб. Однією з найбільших колоній була Осова Стидинської гміни, яка налічувала 112 будинків, 722 жителі [12, s. 59]. Як правило, у колоніях проживало від 2 до 7 десятків людей, але були й більші за кількістю жителів. Насамперед це було характерно для Рівненського повіту: Антонівка Березнівської гміни (69 будинків, 641 житель), Новий Країв Бугринської гміни (69 будинків, 448 житель), Мочулки Клеванської гміни (62 будинки, 441 житель), Стара Любомирка Кустинської гміни (80 будинків, 535 жителів), Новини Людвипільської гміни (79 будинків, 476 жителів), Михайлівка Рівненської гміни (75 будинків, 442 жителі), Антонівка Тучинської гміни (83 будинки, 446 жителів) та ін [12, s. 48-61].

До великих за кількістю жителів колоній у Сарненському повіті можна віднести Антонівку в Городецькій гміні, яка нараховувала 108 будинків у яких проживало 609 осіб, Жолудськ Рафалівської гміни (68 будинків, 446 жителів) та Олізарка цієї ж гміни (56 будинків, 326 жителів) [11, s. 58-65].

Осадою у міжвоєнний період називали мале поселення, що складалося з одного або кількох господарств і розміщувалося поблизу села. Згідно з даними перепису 1921 р. найбільше осад у прикордонних повітах Західної Волині спостерігалося в Кременецькому повіті – 57, в тому числі 34 із них – в гміні Почаїв [12, s. 25-32] (Див. додаток В). У Рівненському повіті було 23 осад [12, s. 48-61] (Див. додаток Д), а у Сарненському – 16 (в тому числі 7 у гміні Бережниця) [11, s. 58].

При промислових підприємствах у сільській місцевості виникають такі поселення, як *фабричні осад*. Жителі цих населених пунктів жили в сільській місцевості, проте були зайняті в фабрично-заводському виробництві. Всі фабричні осад розташовувалися в Рівненському повіті: в Березнівській гміні – Моквин (9 будинків, 86 жителів) біля Моквинської папірні; в Клеванській гміні – Оржів (12 будинків, 310 жителів) біля Оржівських деревообробних підприємств (лісопильня, фанерна та паркетна фабрики); в Межиріцькій гміні – Межиріч-Цегельня (9 будинків, 36 жителів); в Рівненській гміні – Бабин (5 будинків, 30 жителів) та Великий Олексин (31 будинок, 181 житель) біля цукрових заводів; в Здовбицькій гміні – Порозово (9 будинків, 115 жителів) біля Здолбунівського цементного заводу [11; 12]. Фактично всі вони тяжіли до промислового сектору цього прикордонного повіту.

Подібний характер мали і *осади млинарські*, які розташовувалися поблизу сіл, де були млини. По суті справи тут проживала родина мельника. Щоправда, у міжвоєнний період такі поселення існували лише формально і вже не розділялися з селами. Привертає до себе увагу те, що зазвичай назви такі осад мали ідентичні до назви населеного пункту, поряд з яким вони розташовувалися. У чотирьох прикордонних повітах таких нараховувалося всього 16. Сім із них перебували в Кременецькому повіті: в гміні Вишнівець – Горинка, Мишківці, Загороддя, в гміні Бірки Границя, Ольхове, Поповське [12, s. 25-32]. У Рівненському повіті про них відомо у гміні Стидин – Тростянець, в гміні Тучин – Мичів [12, s. 59-60]. В Острозькому повіті млинарська осада зафіксована в гміні Новомалин – Болотківці [12, s. 47] (Див. додаток Б). У Сарненському повіті на них натрапляємо в гміні Дубровиця – Кривиця (1 будинок, 5 жителів) та в гміні Кісоричі – Жолобища (4 будинки, 15 жителів), а в Німовицькій гміні – Рудня Німовицька [11, s. 58-65].

З другої половини 1920-х рр. спостерігалося збільшення кількості осад за рахунок військових поселенців із центральних регіонів Польщі, яким тут надавали у володіння землю для організації на ній сільських господарств. Перепис 1921 р. зафіксував лише 3 військові осад на теренах Клеванської гміни Рівненського повіту: Старий Жуків (1 будинок, 22 жителі), Новосілки (1 будинок, 19 жителів) і Константинів (1 будинок, 11 жителів). Мешканцями усіх трьох осад були чоловіки поляки [12, s. 52]. Припускаємо, що перепис 1921 р. таким чином зафіксував початок військового осадництва на Волині. Напевно, чоловіки прибули в зазначені місцевості з метою підготувати умови для переїзду своїх родин, адже від держави осадники отримували порожні ділянки.

Фільварком вважався відокремлений господарський комплекс із житловими будівлями, який розміщувався в межах одного поселення і, як правило, належав одному чи кільком власникам. Найбільше фільварків налічувалося у Рівненському повіті (123), а значно менше в інших: Кременецькому (57), Сарненському (35), Острозькому (19) повітах (Див. додаток Д). Більшість із них, як самостійні населені пункти на сьогоднішній день вже не існують чи змінили свій статус. Серед найбільших фільварків у Рівненському повіті були Зірне (власність Марка Малинського, 20 будинків, 248 жителів), Головниця (власність Адольфа Залеського, 9 будинків, 140 жителів), Шпанів (власність Януша Радзивіла, 16 будинків 185 жителів), Пустомити (власність Чеслава Прушинського, 17 будинків, 90 жителів), Волошки (14 будинків, 82 жителі). В Острозькому повіті найбільшим фільварком були

Кургани (власність Василя Шульгіна, 18 будинків, 148 жителів). У Кременецькому повіті до найбільших фільварків відносилися Великі Загайці (11 будинків, 134 жителі) та Матвіївці (власність родини Лєдуховських, 8 будинків, 82 жителі). У Сарненському повіті до великих фільварків належали Воробин (власність родини Броель-Плятерів, 10 будинків, 152 жителі), Рокитне (12 будинків, 60 жителів), Бродець (13 будинків, 67 жителів). Досить часто при підрахунку фільварки не відокремлювали від найближчого, а зазвичай і однойменного населеного пункту [11; 12].

Найменшим сільським поселенням був *хутір*, який розташовувався на відокремленій ділянці землі, що перебувала у власності окремого господаря. Найбільша кількість хуторів була в Сарненському повіті – 137, а в окремих гмінах вони були домінуючим типом поселення. Так, в Кісорицькій гміні, через яку проходив польсько-радянський кордон, з 89 населених пунктів 52 відносилися до хуторів. У гміні Більська Воля з 37 населених пунктів 23 були хутори. У Степанській гміні кожен другий, а в Деражненській кожен третій населений пункт мав статус хутир. У Кременецькому повіті найбільша кількість хуторів розміщувалася в гміні Бережці (29) та Радивилів (17). Чисельність будинків на хуторі була неоднаковою, найменшими вони були в межах Сарненського повіту і досить часто склалися з 1 будинку, і від 4 до 12 жителів. Найбільшим хутором у прикордонних повітах був Бродівський в Острозькому повіті 71 будинок, і 457 жителів [12, с. 46].

Зважаючи, що значна частина території прикордонних повітів розташовувалася в лісистій місцевості, то частина сільських поселень була пов'язана з лісом. Сюди відносяться *лісничівки*, які були, як правило, поселеннями, з однією, а рідше з двома будівлями, де мешкав лісник зі своєю родиною. Всього на території чотирьох повітів таких нараховувалося 107, в т.ч. 19 в Березнівській гміні Рівненського повіту та 16 в Дубровицькій гміні Сарненського повіту.

Дещо більшими господарсько-управлінськими одиницями були *надлісництва*, які відповідали за догляд за певними лісовими масивами. У Рівненському повіті, Костопільської гміні до таких віднесено Підлужне (3 будинків, 23 жителі), у Клеванській гміні – Суськ (10 будинків, 62 жителі) [12, с. 52-53], в Кременецькому повіті, у гміні Шумськ – Малинів (8 будинків, 45 жителів) [12, с. 30].

У зв'язку з широким використанням лісових ресурсів з'являлися поселення *смолярня*, жителі яких займалися добування смоли, скипидару і вугілля з деревини хвойних дерев. На території прикордонних повітів Західної Волині таких зафіксовано 4: в Дубровицькій гміні Сарненського повіту – Вонячівка (2 будівлі, 14 жителів) [11, с. 58], та 3 в Клеванській гміні Рівненського повіту – Клевань, Суськ та Руда Красна [12, с. 52]. На території Тучинської гміни розташовулося поселення з визначенням *тартак*. До цієї категорії поселень відносилися Рисв'янка (6 дворів, 42 жителі), мешканці якого займалися первинною переробкою деревини, розпилювали колоди на пиломатеріали потрібних розмірів та якості за допомогою лісопильної рами [12, с. 60]. У Березнівській гміні розташовувалася *лісова осада* Бобер (5 дворів, 45 жителів) [12, с. 48].

З виробництвами були пов'язані такі поселення, як цегельні (виробництво цегли), гуральні (виробництво горілки), гути (виробництво скла). Так, у Дубровицькій гміні Сарненського повіту перепис зафіксував цегельні в Кривиці (1 будинок, 9 жителів) [11, с. 58]; у Рівненському повіті в Кустинській гміні – Городище, Березнівській гміні – Ляховичі (1 будинок, 12 жителів) [12, с. 48, 54]. Гуральня в Деражненській гміні – Мар'янівка (8 будинків, 60 жителів) [12, с. 50]. У Тучинській гміні гута – Малі Седлища (15 будинків, 214 жителів) [12, с. 52]. Згадані виробничі поселення були спадком попередньої епохи, коли з приватної ініціативи великих землевласників в їхніх приватних володіннях виникали невеликі підприємства, а поряд з ними поселення, в яких проживали працівники зі своїми родинами.

Розбудова в другій половині XIX ст. в межах тодішньої Волинської губернії мережі залізничних доріг спричинила появу на теренах краю таких поселень, як *залізнична станція* та *полустанок*. Перепис 1921 р. зафіксував у межах чотирьох прикордонних повітів 22 залізничні станції та 4 полустанки. Частина з них становили окремі населені пункти, а частина була однойменними станціями у тому випадку, коли залізниця проходила на певній віддалі від населеного пункту. У Сарненському повіті залізничні станції – Тутовичі (3 будинки, 11 жителів), Дубровиця, Антонівка, Остки (3 будинки, 15 жителів), Єльно (8 будинків, 37 жителів), Клесів, Томашгород (17 будинків, 85 жителів), Стрільськ (5 будинків, 27 жителів), Рафалівка, Жолудськ (2 будинки, 14 жителів), Хиночі (9 будинків, 78 жителів), Добринь (2 будинки, 7 жителів), Володимирець (3 будинки, 2 жителі), Біле (10 будинків, 62 жителі), Удрицьк (25 будинків, 134 жителі) і полустанок Гали (2 будинки, 11 жителів) [11, с. 58-65]. У Рівненському повіті в межах Клевані існувала і залізнична станція, і

полустанок разом 86 будинків, 656 жителів. Інші станції в цьому ж повіті – Моквин (10 будинків, 56 жителів), Немовичі (10 будинків, 53 жителі) та Івачків. У Острозькому повіті відома залізнична станція Оженин (8 будинків, 40 жителів) і полустанок Могиляни (1 будинок, 9 жителів) [12, s. 46-47]. У Кременецькому повіті було лише 2 залізничні станції – Ланівці (26 будинків, 140 жителів) та Корначівка (5 будинків, 20 жителів) [11; 12].

Одне із основних питань перепису 1921 р. було безпосередньо пов'язане з національністю. При цьому незначна частина населення в Сарненському повіті мала очевидні проблеми з визначенням їхньої національності, адже ідентифікували себе як «тутейші». Щоправда, це не було масовим явищем, а зафіксовано лише в окремих випадках. Зокрема, з 1 618 «тутейших» 701 проживав у Бересті Дубровицької гміни. Ще 435 осіб із цієї ж категорії мешкало в Осницьку Клесівської гміни та інших населених пунктах Городецької, Клесівської, Немовицької, Рафалівської та Володимирецької гмін [11, s. 58-65].

Перепис 1921 р. дає можливість проаналізувати етнічний склад прикордонних територій Західної Волині. 80,31% жителів прикордонних повітів заявили про свою національність як українську, 14,9% – польську, 1,77% – єврейську, 1,11% – чеську, 1,15% – німецьку, інші – 0,65% (Див. табл. 2). Таким чином етнічну основу, практично більшості сіл становили українці. Разом із ними могли проживати поляки та євреї. Наприклад, у с. Верхів Хорівської гміни Острозького повіту, з 1 078 жителів – 913 назвали рідною мовою українську, а 138 – польську. Крім того, в селі проживало 20 євреїв та 7 представників інших етносів [12, s. 46]. В окремих селах чисельність євреїв була досить значною. Так, наприклад в с. Глинки Рівненського повіту з 1 134 жителів 317 були євреї [12, s. 57]. У с. Корост Степанської гміни з 1 909 жителів 100 це були євреї [12, s. 56].

Окремо варто зауважити, що в досліджуваному регіоні перепис зафіксував єврейські колонії. Зокрема, це Осова в Степанській гміні, де з 722 жителів 700 були євреї, 12 німці, 2 поляків та 8 українців [12, s. 59]. Крім того, єврейські колонії були в Рафалівській гміні Сарненського повіту – Олізарка (321 євреї з 326 жителів), Рафалівка (332 євреї з 645 жителів), Жолудськ (418 євреїв з 448 жителів) [11, s. 63-64]. У Тучинській гміні Рівненського повіту єврейськими поселеннями були села Антонівка (482 євреї з 525 жителів) та Малі Седлища (663 євреї з 996 жителів) [12, s. 59-60].

Чехи та німці проживали переважно в колоніях та селах Тучинської та Дядьковицької гмін Рівненського повіту. Серед великих чеських поселень були – Глинськ Чеський (1 015 чехів з 1 488 жителів), Дібрівка (282 чехи з 303 жителів), Грушвиця (297 чехів з 1 842 жителів), Мартинівка (243 чехи з 292 жителів), Підцурків (220 чехів з 243 жителів), Гільча Чеська (396 чехів з 458 жителів) [12, s. 50-51, 60]. Великими німецькими поселеннями були Коловерть II (175 німців з 460 жителів), Коловерть III (157 німців з 224 жителів), Синяківка (129 німців з 136 жителів), Мидськ (205 німців з 248 жителів), Стидинська Колонія (147 німців з 189 жителів), Кути-Залісся (182 німці з 286 жителів), Амелін (171 німець з 217 жителів), Мар'янівка (188 німців з 355 жителів) Порозів (171 німець з 229 жителів) [12, s. 49, 56, 59-61]. У колонії Мочулки Клеванської гміни спільно проживали німці та євреї, з 433 жителів 255 німці, 103 євреї, 48 поляків та 22 українців [12, s. 52].

Таблиця 2

Розподіл сільського населення за етнічною приналежністю

	Повіт	Кількість сільських жителів					Всього	
		українців	поляків	євреїв	Чехів	німців		
1.	Сарненський	96 740 (76,98%)	21 814 (17,35%)	4 464 (3,55%)	56 (0,04%)	425 (0,33%)	2 170 (1 618 тутейші, 319 росіяни, 194 білоруси, 39 інші) (1,72%)	125 669 (100%)
2.	Рівненський	208 564 (76,78%)	42 835 (15,76%)	5 580 (2,05%)	6 581 (2,42%)	6 758 (2,48%)	1 316 (1 117 росіяни, 112 білоруси, 87 інші) (0,48%)	271 634 (100%)

3.	Острозький	36 591 (86,69%)	4 819 (11,41%)	338 (0,8%)	295 (0,69%)	65 (0,15%)	100 (81 росіяни, 12 білоруси, 7 інші) (0,23%)	42 208 (100%)
4.	Кременецький	161 343 (86,23%)	24 481 (13,08%)	710 (0,37%)	68 (0,03%)	12	489 (470 росіяни, 19 інші) (0,26%)	187 103 (100%)
	Всього	503 238 (80,31%)	93 949 (14,99%)	11 092 (1,77%)	7 000 (1,11%)	7 260 (1,15%)	4 075 (0,65%)	626 614 (100%)

Дещо різнилася релігійна структура досліджуваного регіону. Зокрема, перепис показав явне домінування в досліджуваному регіоні православного населення (85,05%). Найвища частка населення православного віросповідання зосереджувалася в Кременецькому повіті (91,68%), найнижча – в Рівненському (79,35%). Римо-католики за чисельністю поступалися православним та становили 10,96%. У трьох повітах – Сарненському, Острозькому та Кременецькому, їх частка не перевищувала 10%. Натомість у Рівненському повіті частка римо-католиків серед сільського населення становила 14,24%. Юдеї, які традиційно становили велику групу населення, насамперед у містах та містечках, значно меншою мірою селилися у сільській місцевості, де їх частка становила 2 %. При цьому, частка юдеїв, в загальній структурі досліджуваного регіону зменшувалася з півночі на південь. Відповідно, найбільша кількість юдеїв зафіксована переписом у Сарненському повіті 3,98%. Тут вони проживали фактично в кожному селі. У Рівненському повіті юдеї становили 6 055 жителів (2,22%) і зазвичай проживали у великих селах та колоніях. Ще меншою частка євреїв була в Острозькому (1,03%) та Кременецькому (0,56%) повітах. У Рівненському повіті проживала найчисельніша громада представників протестантських течій: 9 508 євангельських християн, що становили 90,89% від усіх представників цієї конфесії. Крім того, в Рівненському повіті проживала чисельна громада баптистів – 1 682 особи або 95,13% від усіх представників цієї конфесії в досліджуваному регіоні. Це було зумовлено тим, що саме в Рівненському повіті була найчисельніша громада колоністів чехів та німців (Див. табл. 3).

Таблиця 3

Розподіл сільського населення за віросповіданням

	Повіт	Чисельність сільських жителів за віросповіданням					всього
		правосл.	рим.-кат.	юдеїв	єв. хр.	інші	
1.	Сарненський	108 486 (86,32%)	11 552 (9,19%)	5 008 (3,98%)	612 (0,48%)	11 (в т.ч. 8 греко-католики)	125 669 (100%)
2.	Рівненський	215 568 (79,35%)	38 698 (14,24%)	6 055 (2,22%)	9 508 (3,5%)	1 805 (в т.ч. 1 682 баптисти, 97 греко-католики) (0,66%)	271 634 (100%)
3.	Острозький	37 350 (88,49%)	4 084 (9,67%)	435 (1,03%)	270 (0,63%)	69 (в т.ч. 66 баптисти) (0,16%)	42 208 (100%)
4.	Кременецький	171 553 (91,68%)	14 359 (7,67%)	1 050 (0,56%)	70 (0,03%)	71 (в т.ч. 20 баптисти, 43 греко-католики) (0,03%)	187 103 (100%)
	Всього	532 957 (85,05%)	68 693 (10,96%)	12 548 (2%)	10 460 (1,66%)	1 957 (0,31%)	626 614 (100%)

Складено за: [11; 12].

Отже, прикордонні повіти Західної Волині на час входження до складу відродженої Польської держави мали низький рівень урбанізації, а більшість населення проживала у сільській місцевості. Переважаючими формами поселень у досліджуваному регіоні були села, хутори, колонії, осадки та ін. Розвиток залізничної інфраструктури спричинив появу на території Західної Волині нових типів поселень – залізничні станції та полустанки. Кожен із повітів мав свою особливу поселенську структуру. Так, найбільша кількість сільських поселень була зафіксована в Рівненському повіті, який був найбільш етнічно строкатим. Тут, поряд з українцями, поляками та євреями, мешкали чехи та німці.

Більша частина території Сарненського повіту – це заболочені ліси та низини, тому тут переважали невеликі села та хутори з достатньо однорідним населенням. Найменший із прикордонних повітів – Острозький був найбільш урбанізованим, оскільки кожен четвертий житель повіту мешкав у місті чи містечку. Сільські поселення Кременецького були найбільш моноетнічними, неукраїнське населення тут становило трохи більше 13%. Прикордонний характер цих повітів зумовив особливу увагу польської влади до цього регіону, яка з одного боку намагалася послабити впливи, які йшли з радянського боку кордону, а з іншого – залучитися підтримкою місцевого населення. Загалом традиціоналізм, регіоналізм, локальна замкнутість, прихильність до місцевих звичаїв сприяли збереженню місцевим населенням своєї самобутності. Недостатнє державне фінансування прикордонних повітів зумовило те, що вони протягом усього міжвоєнного періоду залишалися аграрними та економічно відсталими.

Список використаних джерел та літератури:

1. Кічий С. Національний склад населення Західної України на початку 1930-х років. *Матеріали ХІ наук. конф. проф.-викл. складу і студ. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки*. Луцьк, 1994. Ч. 2. С. 78–80.
2. Колесник В. Народонаселення Волинського воєводства: (1921–1939 рр.) : за матеріалами переписів в сучасних українських і польських дослідженнях. *Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи : тези доп. і повідомл. II регіон. і VI обл. іст.-краєзн. конф.* Луцьк, 1992. С. 119–120.
3. Кубійович В. Західні українські землі в межах Польщі 1920–1939. *Наукові праці*. Париж; Львів, 1996. С. 246–265.
4. Кучерепа М. Етнодемографічні зміни у Волинському воєводстві 1921–1939 рр. *Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1921–1939): матеріали міжнар. наук. конф.* Дрогобич, 2005. С. 19–33.
5. Литвинюк В. Зміни в соціальній і національній структурі населення Волинського воєводства у міжвоєнний період : (1921–1939 рр.). *Наук. вісн. Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки*. Луцьк, 1997. № 2 : Іст. науки. С. 42–44.
6. Макачук С. Західна Волинь у 20-30-х роках ХХ ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип. 17. С. 226–237.
7. Марчук В. Національний склад міських поселень Західної Волині на початку 1920-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки*. Острог, 2014. Вип. 22. С. 111–127.
8. Свинчук А. Національні меншини Волинського воєводства в період 1921–1939 рр. *Наук. вісн. Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки*. Луцьк, 1998. № 1 : Іст. науки. С. 63–67.
9. Kęsiek J. Struktura narodowościowa województwa wołyńskiego w okresie międzywojennym. *Kresy Wschodnie II Rzeczypospolitej: Przekształcenia struktury narodowościowej 1931–1948*. Wrocław, 2006. S. 13–23.
10. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. Warszawa, 1988. 203 s.
11. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Poleskie. Warszawa, 1924. T. VIII. 95 s.
12. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1923. T. IX. 84 s.

References:

1. Kichiy S. Natsionalnyi sklad naselennia Zakhidnoi Ukrainy na pochatku 1930-kh rokiv. *Materialy KhL nauk. konf. prof.-vykl. skladu i stud. Volyn. derzh. un-tu im. Lesi Ukrainky*. Lutsk, 1994. Ch. 2. S. 78–80.
2. Kolesnyk V. Narodonaselennia Volynskoho voievodstva: (1921–1939 rr.) : za materialamy perepysiv v suchasnykh ukrainskykh i polskykh doslidzhenniakh. *Mynule i suchasne Volyni. Kraieznavstvo: istoriia, zdobutky, perspektyvy : tezy dop. i povidoml. II rehion. i VI obl. ist.-kraiezn. konf.* Lutsk, 1992. S. 119–120.
3. Kubiiovych V. Zakhidni ukrainski zemli v mezhakh Polshchi 1920–1939. *Naukovi pratsi*. Paryzh; Lviv, 1996. S. 246–265.
4. Kucherepa M. Etnodemohrafichni zminy u Volynskomu voievodstvi 1921–1939 rr. *Poliaky, ukraintsi, bilorusy, lytovtsi u mizhvoiennii Polshchi (1921–1939): materialy mizhnar. nauk. konf. Drohobych*, 2005. S. 19–33.
5. Lytvyniuk V. Zminy v sotsialnii i natsionalnii strukturi naselennia Volynskoho voievodstva u mizhvoiennii period : (1921–1939 rr.). *Nauk. visn. Volyn. derzh. un-t im. Lesi Ukrainky*. Lutsk, 1997. № 2 : Ist. nauky. S. 42–44.
6. Makarchuk S. Zakhidna Volyn u 20-30-kh rokakh KhKh st. (etnosotsialni ta politychni vidnosyny v kraii). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. Lviv, 2008. Vyp. 17. S. 226–237.
7. Marchuk V. Natsionalnyi sklad miskykh poselen Zakhidnoi Volyni na pochatku 1920-kh rokiv. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii: Istorychni nauky*. Ostroh, 2014. Vyp. 22. S. 111–127.
8. Svychnuk A. Natsionalni menshyny Volynskoho voievodstva v period 1921–1939 rr. *Nauk. visn. Volyn. derzh. un-t im. Lesi Ukrainky*. Lutsk, 1998. № 1 : Ist. nauky. S. 63–67.

Додаток А
Структура сільських поселень Сарненського повіту

	Гміна	Кількість							Всього
		Сіл	Кол.	Хут.	Фільв.	Осад	Лісн.	Інші	
1	Бережниця	15	11	4	2	7	-	-	39
2	Більська Воля	8	3	23	-	2	-	1 осада млинарська	37
3	Володимирець	20	11	1	3	-	6	3 залізничні станції	44
4	Висоцьк	17	2	4	5	1	4	2 залізничні станції	35
5	Городець	10	21	4	2	1	-	2 залізничні станції	40
6	Дубровиця	17	-	3	4	1	16	1 осада млинарська, 3 цегельні, 1 смолярня, 1 тартак, 1 залізнична станція	48
7	Кісоричі	21	1	52	3	-	9	1 осада млинарська, 1 цегельня, 1 залізнична станція	89
8	Клесів	15	6	23	2	1	6	2 осад млинарські, 3 залізничні станції	58
9	Любиковичі	11	2	14	7	-	2	1 залізнична станція	37
10	Немовичі	12	7	4	4	1	-	1 осада млинарська	29
11	Рафалівка	15	11	5	3	2	3	2 залізничні станції, 1 залізничний полустанок	42
	ВСЬОГО	161	75	137	35	16	46	28	498

Підраховано за: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Poleskie. Warszawa, 1924. T. VIII. S. 58-65

Додаток Б
Структура сільських поселень Острозького повіту

	Гміна	Кількість							Всього
		Сіл	Кол.	Хут.	Фільв.	Осад	Лісн.	Інші	
1.	Майків	7	2	-	6	-	-	-	15
2.	Новомалин	17	-	-	5	-	-	1 осада млинарська	23
3.	Сіянци	17	2	4	2	-	-	1 полустанок	26
4.	Хорів	22	4	4	6	-	5	1 залізнична станція	42
	ВСЬОГО	63	8	8	19	-	5	3	106

Підраховано за: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1923. T. IX. S.46-47.

Додаток В
Структура сільських поселень Кременецького повіту

	Гміна	Кількість							Всього
		Сіл	Кол.	Хут.	Фільв.	Осад	Лісн.	Інших	
1.	Бережці	22	7	29	-	-	-	2 присілки	60
2.	Біла Криниця	27	1	7	2	9	-	-	46
3.	Білозерка	15	-	1	2	-	-	1 залізнична станція	19
4.	Бірки	16	-	1	9	1	-	3 осад млинарських	30
5.	Борсуки	15	-	-	5	2	2	1 осада млинарська	25
6.	Вербовець	10	-	1	1	5	-	1 залізнична станція	18
7.	Вишгородок	21	-	1	1	-	-	-	23
8.	Вишнівець	19	1	10	13	1	-	3 осад млинарських	47
9.	Дедеркали	11	2	2	9	2	-	1 монастир	27
10.	Заруддя	12	-	5	12	2	1	-	32
11.	Панківці	6	-	-	1	1	-	-	8

12.	Почаїв	16	-	12	-	34	-	1 монастир, 2 присілки	65
13.	Радивилів	19	-	17	-	-	-	-	36
14.	Старий Олек- синець	13	1	10	-	-	-	-	24
15.	Шумськ	24	-	5	2	-	10	1 надлісництво	42
	ВСЬОГО	246	12	101	57	57	13	16	502

Підраховано за: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1923. T. IX. S. 25-32.

Додаток Г
Структура сільських поселень Рівненського повіту

	Гміна	Кількість							Всього
		Сіл.	Кол.	Хут.	Фільв.	Осад	Лісн.	Інших	
1.	Березне	21	26	9	9	1	19	1 цегельня, 1 осада фабрична, 1 осада лісна,	88
2.	Бугрин	24	4	3	14	-	-	-	45
3.	Гоща	14	1	-	10	1	-	-	26
4.	Деражне	13	20	18	4	-	-	1 гуральня	56
5.	Дяцьковичі	33	11	2	13	-	-	-	59
6.	Здовбиця	17	9	6	4	3	-	1 осада фабрична, 1 залізнична станція	41
7.	Клевань	19	2	10	2	1	7	3 осаді військові, 3 смолярні, 1 надлісництво, 1 осада фа- брична, 1 залізнична станція, 1 полустанок	51
8.	Корець	14	6	-	3	-	-	2 передмістя	25
9.	Костопіль	16	23	10	5	1	3	1 залізнична станція, 1 надлісництво	60
10.	Кустин	20	18	2	8	2	2	1 цегельня, 1 осада фабрична	54
11.	Людвипіль	55	31	10	3	2	3	-	104
12.	Межиріч	31	15	5	12	1	-	1 осада фабрична, 1 полустанок	66
13.	Рівне	27	8	1	22	-	5	2 осаді фабричні, 1 передмістя	66
14.	Степань	15	8	30	2	2	2	1 залізнична станція	60
15.	Стидин	12	20	1	3	3	1	1 осада млинаруська	41
16.	Тучин	25	51	2	9	6	1	1 осада млинаруська, 1 тартак, 1 гута	97
	ВСЬОГО	356	253	109	123	23	43	32	939

Підраховано за: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1923. T. IX. S. 48-61

Додаток Д
Структура сільських поселень прикордонних повітів Західної Волині

	Повіт	Кількість							Всього
		Сіл.	Кол.	Хут.	Фільв.	Осад	Лісн.	Інших	
1.	Сарненський	161	75	137	35	16	46	28 (15 залізничних станцій, 6 осад млинаруських, 4 цегельні, 1 смолярня, 1 тартак, 1 полустанок)	498

2.	Рівненський	356	253	109	123	23	43	32 (7 осад фабричних, 4 залізничні станції, 3 осади військові, 3 смолярні, 2 осади мли- нарські, 2 цегельні, 2 надлісництва, 2 полустан- ки, 2 передмістя, 1 гураль- ня, 1 тартак, 1 гута, 1 осада лісова, 1 надлісництво)	939
3.	Острозький	63	8	8	19	-	5	3 (1 осада млинарська, 1 залізнична станція, 1 полустанок)	106
4.	Кременець- кий	246	12	101	57	57	13	16 (7 млинарських осад, 4 присілки, 2 залізничні станції, 2 монастирі, 1 надлісництво)	502
	ВСЬОГО	826	348	355	234	96	107	79 (в т.ч. 22 залізничні станції, 4 полустанки, 16 осад млинарських та ін.)	2 045

Підраховано за: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1923. T. IX. S. 25-32, 46-61;

Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Poleskie. Warszawa, 1924. T. VIII. S. 58-65.

Отримано: 22.03.2024.

Прорецензовано: 26.03.2024.

Прийнято до друку: 29.03.2024.

e-mail: tetomel4ak@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2024-35-114-122

Омельчак Т. Структура ремісничого виробництва Рівного у міжвоєнний період (1921–1939 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2024. Вип. 35. С. 114–122.

УДК: 477.83/86 “1921–1939”

Тетяна Омельчак

СТРУКТУРА РЕМІСНИЧОГО ВИРОБНИЦТВА РІВНОГО У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1921–1939 РР.)

У статті, на основі звітів Ремісничої палати в Луцьку проаналізовано структуру ремісничого виробництва м. Рівного у міжвоєнний період. Дано характеристики зайнятості жителів м. Рівного в ремеслі. Встановлено, що м. Рівне в міжвоєнний період було одним з центрів ремісничого виробництва Волинського воєводства. Визначено фактори, які впливали на зайнятість населення в ремеслі.

Ключові слова: Волинське воєводство, м. Рівне, міжвоєнний період, ремесло.

Tetiana Omelchak

THE STRUCTURE OF CRAFT PRODUCTION IN THE INTERWAR PERIOD (1921–1939)

The article analyzes the structure of craft production in the city of Rivne in the interwar period based on the Lutsk Chamber of Crafts. It was established that in the interwar period in Poland, a fairly thorough legislative framework was developed to regulate all spheres of craft and craft production. A fairly large number of craftsmen of various specialties worked in the city of Rivne. The complicated procedure for obtaining a craft card – the main condition for the legal practice of a craft – led to the fact that many craftsmen worked without permits. The development of craft production not only in Rivne but also in the entire Volyn Voivodeship was hindered by such factors as insufficient technical equipment in craft workshops, the manual method of production, an increase in the cost of labor, a low technical level of manufactured products, inefficient organization of the sale of goods, a change in the economic situation and limited support for the craft sector from the Polish authorities. The most common craft specialties in Rivne used cheap local raw materials. These are the specialties of the leather, metal, wood, textile, and service industry groups. Among them are carpenters, tailors, shoemakers, blacksmiths, butchers, bakers, etc. Craft production in Rivne in 1921-1939 was mainly aimed at meeting the needs of the local population and, first of all, the rural. Because the solvency of the rural population was low, artisans received a small profit. The rather difficult situation of Rivne artisans and handicraft production was worsened by such unfavorable conditions as competition from the factory industry, stagnation of the construction movement, and an increase in the number of products produced by factories.

Keywords: Volyn voivodeship, Rivne, the interwar period, craft.

Історія економічного розвитку окремих місцевостей Волинського воєводства в міжвоєнний період нині потребує об'єктивного дослідження. Наявна наукова література, яка торкалася б тих чи інших аспектів господарського життя волинських земель, представлена в основному економічними та історичними публікаціями в наукових періодичних виданнях та матеріалах наукових конференцій. Однак комплексні роботи з економічного розвитку Волині в період її перебування в складі Польської держави відсутні. У зв'язку з цим, вивчення ремісничого виробництва, як складової частини економічного розвитку волинських земель, на прикладі окремого населеного пункту, є актуальним для сучасної історичної науки.

Польські автори почали вивчення проблеми розвитку народних промислів та ремесел на території східних воєводств ще в міжвоєнний період. До них можна віднести праці співробітниці відділу народних художніх промислів Міністерства промисловості і торгівлі Польщі Яніни Оринжини [16; 17; 18]. У своїх роботах авторка охарактеризувала основні види народних промислів «східних кресів». Особливу цінність її досліджень мають статистичні дані по повітах. Дослідження Іцхака Борнштейна [12], присвячене історії розвитку єврейського ремесла на території Польщі, починаючи з 1914 року.

Однією з перших, у вітчизняній історіографії, дослідниць економіки міжвоєнної Волині, в тому числі і окремих аспектів розвитку ремесла і ремісничого виробництва, була Валентина Литвинюк [8]. Цілий ряд публікацій, присвячених різним аспектам функціонування ремісничого виробництва у Волинському воєводстві, були підготовлені Володимиром Марчуком [9; 10]. Проте дані дослідження торкалися вивчення ремісничого виробництва в межах усього Волинського воєводства в міжвоєнний період. Натомість, розгляд даної проблеми на прикладі окремо взятого населеного пункту Волині у 1921-1939 рр. ще не було об'єктом спеціального вивчення у історичній науці.

Метою цієї публікації є проведення комплексного аналізу структури зайнятості жителів м. Рівне в ремісничому виробництві у 1921–1939 рр.

У міжвоєнний період ХХ ст. Волинь, зокрема й Рівне, перебували в складі Польської держави, а за чисельністю мешканців займало першість, випереджаючи Луцьк та Ковель. Традиційно, для волинських міст, близько 50% населення було зайняте в ремеслі та торгівлі. Проте, відсутність статистичних відомостей дає лише приблизне уявлення про кількість рівнян зайнятих в ремеслі. Це пов'язано з тим, що аж до появи в червні 1927 р. розпорядження Президента Польщі «Про промислове право», на теренах Польщі функціонувало п'ять різних законів, які регулювали відносини в ремісничому виробництві. Контроль за ремісничим виробництвом, в цей період, ліг на плечі місцевого самоврядування, яке за рахунок видачі дозволів на ведення ремесла наповнювала місцеву скарбницю. Проте, вже починаючи з 1928 року з'явилася можливість вести систематичний облік ремісничих закладів.

Варто зазначити, що на початку 1920-х років ремісниче виробництво в м. Рівне розвивалося досить швидко та бурхливо. Цьому сприяло відсутність конкуренції з боку дешевих товарів фабричної промисловості. Пізніше, позитивний вплив на ремісниче виробництво мала інфляція, яка значною мірою звільнила ремісників від податкового тягара, знецінила та практично ліквідувала позички взяті на відбудову майстерень [14, s. 113]. Проте, вже в другій половині 1920-х ремесло починає зазнавати конкуренції з боку заводського виробництва. В першу чергу, при закупівлі матеріалів, ціна на які впливала на кінцеву вартість продукції. Великі промислові підприємства купуючи матеріали користувалися різноманітними пільгами, знижками на перевезення і т.д. Натомість, індивідуальний ремісник купував матеріал по значно вищих цінах, як правило роздрібних, в кращому випадку гуртових, що звичайно ж позначалося на собівартості ремісничого виробу [15, s. 86].

Для самостійного ведення ремесла необхідно було отримати ремісничу карту та підтвердити професійні навички. Ремісник, який не міг довести професійні здібності, необхідні для ведення того чи іншого ремесла, але при цьому займався ним, був «нелегальним», або т.зв «партачем», з яким вели боротьбу органи влади та організації цехових ремісничих майстрів.

Подання доказу наявності необхідних професійних здібностей було потрібно не тільки від нових кандидатів в ремісники, а й від тих, хто займався ремеслом багато років. Згідно зі статтею 198 закону «Про промислове право» від 7 червня 1927 р. формальним доказом володіння такими здібностями та вміннями могло слугувати свідоцтво магістрату або гмінного управління, яке підтверджувало, що дана особа безпосередньо перед оголошенням закону працювала протягом 5 років самостійно займався ремеслом [19, s. 719 – 720]. Якщо заявником були подані всі необхідні докази, передбачені статтею 145, промислова влада першої інстанції повинна була протягом 30 днів з моменту подачі заяви видати ремісничу карту (ст. 147) [19, s. 720].

Варто наголосити, що поряд з легальним ремеслом, завжди паралельно працювали нелегальні ремісники. Збільшення чи зменшення кількості «партачів», була пов'язана з одного боку, з умовами отримання дозволу на виконання ремесла, а з іншого – з певним фінансовим тягарем у веденні справи. Особливо відчутно збільшилася кількість нелегалів під час економічної кризи початку 1930-х років, становлячи в окремих випадках до половини від усіх зайнятих в галузі. Причиною цього, стало те, що багато людей, які шукали будь-якої праці через зростання безробіття, не мали відповідної кваліфікації для виконання ремісничої діяльності, або ті, хто не мав офіційного дозволу на ведення ремесла, через низький дохід, уникали придбання ремісничих свідоцтв, які дозволяли легально займатися ремеслом, оскільки це передбачало необхідність сплати відповідних податків та зборів в державну та місцеву скарбницю. Причини існування «партачів» було коротко резюмовано в офіційному виданні Об'єднання ремісничих палат: «Існує видимий для усіх зв'язок між правовими нормами та кількістю нелегальних ремісників. Оскільки легалізація ремісничих закладів стає важкою для майстрів, через те що закон ставить занадто високі вимоги до людей, які мають намір розпочати

власне ремесло, а тому кількість нелегальних майстрів зростає, і щораз стає більшою, чим гіршою стає поточна економічна ситуація в країні» [12, с. 44].

Всі ремісничі спеціальності були об'єднані в 7 груп – будівельна, деревообробна, текстильна, металообробна, споживча, обробка шкіри, сфера послуг, кожна з яких ділилася на окремі спеціальності. Статистичні дані Волинської ремісничої палати дають нам можливість більш детально охарактеризувати структуру ремісничого виробництва в місті Рівному в 1930-х роках (див. Табл. 1).

Таблиця 1

Кількість ремісників зайнятих в окремих спеціальностях у 1930-х роках

№ за/п	ГРУПА РЕМЕСЕЛ	Кількість ремісників зайнятих в спеціальності						
		01.01. 1932	31.12. 1932	01.12. 1933	31.12. 1934	31.12. 1935	31.12. 1936	31.12. 1937
1.	Будівельна	256 (10,32%)	294 (8,14%)	328 (10,4%)	257 (8,68%)	500 (12,01%)	445 (12,12%)	459 (12,14%)
2.	Деревообробна	312 (12,58%)	526 (14,57%)	486 (15,41%)	365 (12,33%)	704 (16,91%)	542 (14,76%)	559 (14,79%)
3.	Текстильна	539 (21,74%)	891 (24,68%)	671 (21,28%)	750 (25,35%)	875 (21,02%)	769 (20,95%)	818 (21,64%)
4.	Металообробна	479 (19,32%)	646 (17,89%)	563 (17,85%)	498 (16,83%)	707 (16,99%)	652 (17,76%)	687 (18,17%)
5.	Споживча	418 (16,86%)	604 (16,73%)	448 (14,2%)	527 (17,81%)	577 (13,86%)	560 (15,25%)	561 (14,84%)
6.	Шкірообробна	377 (15,2%)	466 (12,9%)	529 (16,77%)	422 (14,26%)	639 (15,35%)	543 (14,79%)	534 (14,13%)
7.	Сфера послуг	98 (3,95%)	183 (5,06%)	128 (4,05%)	139 (4,69%)	159 (3,82%)	153 (4,16%)	161 (4,26%)
РАЗОМ		2 479 (17,43%)	3 610 (16,3%)	3 153 (19%)	2 958 (15,78%)	4 161 (16,11%)	3 670 (15,89%)	3 779 (16,32%)
ВСЬОГО у Волинському воєводстві		14 219	22 146	16 593	18 741	25 815	23 089	23 135

Складено за [20; 21; 22; 23; 24; 25; 26].

Як бачимо з даних таблиці 1, ремісники міста Рівного становили приблизно 16% від загальної чисельності волинських ремісників, тобто фактично кожен 6-ий ремісник Волинського воєводства проживав у Рівному. Найчисельнішими групами спеціальностей, в яких були зайняті рівненські ремісники, були текстильна та металообробна ремісничі спеціальності. У місті Рівне, як і на території усього Волинського воєводства, ремесло було представлено невеликими майстернями, в яких здебільшого працювали представники однієї родини, і це було своєрідною сімейною справою. Здебільшого, і сама майстерня розміщувалася в цокольному приміщенні помешкання родини ремісника.

Перша група – *будівельна* включала 11 спеціальностей і лише гончарство не було пов'язане з будівництвом. Представники окремих спеціальностей не були представлені в структурі ремісничих спеціальностей в групі, а деякі були досить малочисельними, як наприклад каменотеси чи лакувальники.

Таблиця 2

Структура зайнятості у будівельній групі в 1930-х роках

№ за/п	РЕМЕСЛО	01.01. 1932	31.12. 1932	01.12. ¹ 1933	31.12. 1934	31.12. ² 1935	31.12. 1936	31.12. 1937
1.	Каменярі	103	141		170	189/149	191/104	182/133
2.	Малярі	42	47		51	70/16	70/8	72/10
3.	Склярі	32	10		14	34/8	35/3	30/3
4.	Гончарі	4	1		1	-	-	-
5.	Брукарі	-	-		3	5/4	8/4	6/4

¹ Тут і в наступних таблицях за цей рік відсутні данні.

² Тут і в наступних таблицях зазначені легальні ремісники / партачі.

6.	Пічники	50	-	-	-	10/3	8/-	7/1
7.	Каменотеси	-	-	-	-	1/1	1/1	1/1
8.	Покрівельники	12	3	2	3/-	3/1	2/1	
9.	Копачі колодязів	13	16	16	4/-	4/-	4/-	
10.	Лакувальники	-	2	-	-	-	-	-
11.	Штукатури	-	6	-	-	-	-	1/1
ВСЬОГО		256	226	328	257	318/182	323/122	305/154

Складено за: [20; 21; 22; 23; 24; 25; 26].

Найчисельнішими ремісничими професіями цієї групи були каменярі, склярі та малярі (див. табл. 2) і перебували у цілковитій залежності від будівельного руху. Зайнятість по даних спеціальностях було високою на початку 1920-х років і була зумовлена необхідністю відновлення знищених війною мостів, громадських та житлових будівель, культових споруд і т.д. Проте, плановані масштаби відновлювальних робіт, як і розміри допомоги кредитами на будівництво, були неспівмірними з реальними фінансовими можливостями держави. Тому, розпорядженням міністра громадських робіт від 18 лютого 1928 р. було призупинено надання допомоги на цивільне будівництво (у тому числі храмів та шкіл), за винятком житлових будівель [11, с. 236]. Як наслідок, після 1928 р. спостерігалось суттєве зниження будівельного руху. Так, наприклад, згідно з офіційних даних, в 1937 р. в м. Рівне було побудовано лише 3 будинки [26, с. 14]. Звичайно, що така будівельна активність, не могла забезпечити усіх зайнятих в спеціальності працюю. Незважаючи на значну конкуренцію нелегальних майстрів, на час тривання будівельного сезону в галузі, який припадав на весну-осінь, спостерігалася досить висока зайнятість, за рахунок робіт в сільській місцевості тощо.

Будівельна криза особливо позначилася на ремеслі пічника, який міг знайти заробіток тільки при будівництві невеликих приватних будинків, а також при ремонтних роботах. Робота пічника вимагала наявності певної кваліфікації/освіти при відсутності такої ремісник даної професії не міг отримати замовлень під час будівництва великих об'єктів, а був змушений шукати праці в навколишніх селах [5, арк. 14]. З другої половини 1930-х рр. із поширенням централізованого опалення, пічники поступово втрачають працю. Крім будівництва печей, груб, камінів, ремісники цієї спеціальності займалися чищенням коминів, що давало додаткові кошти на прожиття. Подібні тенденції спостерігалися і в ремеслі маляра. Переважна більшість робіт маляра була пов'язана з будівництвом та ремонтом храмів, державних, комунальних і військових будівель [20, с. 14]. У 1930-ті роки гончарство перетворюється на художній промисел, оскільки населення переходило на використання металевого посуду. Ціна на керамічні вироби залежала від розміру виробу і коливалися від 0,30 зл до 4 зл за виріб [26, с. 17].

Друга група – **деревообробна**, включала 8 спеціальностей.

Таблиця 3

Структура зайнятості у деревообробній групі в 1930-х роках

№ за/п	РЕМЕСЛО	01.01. 1932	31.12. 1932	01.12. 1933	31.12. 1934	31.12. 1935	31.12. 1936	31.12. 1937
1.	Столярі	118	224		244	243/185	236/85	237/95
2.	Теслі	110	39		49	68/112	67/80	67/93
3.	Колодії	45	47		47	31/34	30/23	25/16
4.	Бондарі	18	10		10	8/5	10/-	13/-
5.	Кошикарі	18	6		7	8/1	7/-	5/-
6.	Токарі	3	4		5	1/3	2/4	2/3
7.	Майстри з виготовлення музичних інструментів	-	3		3	4/1	4/-	3/-
ВСЬОГО		312	333	486	365	363/341	356/192	352/207

Складено за: [20; 21; 22; 23; 24; 25; 26].

До найчисленніших спеціальностей деревообробної групи відносилися столярі, теслі, колодії (спеціалізувалися на виробництві коліс). Крім того, в Рівному працювали бондарі, кошикарі та токарі по дереву, а також майстри по виготовленню музичних інструментів. Майстри-столярі спеціалізувалися по виготовленню простих меблів, рідше, столярних виробів – вікон, дверей. Основними покупцями меблів була місцева інтелігенція, державні установи та органи місцевого самоврядування. Так, у лютому 1929 р. до Волинського воєводського управління звернувся Мендляр Сандберг, з проханням дозволити йому продовжити справу батька, який помер в січні 1929 р. Батько, в часи Російської імперії, працював на замовлення Київського поштового округу, а він працював з ним з 1907 р. Заявник наголошував, що столярство єдиний засіб для існування родини з п'яти осіб. Разом з батьком вони виконували столярські роботи і виготовляли меблі, зокрема, в Рівненський окружний суд, про що підтвердив суддя Кречковський. Син просив надати йому ремісничу карту на ведення столярства [6, арк. 9].

Незначна різниця в цінах на фабричні і саморобні бочки, а також висока якість саморобних бочок на відміну від машинного виробництва сприяли значному попиту на продукцію бондаря, що правда основними споживачами продукції були сільські жителі. Основними виробами майстрів музичних інструментів були піаніно, гітари, балалайки, мандоліни і т.п.

Найбільша кількість ремісників була задіяна у третій групі – **текстильній**, яка включала 12 спеціальностей.

Таблиця 4

Структура зайнятості у текстильній групі в 1930-х роках

№ за/п	РЕМЕСЛО	01.01. 1932	31.12. 1932	01.12. 1933	31.12. 1934	31.12. 1935	31.12. 1936	31.12. 1937
1.	Кравецтво жіноче і чоловіче	316	541		587	517/175	500/102	503/120
2.	Шапкарі	65	62		67	62/9	62/2	63/4
3.	Кушніри	61	47		49	48/7	48/2	45/1
4.	Корсетники	-	-		-	-	-	14/6
5.	Поворозники	21	9		9	8/-	9/2	10/3
6.	Капелюшники	22	6		6	17/-	16/1	20/2
7.	Тапіцери	28	11		12	13/1	11/1	10/1
8.	Хімічне чищення і фарбування тканин і виробів з хутра	-	-	-	4	3/1	2/-	3/-
9.	Щіткарі	26	10		10	10/1	9/-	9/-
10.	Білизнярі	-	-		-	-	-	2/1
11.	Бандажники	-	4		4	2/-	2/-	1/-
12.	Позументники	-	-		1	1/-	1/-	-
ВСЬОГО		539	690	671	750	681/194	660/110	680/138

Складено за: [20; 21; 22; 23; 24; 25; 26].

До найчисельніших спеціальностей текстильної групи відносилися – кравці, шапкарі, кушніри, капелюшники. Трохи менше було поворозників (виготовляли мотузки та канати), тапіцерів³, щіткарів. Так, у м. Рівне в 1931 р. у цій сфері працював кожен третій ремісник (32,7 % від усіх ремісників). Величезна конкуренція серед кравців, зумовила певну спеціалізацію серед загалу, наприклад, кравці чоловічого і жіночого одягу. Відомими рівненськими кравцями були Б. Баренбойм і Б. Шапіро, які мали майстерню на вул. Залізничній, М. Гохман і М. Сандлер власники ательє на вул. Шкільній, Н. Рум і А. Солоп власники ательє «Модерне» на вул. Замковій та ін. [13, s. 2231]. Економічна криза поч. 1930-х років спричинила спад у кравецькому виробництві, що було зумовлено, по-перше, зниженням купівельної спроможності населення; по-друге, великою конкуренцією з боку фабричного виробництва, яка постачала на місцеві ринки велику кількість готового одягу. Конкуренцію кравцям складали і «надомщики», які працювали у власників великих магазинів одягу. Тому, основна

³ Тапіцер – майстер, який оббиває меблі, стіни тощо

діяльність зводилася або до пошиття одягу для окремого клієнта, або перешиття чи ремонту одягу. Як правило кравці, окрім майстерні з пошиття одягу, мали і свої власні крамниці де продавали одяг або брали дозвіл на ведення обносної торгівлі. Тим самим охоплюючи приміські села. Наприклад, Аврам Іцхок Пізнюрек, чоловічий кравець вже з 18 років працював за фахом, а з 23 вів справу самостійно. Був власником магазину готового одягу, який знаходився на вул. 3 Травня 194 [3, арк. 2]. Найвища денна оплата в цьому ремеслі становила 8 злотих. Однак дуже часто клієнти платили в кредит. Ательє з пошиття модного одягу, які користувалися зарубіжними тканинами, на «східних кресах» в 1930-х роках прийшли в занепад, через те, що швидка зміна моди не давала можливості швидко використати уже привезені тканини. Велику конкуренцію їм склали модистки, які працювали нелегально у приватних будинках [23, s. 15].

Другою, за чисельністю зайнятих в групі були шапкарі. В Рівному працювали такі майстри як М. Банкер на вул. Замоквій, М. Хайт, М. Фрейдмітер, Д. Гладштейн, Й. Гамер, С. Шнайдман на вул. 3 Травня, Й. Маршалек на вул. Торговій, й. Удлер та Л. Ройзендор на вул. Старий Ринок та ін. [13, s. 2230]. Заробіток челядника становив близько 3 зл. денно, заробіток власника закладу від 4 до 6 зл. Найкращі часи для промислу, це початок шкільного року і перші місяці морозів [20, s. 18].

Капелюшництво існувало лише у вигляді дамського. Продукція виготовлялася виключно з власних матеріалів. Ціни за виготовлення капелюха дамського коливалася в межах від 2 до 5 зл. Ціна готового виробу становила від 3 до 8 зл. челядник заробляв щомісяця від 20 до 50 зл. конкуренцію до легальних майстерень становили учні, які недовчилися. В Рівному в цьому ремеслі працювали Р. Богомольна, В. Фаєрштейн, М. Іздзіберська, П. Ройтман, Г. Васейко, які мали майстерні на вул. 3 Травня [13, s. 2231].

Кушніри в місті, окрім виконання власного ремесла займалися також і торгівлею хутряними шкірками. Майстерні виготовляли продукцію, як з власних матеріалів, так і з матеріалів замовника. Продукція обмежувалася виключно жіночим верхнім одягом з хутра місцевих тварин і комірами для чоловічих пальт. Найпопулярнішим хутром були шкіри місцевих лисів. Вироблення лисячої шкірки коштувало від 8 до 15 зл, ціни на хутра найдорожчі від 800-900 зл. (каракуль і соболь), а найдешевша 90 зл. Проте найзаможніші клієнти замовляли хутро у Львові. Сезон кушнірський, як правило тривав з 15 вересня по 15 січня. Челядник кушніра заробляв в місяць 100-120 зл. [23, s. 17]

Найбільшою, за кількістю професій була четверта група – **металообробна**, яка включала 12 спеціальностей.

Таблиця 5

Структура зайнятості у металообробній групі в 1930-х роках

№ за/п	РЕМЕСЛО	01.01. 1932	31.12. 1932	01.12. 1933	31.12. 1934	31.12. 1935	31.12. 1936	31.12. 1937
1.	Ковалі	165	268		267	243/184	242/151	249/172
2.	Слюсарі	110	109		123	119/34	114/25	115/26
3.	Бляхарі	84	55		54	55/6	54/5	53/7
4.	Годинникарі	51	34		32	31/1	28/2	34/1
5.	Котлярі	20	6		6	5/2	5/1	4/2
6.	Токарі по металу	10	-		-	4/4	4/1	3/-
7.	Ювеліри	26	10		10	12/1	13/1	13/-
8.	Золотарі	-	1		1	-	-	-
9.	Бронзовники	-	1		1	2/-	2/-	2/-
10.	Гравери	13	3		3	4/-	4/-	1/-
11.	Позолотники	-	-		-	-	-	1/-
12.	Гравери дорогоцінного каміння	-	1		1	-	-	3/1
ВСЬОГО		479	488	563	498	475/232	466/186	478/209

Складено за: [20; 21; 22; 23; 24; 25; 26].

До найчисленніших спеціальностей металообробної групи відносилися ковалі, слюсарі, бляхарі. У ремеслі бляхарів обсяг роботи з кожним роком звужувався. Бляхарі могли знайти собі роботу тільки в будівництві. Працевлаштуватися бляхарю на будівництві можна було тільки в літній період, взимку ремісники цієї професії займалися виробництвом товарів широкого вжитку, терки, бляшанки для молока, водозливні труби та водостоки. Бляхарі зазнавали значної конкуренції з боку фабричної промисловості [20, s. 16-18]. За цим фахом в Рівному працювали такі майстри як У. Бронштейн в завулку Рибному, Л. Фінкельштейн на вул. Понятовського, спільно справу вели Й. Гурфінкель і М. Бохер на вул. Йоселевича [13, s. 2229].

Усі годинникарі в Рівному мали свої майстерні на вул. 3 Травня, зокрема тут працювали А. Басс, Й. Берштлер, М. Берштлер, М. Файнман, С. Вайштейн, Х. Рудман та ін [13, s. 2234]. Як наслідок, в даній спеціальності була досить висока конкуренція, тому роботи на всіх не вистачало і змушувало шукати праці в інших містах. Так, наприклад Лейб Гершенберг, який був власником майстерні на вул. 3 Травня, 127, в 1928 р. переїхав до Лодзі [1, арк. 2]. Досить часто годинникарі поєднували свій фах, ще й з ювелірством чи граверством, що робило їх більш конкурентноспроможними на ринку послуг. Таким майстром наприклад, був Йосько Берко Рівман, який мешкав в Рівному, проте майстерню мав аж в Клевані [2, арк. 2].

До **споживчої** групи входило 7 спеціальностей.

Таблиця 6

Структура зайнятості у споживчій групі в 1930-х роках

№ за/п	РЕМЕСЛО	01.01. 1932	31.12. 1932	01.12. 1933	31.12. 1934	31.12. 1935	31.12. 1936	31.12. 1937
1.	Різники	196	254		266	250/25	252/20	241/21
2.	Ковбасники	98	75		82	87/17	89/16	90/27
3.	Пекарі	72	121		124	128/19	125/11	120/18
4.	Цукерники	44	14		23	46/3	43/3	40/3
5.	Тістечкарі	-	-		-	1/-	1/-	1/-
6.	Кухарі	8	15		32	-	-	-
7.	Різники-ковбасники	-	-		-	-/1	-	-
ВСЬОГО		418	479	448	527	512/65	510/50	492/69

Складено за: [20; 21; 22; 23; 24; 25; 26].

Значна кількість ремісників цієї групи була зайнята в переробці м'яса. Євреї різники спеціалізувалися на продажі кошерного м'яса, як правило телятини, яловичини, рідше баранини та м'яса птиці. Зокрема, в місті працювали такі різники як, О. Цвірко, Й. Дерляхтер, У. Курлянд, Л. Вайнгурт, В. Ванек, Е. Арндт, Ф. Орловські та ін [13, s. 2232-2233]. Кожен з різників та ковбасників, володіли магазином або навіть і кількома, з продажу м'яса або яткою. Наприклад, Й. Дерляхтер володів магазинами на вул. 3 Травня та Понятовського [13, s. 2232]. В місті була досить велика кількість магазинів де продавали різноманітні ковбасні вироби та копченості. Не всі різники в місті мали місце для забою худоби, і з цією метою частина з них користувалася міською бійнею. Рівненський магістрат 9 лютого 1934 р. інформував Рівненське повітове староство, яке здійснювало загальний адміністративний нагляд за діяльністю ремісників, про те, що міська різня як підприємство 20 грудня 1933 р. була здана в оренду на 2 роки Цеху ковбасників і різників в Рівному і Цеху Різників євреїв в Рівному [7, арк. 2]. Після оголошення закону про ритуальний убій господарських тварин в травні 1936 р. для різників, які хотіли торгувати кошерним м'ясом потрібно було отримати концесію на ритуальний убій. Міська влада приділяла прискіпливу увагу за станом магазинів, які торгували м'ясом. Наприклад, 4 травня 1933 р. Рівненське повітове староство закрило ятку з м'ясом Янкеля Альперина на підставі подання міського санітарного лікаря. 20 квітня 1933 р. той перевіряв ятку Альперина і виявив, що та дуже брудна і загрожує здоров'ю громадян, зокрема на прилавку засохла кров, колодка до рубання м'яса брудна [4, арк. 7].

Також, досить чисельною в Рівному була група ремісників пекарів, основною продукцією яких був хліб, булки та печиво, а в часи релігійних свят, пекарі-євреї випікали ще й мацу. Зокрема в місті пра-

цювали такі пекарі, як М. Айзенберг, Й. Котельчук, І. Мандельштейн, Ф. Вайнер на вул. Йоселевича; А. Глазков, М. Гойрах, М. Котельчук, М. Корнійчук, В. Шуберт на вул. 3 Травня та ін [13, s. 2232].

Досить значною була група ремісників, які виготовляли солодощі, це зокрема Н. Іцкензон, Ю. Луговські, Ю. Раже, Л. Рехтер на вул. 3 Травня [13, 2229].

До **шкірообробної** групи входило 5 спеціальностей.

Таблиця 7

Структура зайнятості у шкірообробній групі в 1930-х роках

№ за/п	РЕМЕСЛО	01.01. 1932	31.12. 1932	01.12. 1933	31.12. 1934	31.12. 1935	31.12. 1936	31.12. 1937
1.	Шевці	206	291		303	294/230	298/128	288/121
2.	Халявники	90	39		46	45/5	44/4	43/4
3.	Лимарі і сідлярі	50	44		45	28/4	27/9	24/17
4.	Гарбарі або чинбарі	10	7		11	12/2	14/1	15/5
5.	Палітурники (інтролігатори)	21	14		17	17/1	17/1	16/1
ВСЬОГО		377	395	529	422	397/242	400/143	386/148

Складено за: [20; 21; 22; 23; 24; 25; 26].

Серед усього загалу шевців можна виокремити певну спеціалізацію: шевці, які працювали на себе та шили взуття на замовлення приватних клієнтів; шевці, які працювали на власника магазину, гуртовика, фабриканта чи на іншого шевця; шевці, які не лише шили нове взуття, але й ремонтували його; шевці, які займалися ремонтом взуття; шевці, які виготовляли продукцію, для продажу на торгах та ярмарках [12, s. 159].

Шевці не лише виготовляли взуття, але й ремонтували його. Взуття виготовлене на замовлення було високої якості і виготовлялося під замовлення клієнта. Зазвичай, хороші шевці мали постійних клієнтів. У місті працювали такі майстри-шевці, як Антонюк Й. на вул. Шпитальній, Дрикер Л. на вул. Міцкевича, Лаксман П. на вул. 3 Травня, Жижин Й. на вул. Ягелонській та ін [13, s. 2233].

Дотичним до шевства була спеціальність халявника, який займався виготовленням лише одного елемента майбутнього взуття – халяви. Серед усіх зайнятих в даній професії осіб теж можна виокремити певну спеціалізацію: майстри, які виготовляли лише м'які халяви; майстри, які виготовляли халяви для жіночого взуття; майстри, які виготовляли халяви до дитячого взуття; майстри, які виготовляли халяви для усіх типів взуття (чоловічого, жіночого, дитячого) [12, s. 161]. Така спеціалізація була зумовлена тим, що халяви на чоловіче взуття займали лише 15-20%.

До останньої групи належали спеціальності **сфери послуг**, яких нараховувалося лише 2.

Таблиця 8

Структура зайнятості у групі сфери послуг в 1930-х роках

№ за/п	РЕМЕСЛО	01.01. 1932	31.12. 1932	01.12. 1933	31.12. 1934	31.12. 1935	31.12. 1936	31.12. 1937
1.	Перукарство	28	132		139	143/16	143/10	146/15
2.	Фотографи	70	29		32	35/3	36/1	31/3
ВСЬОГО		98	132	128	139	143/16	143/10	146/15

Складено за: [20; 21; 22; 23; 24; 25; 26].

Більшість ремісників цієї групи становили перукарі, які працювали в різних куточках тогочасного Рівного. Зокрема, Петров Л. був власником перукарні «Болеслав», яка розташовувалася на вул. 3 Травня, Б. Хасін працював на вул. Мінська, В. Чешельський, А. Чепелевська, Х. Гутник, Б. Лопатинські, Й. Столяров на вул. 3 Травня та ін. [13, s. 2230].

Невід'ємною частиною життя міжвоєнного міста були фотоательє, які фіксували миті того часу. Відомими тогочасними фотографами в м. Рівне були Р. Беренштейн, С. Гальперин, Й. Ягода, А. Кац, І. Вайнштейн, Р. Вайнштейн та ін. [13, s. 2230].

Отже, у міжвоєнний період у Польщі була розроблена досить ґрунтовна законодавча база, яка була спрямована на регулювання всіх сфер діяльності ремесла і ремісничого виробництва. В місті Рівне,

працювала досить велика кількість ремісників різних спеціальностей. Складна процедура отримання ремісничої карти – головної умови легального ведення ремесла, призвела до того, що велика кількість ремісників працювали без дозволів. Слабке технічне оснащення ремісничих майстерень; ручний спосіб виробництва; збільшення вартості праці; низький технічний рівень продукції; слабка організація збуту товарів; зміна економічної кон'юнктури; обмежена політика польської влади щодо ремесла це ті фактори, які не сприяли розвитку ремісничого виробництва не лише в Рівному, а й в усьому Волинському воєводстві. Найбільш поширеними ремісничими спеціальностями в м. Рівне, були ті, які використовували дешеву місцеву сировину. Це спеціальності групи обробки шкіри, металу, дерева, текстильної та сфери послуг. Серед них столяри, теслі, кравці, шевці, ковалі, різники, пекарі та ін. Ремісниче виробництво Рівного в 1921 – 1939 роках було в основному спрямоване на задоволення потреб місцевого населення, і в першу чергу сільського. У зв'язку з тим, що платоспроможність сільського населення була низькою, ремісники отримували невеликий прибуток. Досить скрутне становище рівненських ремісників і ремісничого виробництва погіршували і такі несприятливі умови, як конкуренція з боку фабрично-заводської промисловості, застій будівельного руху, збільшення кількості продукції, виробленої партачами.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Рівненської області (ДАРО), ф. 30. Рівненське повітове староство, оп. 12, спр. 515, 13 арк.
2. ДАРО, ф. 30, оп. 12, спр. 525, 17 арк.
3. ДАРО, ф. 30, оп. 12, спр. 619, 21 арк.
4. ДАРО, ф. 30, оп. 12, спр. 810, 14 арк.
5. ДАРО, ф. 30, оп. 12, спр. 983, 12 арк.
6. ДАРО, ф. 30, оп. 12, спр. 1107, 15 арк.
7. ДАРО, ф. 30, оп. 12, спр. 6264, 19 арк.
8. Литвинюк В. Розвиток ремесла у Волинському воєводстві у 1921–1939 рр. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2000. Вип. 3. С. 79–82.
9. Марчук В. Організація ремісничої освіти у Волинському воєводстві в 1920–1930-х роках. *Наукові записки Національного університету Острозька академія. Серія: Історичні науки*. Острог, 2018. Вип. 27. С.75-84.
10. Марчук В. Ремесло у Волинському воєводстві в 1921–1939 рр. *Наукові записки Національного університету Острозька академія. Серія: Історичні науки*. Острог, 2015. Вип. 24. С.54-60.
11. Михайлишин О. Архітектура і містобудування Західної Волині 1921-1939 років. Рівне, 2013. 352 с.
12. Bornstein I. *Rzemiosło żydowskie w Polsce*. Warszawa, 1936. 189 s.
13. *Księga adresowa Polski (wraz z w. m. Gdańskiem) dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa*. Warszawa, 1928. 2778 s.
14. Landau Z., Tomaszewski J. *Gospodarka Polski międzywojennej (1918-1939). W dobie inflacji (1918-1923)*. Warszawa, 1967. Т.І. 399 s.
15. Landau Z., Tomaszewski J. *Gospodarka Polski międzywojennej. Od Grabskiego do Piłsudskiego: okres kryzysu poinflacyjnego i ożywienia konjunktury (1924-1929)*. Warszawa, 1971. Т.ІІ. 359 s.
16. Oryńczyna J. *Przemysł ludowy w Polsce*. Warszawa, 1937. 323 s.
17. Oryńczyna J. *Przemysł ludowy w województwach: wileńskim, nowogródzkim, poleskim, wołyńskim*. Warszawa, 1927. 46 s.
18. Oryńczyna J. *Przemysł ludowy w województwach wschodnich. Rocznik Ziemi Wschodnich*. Kalendarz za rok 1937. Warszawa, 1936. S. 66 – 84.
19. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 czerwca 1927 r. «O prawie przemysłowem». *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. № 53. Poz. 468. S. 697 – 720.
20. Sprawozdanie Izby rzemieślniczej w Łucku za 1931 rok. Łuck, 1932. 52 s.
21. Sprawozdanie Izby rzemieślniczej w Łucku za 1932 rok. Łuck, 1933. 75 s.
22. Sprawozdanie Izby rzemieślniczej w Łucku za 1933 rok. Łuck, 1934. 95 s.
23. Sprawozdanie Izby rzemieślniczej w Łucku za 1934 rok. Łuck, 1935. 52 s.
24. Sprawozdanie Izby rzemieślniczej w Łucku za 1935 rok. Łuck, 1936. 109 s.
25. Sprawozdanie Izby rzemieślniczej w Łucku za 1936 rok. Łuck, 1937. 181 s.
26. Sprawozdanie Izby rzemieślniczej w Łucku za 1937 rok. Łuck, 1938. 145 s.

References:

1. Lytvyniuk V. Rozvytok remesla u Volynskomu voievodstvi u 1921–1939 rr. *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnogo universytetu im. Lesi Ukrainky. Istorychni nauky*. Lutsk, 2000. Vyp. 3. S. 79–82.
2. Marchuk V. Orhanizatsiia remisnychoi osvity u Volynskomu voievodstvi v 1920–1930-kh rokakh. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu Ostrozka akademiia. Serii: Istorychni nauky*. Ostroh, 2018. Vyp. 27. S.75-84.
3. Marchuk V. Remeslo u Volynskomu voievodstvi v 1921–1939 rr. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu Ostrozka akademiia. Serii: Istorychni nauky*. Ostroh, 2015. Vyp. 24. S.54-60.
4. Mykhailyshyn O. *Arkhitektura i mistobuduvannia Zakhidnoi Volyni 1921-1939 rokiv*. Rivne, 2013. 352 s.

Отримано: 15.01.2024

Прорецензовано: 12.02.2024

Прийнято до друку: 23.02.2024

e-mail: roksolana.mazurok@oa.edu.ua

andrii.smyrnov@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2024-35-123-129

Мазурок Р., Смирнов А. Діяльність кураторії Волинського шкільного округу в міжвоєнний період. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2024. Вип. 35. С. 123–129.

УДК: 94(477)«1921–1939»

Роксолана Мазурок, Андрій Смирнов

ДІЯЛЬНІСТЬ КУРАТОРІЇ ВОЛИНСЬКОГО ШКІЛЬНОГО ОКРУГУ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті розглянуто формування кураторії Волинського шкільного округу в міжвоєнний період. Здійснюється аналіз нормативно-правових документів, які регулювали діяльність кураторів, шкільних інспекторів та вчителів на території Волинського воєводства в міжвоєнний період. Упродовж свого існування кураторія виконувала різні освітні завдання, намагаючись поєднати організаційно волинське та загальнопольське шкільництво. Зміни в сфері освіти не завжди позитивно сприймалися непольським населенням у регіоні, що стало причиною загострення національних проблем.

Ключові слова: Друга Річ Посполита, Волинське воєводство, міжвоєнний період, шкільництво, кураторія, куратор, шкільний інспектор.

Roksolana Mazurok, Andrii Smyrnov

VOLYN SCHOOL DISTRICT CURATORIUM ACTIVITIES IN THE INTERWAR PERIOD

The article examines the formation of the curatorium of the Volyn school district in the interwar period. The analysis of legal documents that regulated the activities of curators, school inspectors and teachers in the territory of the Volyn Voivodeship in the interwar period is carried out. During its existence, the board of trustees performed various educational tasks, trying to organizationally combine Volyn and all-Polish schooling. Changes in the field of education were not always positively perceived by the non-Polish population in the region, which became the reason for the exacerbation of national problems.

Keywords: Second Polish Republic, Volyn voivodeship, interwar period, schooling, curatorium, curator, school inspector.

Унаслідок геополітичних трансформацій після Першої світової війни і підписання Ризького мирного договору 1921 року територія Західної Волині опинилася в складі Польщі. Відновлена ще в 1919 році держава Друга Річ Посполита мала експансіоністські плани на західноукраїнські землі, втілення яких розпочала після приєднання «східних кресів». Польська влада приступила відразу до запровадження не лише адміністративно-територіальних, економічних, національно-культурних змін, а й до реформування освітньої сфери в міжвоєнний період.

Формування державних органів влади в освітній галузі досліджували як українські, так і польські історики. Вивченням цієї проблеми в міжвоєнний період займалися Томаш Серафін [18] та Фердинанд Слівінський [19]. Серед сучасних польських дослідників, які студіювали освітні процеси в міжвоєнній Волині, варто згадати Влодзімежа Менджецького [9] та Пьотра Голдіна [7]. Зокрема, останній здійснив спробу розкрити діяльність шкільної влади у Волинському воєводстві, аналізуючи розпорядження міністрів віросповідань та публічної освіти, кураторів тощо [7]. Проблеми освітньої політики Другої Речі Посполитої досліджували українські вчені Юрій Крамар [6], Леся Алексієвець [1], Олена Волонтир [2]. Проте названі вище науковці вивчали розвиток загальнопольського та волинського шкільництва, висвітлюючи діяльність кураторії Волинського шкільного округу фрагментарно.

Мета статті – дослідити організаційні засади створення та роботу кураторії Волинського шкільного округу на основі аналізу діяльності кураторів, шкільних інспекторів та вчителів.

Ще до підписання Ризького договору в лютому 1921 р. було утворене Волинське воєводство, центр якого знаходився у місті Луцьк. За площею воєводство було одним із найбільших – близько 30 тис. 287 кв. км [11, с. 3]. Дослідник Волині В. Менджецький стверджував, що переважна більшість польських соціальних осередків та політичних угруповань вважали своїм обов'язком боротися за ці терени і включити їх до складу відбудованої Польської держави [9, с. 47]. На користь незаперечних прав Польщі володіти «східними кресами» висувалися такі аргументи: історичні, геополітичні та культурні передумови, інтереси поляків, що тут проживали тощо. Аналізуючи політику польських урядових кіл щодо Волинського воєводства, можна констатувати, що цю територію було трактовано як цивілізаційно занедбану. Тому для Польщі волинське питання було вкрай важливим і, водночас, складним. Формування державного апарату, органів місцевого самоврядування супроводжувалися встановленням адміністративного контролю над краєм.

Польська влада намагалася уніфікувати освітню систему, щоб позбутися чинної двоїстої системи шкільної організації та адміністрації, що стало можливим лише після остаточного встановлення державних кордонів. Важливо було також забезпечити належні умови для поширення та засвоєння західноєвропейських освітніх цінностей, налагодити зв'язок європейської освіти з національною, а також ізолювати польську освіту від впливу держав-анексантив. Зважаючи на те, що Польща була поліетнічною державою, приєднані нею нові території перебували в складі Австро-Угорщини, Росії та Німеччини і мали відмінні історію, традиції та низький освітній рівень населення. Як відомо, до Першої світової війни Волинь входила до складу Російської імперії і більшість населення цього краю було неписьменним. Згідно з даними проведеного перепису населення 1897 р. на Волині відсоток письменних жителів складав всього 17,2% [5]. Незадовільний розвиток освіти супроводжувався невеликою кількістю початкових шкіл. Такий стан справ зберігався і в роки Першої світової війни і, як наслідок, на початку 20-х рр. ХХ століття майже 80 % українського населення було неписьменним [11, с. 62]. Тому пріоритетними завданнями влади були запровадження єдиної шкільної системи, розробка освітнього законодавства, що мало бути чинним для всієї Польської держави. З огляду на складність цих завдань, реформування освітньої системи та запровадження єдиної загальної обов'язкової освіти потребувало значних зусиль. Питання освіти вважалися важливою складовою державної політики, тому уряд Польщі відразу приступив до виконання першочергових завдань у сфері освіти.

На теренах Волинського воєводства функціонувала кураторія шкільного округу, створена відповідно до розпорядження міністра віросповідань і народної освіти від 3 травня 1922 р. Як зазначив П. Голдин, рішення польського уряду створити освітній адміністративний центр на теренах Волинського воєводства було винятком, оскільки інші кураторії охоплювали територію двох і більше воєводств [7, с. 228]. Наприклад, діяльність Львівського шкільного округу поширювалася на три воєводства: Львівське, Станіславське й Тернопільське. Очолював кураторію куратор, який призначався міністром віросповідань та народної освіти. У повітах завдання в сфері освіти здійснював шкільний інспектор, який підпорядковувався кураторові. Таким чином, була сформована триступенева система шкільної влади: вище керівництво, представлене Міністерством віросповідань та публічної освіти, влада шкільного округу та повітова влада.

22 листопада 1924 р. міністром віросповідань та публічної освіти був затверджений статут, відповідно до якого кураторія складалася з трьох відділів, що виконували завдання в межах своїх повноважень: загального шкільництва, середнього загальноосвітнього шкільництва, професійного шкільництва [23, с.3]. До компетенції загального відділу належало вирішення адміністративних питань кураторії: представляти її у відносинах із Міністерством віросповідань та народної освіти й іншими рівноцінними установами, надавати правову оцінку документам, опрацьовувати статистичні матеріали, а також готувати звіти про діяльність шкільної влади і стан шкільництва конкретного округу, вирішувати господарсько-фінансові та канцелярські справи, укладати бюджет кураторії, займатися кадровими питаннями тощо. Відділ загального шкільництва опікувався закладами дошкільного виховання, загальної, фахової та позашкільної освіти, курсами професійного вдосконалення педагогічних працівників. Відділ середнього шкільництва здійснював нагляд за середніми навчальними закладами, а відділ професійного шкільництва – за нижчими та середніми професійними школами. До складу відділів входили візитатори, які, окрім адміністративної роботи, мали здійснювати нагляд за школами, шкільними інспекторами та органами шкільного самоврядування,

були відповідальні за виховну і наукову роботу довірених їм шкіл [2, с.11]. Польська мова була офіційною в діловодстві кураторії.

Польська освітня політика втілювалася завдяки діяльності кураторів, яких на початковому етапі функціонування Другої Речі Посполитої призначав начальник держави (з 1922 року президент) за поданням Ради Міністрів. Діяльність та обов'язки куратора визначав Закон «Про тимчасовий устрій шкільної влади» від 4 червня 1920 р. [21]. Сферу його повноважень окреслювала стаття 4 згаданого закону. Оскільки в ньому містилося 12 пунктів, можна стверджувати, що куратор мав широкий спектр обов'язків. Насамперед, чиновник мав опікуватися освітніми та виховними осередками, а також державними загальноосвітніми та професійними закладами. Крім того, він повинен контролювати загальне шкільництво, дошкільну та позашкільну освіту на території свого округу. Серед завдань були і розгляди апеляцій на різні вирокі та розпорядження підпорядкованих йому установ. Також куратор відповідав за проєкт бюджету для всього шкільного округу та розподіл фінансових ресурсів. До його компетенції належало затвердження посад директорів у приватних школах і учительських семінаріях. Обов'язком куратора було подання міністру кандидатур шкільних інспекторів, директорів і вчителів державних середніх навчальних закладів та учительських семінарій. Він міг переводити в межах округу позаштатних вчителів у загальноосвітніх школах і вчительських семінаріях. На нього також покладалося завдання призначати членів шкільних рад у повітах, визначати відпустки вчителям, а також розглядати інші справи, що містилися в наказах і розпорядженнях міністерства віросповідань і народної освіти.

У законі «Про тимчасовий устрій шкільної влади» зазначалося, що ліквідується залежність шкільної влади від державної адміністрації. Проте це положення не завжди дотримувалося на практиці, адже очільники воєводств часто намагалися контролювати діяльність кураторів та повітових інспекторів. Таке втручання у справи шкільних округів і порушення їх автономних засад трактувалося як захист державних інтересів. Зокрема, у розпорядженні Ради міністрів про організацію адміністративної влади 2 інстанції від 11 лютого 1924 р. йшлося, що куратор шкільного округу брав участь в організованих воєводою періодичних зустрічах, під час яких узгоджувалися дії державної влади, що не входили до компетенції воєвод, а також вирішувалися питання освіти [7, с. 230].

Варто зазначити, що органи шкільної влади на теренах Волині були сформовані ще до утворення тут кураторії. До набуття чинності Закону «Про тимчасовий устрій шкільної влади» в державі діяли дві освітні інстанції: центральна влада – Міністерство віросповідань і народної освіти та перша інстанція – шкільні інспекторати, які перебували в безпосередньому підпорядкуванні міністерству. У серпні 1919 р. діяв шкільний інспекторат освіти Волинського округу з центром у Ковелі. Його очолював шкільний інспектор, якого призначав генеральний комісаріат цивільного управління східними землями. Спочатку цю посаду займав Болеслав Зайончковський, а з 23 лютого 1920 р. його змінив Станіслав Ритель, що виконував обов'язки інспектора тимчасово. Вже після завершення радянсько-польської війни, у 1921 р. цю посаду на Волині займав Казімеж Юшчаковський як представник Міністерства віросповідань та народної освіти. Він працював до жовтня 1922 р. та водночас з 16 травня до 30 жовтня 1922 р. очолював кураторію Волинського шкільного округу. Налаштувати роботу в цей період було дуже складно через несприятливі обставини: не вистачало будівель для освітніх потреб, 90 % вчителів на Волині не мали відповідної кваліфікації [9, с. 88]. Крім того, польські дослідники вказують на провал адміністративних рішень куратора Юшчаковського, що в сукупності з вказаними вище проблемами призвели до незадовільного стану в освіті на теренах Волинського воєводства [1, с. 231].

Аналізуючи кадрові проблеми на Волині, В. Менджецький зазначав, що потрібні були героїчні зусилля, аби впродовж 1920–1924 рр. організувати та забезпечити діяльність не лише загальної адміністрації та поліції, а й інших важливих установ, в тому числі й освітніх [9]. Здійснення Польщею адміністративних змін часто супроводжувалося труднощами в мовному питанні, адже місцеве населення, переважно, не знало польської мови, а представники державного апарату не володіли українською. Варто зазначити, що кадрове питання в регіоні було складним через нестачу кваліфікованих працівників. Формування державного апарату та публічних інституцій було далеким від ідеалу. Нова адміністрація призначала на посади всіх, хто виявляв бажання працювати. Переважно траплялися компетентні працівники зі знанням іноземних мов, проте вони не мали жодного професійного досвіду. Високі чиновницькі посади обіймали, зазвичай, поляки. Влада Другої Речі Посполитої пильно слідкувала, аби чиновники не затримувалися довго на одній посаді. Тому часта

зміна кураторів Волинського шкільного округу в міжвоєнний період було однією з особливостей польської кадрової політики. Зокрема, з 1921 по 1939 рік кураторію Волинського шкільного округу очолювали 11 кураторів: Казімеж Ющаківський (1921–1922 рр.), Владислав Васунг (1922–1923 рр.), Антоній Риневич (1923–1924 рр.), Вінцентій Сікора (1924–1926), Казімеж Вольбек (1926 р.), Кароль Кастро (1926 р.), Казімеж Шельонговський (1927–1930 рр.), Ян Фіревіч (1931–1935 рр.), Євстафій Новицький (1935–1938 рр.), Северин Мацішевський (1938–1939 рр.), Тадеуш Адамчик (1 травня – 1 вересня 1939 р.) [7].

Варто зазначити, що згідно з розпорядженням міністра віросповідань та народної освіти від 7 липня 1932 р. Польщу було поділено на шкільні округи: Познанський, Краківський, Варшавський, Віленський, Люблінський, Брестський, Львівський та Луцький [14]. Зміна назви округу з Волинського на Луцький не вплинула на територію поширення шкільної влади в регіоні. Зокрема, у пункті 8 зазначалося, що Луцький шкільний округ охоплює територію Волинського воєводства. 31 серпня 1937 р. за розпорядженням міністра віросповідань та народної освіти про шкільні округи повернулася попередня назва – Волинський шкільний округ [17].

З метою ефективнішого управління освітніми процесами та посилення над ними контролю шкільні округи були поділені на шкільні райони (інспекторати). Підставою адміністративних змін було рішення про укрупнення повітових шкільних рад, що юридично фіксувалося в розпорядженнях президента Ігнація Мосціцького від 4 липня 1933 р. [15] і міністра віросповідань та народної освіти Януша Єнджеєвича від 14 липня 1933 р. [13]. Шкільний інспекторат охоплював територію одного чи кількох повітів загальної адміністрації, а очолював його шкільний інспектор, який репрезентував підпорядкований йому відділ освіти. Луцький шкільний округ було поділено на 10 шкільних районів, кожен з яких відповідав назві повіту: Дубенський, Горохівський, Костопільський, Ковельський, Кременецький, Любомльський, Луцький, Рівненський, Сарненський та Володимирецький. Винятком був рівненський шкільний район, що охоплював Рівненський та Здолбунівський повіти. Проте згідно з розпорядженням міністра віросповідань та народної освіти від 8 лютого 1938 р. було утворено здолбунівський шкільний район, що займав територію Здолбунівського повіту [12].

На чолі інспекторатів були шкільні інспектори, обов'язки яких визначалися розпорядженням міністра віросповідань та народної освіти і розпорядженням Ради міністрів. На сторінках урядового журналу кураторії Волинського шкільного округу від 1924 р. були зазначені основні функції шкільних інспекторів: нагляд за функціонуванням шкільництва, закладів дошкільного виховання, адміністрування шкіл, оцінка їх дидактичного рівня і способу реалізації виховних завдань, перевірка організації праці та шкільної документації, мали право створювати та ліквідувати навчальні заклади, приймати на роботу та звільняти працівників інспекторату [16].

Крім того, інспектори здійснювали контрольні функції у сфері позашкільної освіти. Наприклад, у зверненні міністра віросповідань та народної освіти до представників шкільної влади у Волинському шкільному окрузі від 23 лютого 1922 р. містилася вказівка про здійснення організації позашкільної освіти для дорослого неосвіченого населення, яке «до утворення Польської держави жило в гірших умовах і не мало можливості здобути освіту» [7]. Робота в цьому напрямку обґрунтовувалася й тією умовою, що школа могла помістити заледве 50 % дітей шкільного віку через брак будівель [24, с. 3]. Основна ціль проведення таких курсів – виховання освічених громадян, що усвідомлюють свою приналежність до польського народу. З цією метою поширювалося гасло – «через освіту до могутньої держави», що мало згуртовувати всіх задля спільної праці на благо міжвоєнної Польщі. У виступі начальника загального відділу кураторії Волинського шкільного округу Стефана Єнзика на з'їзді шкільних інспекторів у квітні 1926 р. йшлося, що головна роль в організації позашкільної освіти покладається на шкільного інспектора та вчителів [3, арк. 100]. У зв'язку з політичними умовами, в яких опинилася Волинь до укладення Ризького договору, освіта перебувала у занедбаному стані і, як наслідок, відчувалася відсутність механізму роботи в сфері позашкільної освіти. Тому пропонувалося або організувати навчальні курси, або шкільний інспектор повинен подавати приклад співпраці з існуючими освітніми товариствами. Насамперед, йдеться про громадську організацію Польська шкільна матиця, що була однією з найбільш поширених освітніх інституцій у Волинському воєводстві. Усім шкільним інспекторам надсилалися спеціальні методичні матеріали, які містили вказівки про організацію роботи в сфері позашкільної освіти. У свою чергу шкільні інспектори разом із кураторами мали надавати рекомендації вчителям, щоб навчання на позашкільних курсах було доступне для сприйняття. Була розроблена спеціальна інструкція, яка містила програму курсів для

дорослого неосвіченого населення. Згідно з положеннями інструкції значна увага приділялася читанню, основам граматики та арифметики. Особливе значення займала громадянська освіта, а саме ознайомлення з Конституцією Польщі [4, с. 272]. На заняттях з історії вивчалися події з минулого польської держави, зокрема висвітлювалася боротьба за волю польського народу, відбудова держави та ін. Важливо зазначити, що навчання велось польською мовою. Шкільний інспектор мав простежити, аби керівник курсу прислав до інспекторату звіт з інформацією про початок курсу, кількість слухачів, їхній вік, стать, місце проживання тощо. Звіт складався відповідно до встановлених вимог і відправлявся на затвердження куратору Волинського шкільного округу [10, с. 280].

На шкільних інспекторів також покладалося завдання із здійснення контролю над якістю освіти у сфері приватного шкільництва. Згідно із Законом про шкільний обов'язок передбачалося, що освіту можна було здобувати не тільки в державних, а й в приватних школах чи перебуваючи вдома. Якщо дитина відвідувала приватну школу або навчалася вдома, шкільний інспектор мав право провести екзамен, аби перевірити знання учня. У разі негативного результату дитину автоматично мали зарахувати до державної школи. Приватне шкільництво було дуже поширеним на Волині. Саме шкільний інспектор подавав кураторові вже готові заяви про отримання чи неотримання дозволу на здійснення діяльності тої чи іншої приватної школи [3, арк. 175].

Часто міністри віросповідань та народної освіти у своїх розпорядженнях зверталися прямо до шкільних інспекторів з приводу різних питань в сфері шкільництва. Одним із прикладів може бути звернення міністра віросповідань та народної освіти до шкільних інспекторів Волинського шкільного округу від 12 вересня 1925 р. у справі переходу учнів початкової школи з нижчого до вищого відділу освіти протягом шкільного року. Згідно з вказівкою міністра такий перехід не допускався в жодному разі. Шкільні інспектори повинні ознайомити всі початкові школи у своїх повітах із вказівкою міністерства [10, с. 298].

У другій половині 1920-х років обов'язки шкільного інспектора розширилися. Аналізуючи видання урядового журналу кураторії Волинського шкільного округу за 1925–1930 рр., можна стверджувати, що доля вчителів була в руках шкільного інспектора. Він представляв кураторові свою позицію щодо заяв про призначення, переведення чи звільнення вчителів загальноосвітніх шкіл, за згодою куратора міг сам призначати, звільняти або переводити вчителів за власним бажанням у межах повіту.

Висвітлення діяльності кураторії Волинського шкільного округу включає розгляд проблем, пов'язаних з організацією діяльності вчителів та аналізом розпоряджень шкільної адміністрації стосовно педагогічної діяльності. Права та обов'язки вчителів регулювалися освітніми законами, що діяли на теренах Волині. Однак місцева шкільна адміністрація не створювала нового законодавства в сфері освіти, а лише застосовувала його згідно з положеннями чинних правових норм польської держави. Відповідно до Закону про оплату праці державних службовців та військовослужбовців від 9 жовтня 1923 р. вчителі державних шкіл прирівнювалися до держслужбовців та поділялися на тимчасових і постійних [22]. Крім того, передбачалися соціальні гарантії: безплатне медичне обслуговування, знижки на користування громадським транспортом, а директорам і вчителям початкових шкіл давали у користування дві десятини землі. Найбільші земельні наділи та помешкання отримували, насамперед, директори державних загальноосвітніх шкіл. Наприклад, у селі Мирогоща Дубенського повіту Волинського шкільного округу під час оголошення конкурсу на вакансію директора школи зазначалося, що при школі є службовий будинок із кухнею і трьома кімнатами [8, с. 84]. У випадках, коли громада не може виділити вчителю земельного наділу, передбачалася грошова компенсація за рахунок державних коштів, але рішення громади про надання чи ненадання землі має бути підтверджене рішенням кураторії – позитивним або негативним [3, арк. 19-20].

Варто зазначити, що ці та інші привілеї стосувалися вчителів та директорів польської, а не української національності. Оскільки кадрова політика Польщі в освітньому питанні була спрямована на збільшення кількості вчителів-поляків, то логічним є один із перших циркулярів куратора Волинського шкільного округу, згідно з яким усі без винятку вчителі впродовж двох місяців мали одержати польське громадянство. В іншому випадку з 1 липня 1922 р. їм загрозувало усунення із займаних посад [6, с. 185]. Як наслідок, багато українських учителів втратили роботу через неможливість отримати польське громадянство. На їх місце призначалися вчителі-поляки, котрі не тільки не знали місцевої мови, але й не мали відповідної фахової підготовки.

З метою контролю над закладами освіти представники шкільної адміністрації часто відвідували державні школи. Проведення так званих «візитацій» було спрямоване на визначення рівня та результатів навчання, стану виховання, перевірку шкільної документації і загалом роботи працівників школи. Серед архівних матеріалів було знайдено звіт про проведення візитації державної загальноосвітньої школи у с. Суйми Будеразької громади Здолбунівського повіту від 31 березня 1938 р., здійсненої заступником шкільного інспектора Владиславом Кендзерським [4, арк. 19]. Документ містить аналіз дидактичної роботи вчителів та інших питань, пов'язаних із веденням шкільної документації. У звіті заступник шкільного інспектора наголошував на незадовільному рівні читання польською мовою. На основі спостережень в учнів було виявлено слабкий словниковий запас, а національне виховання мало суто формальний характер. Зазначалося, що ведення шкільної документації відбувається неналежним чином. Ці та інші виявлені проблеми були переглянуті заступником шкільного інспектора спільно з вчителями на конференції після проведення візитації. Під час такої зустрічі були виголошені зауваження та вказівки вчителям, зокрема рекомендовано дотримуватися змісту програми навчання та звертати увагу на підвищення рівня володіння польською мовою. Звіт про візитацію школи відправлявся шкільному інспектору для ознайомлення. Інспекція шкіл була типовим явищем у всіх повітах Волинського воєводства. Основне завдання проведення візитацій полягало у визначенні реального стану шкільництва в регіоні й донесенні цієї інформації до куратора, який відповідно звітував міністру віросповідань та народної освіти.

Отже, утворена 1922 р. кураторія Волинського шкільного округу виконувала різноманітні освітні завдання. Основна ціль її діяльності полягала в боротьбі з неписьменністю серед населення, подоланні відмінностей між польським та волинським шкільництвом. Більшість розпоряджень та наказів шкільної адміністрації мали безвідмовно виконуватись, що підтверджувалось у звітах кураторів та шкільних інспекторів. Окремі аспекти в роботі кураторії, а саме матеріальне забезпечення вчителів та їх правовий статус, потребують детальнішого аналізу. Наукові пошуки в цьому напрямі сприятимуть кращому розумінню освітніх процесів у Волинському воєводстві.

Список використаних джерел та літератури:

1. Алексієвець Л. М. Освітній чинник у контексті польського національно-державного відродження 1918–1926. *Україна–Європа–Світ : Міжнародний наук. зб. – Серія : Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль, 2011. Вип. 8. С. 115–119.
2. Волонтир О. О. Формування органів польської державної адміністрації на Волині (1919–1921). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ, 2013. Вип. 3 (116). С. 10–13.
3. Державний архів Волинської області. Ф. 38. Оп. 1. Спр. 10. 230 арк.
4. Державний архів Рівненської області. Ф. 248. Оп. 1. Спр. 3. 63 арк.
5. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. Волинська область. Київ, 1970. Т. 17. 745 с.
6. Крамар Ю. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя. Луцьк, 2015. 404 с.
7. Gołdyn P. Administracja szkolna na Wołyniu w dwudziestoleciu międzywojennym. *Волинь у європейському геополітичному та культурному просторі: вибрані питання*. Одеса, 2021. С. 228–244.
8. Dziennik Urzędowy Kuratorjum Okręgu Szkolnego Wołyńskiego. R. 7. Równe, 1930. Nr 3 (marzec). 96 s.
9. Mędrzecki W. Województwo wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych społecznych i politycznych. Wrocław etc., 1988. 202 s.
10. Okólnik Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w sprawie oświaty pozaszkolnej. *Dziennik Urzędowy Kuratorjum Okręgu Szkolnego Wołyńskiego*. R. 2. Równe, 1925. Nr 10 (listopad). 314 s.
11. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1926. T. XXIII. 252 s.
12. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 8 lutego 1938 r. w sprawie zmiany rozporządzenia z dnia 14 lipca 1933 r. o podziale okręgów szkolnych na obwody szkolne. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, 1938. Nr 12. Poz. 85.
13. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 4 lipca 1933 r. o podziale okręgów szkolnych na obwody szkolne. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, 1933. Nr 61. Poz. 459.
14. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 7 lipca 1932 r. o okręgach szkolnych. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, 1932. Nr 63. Poz. 589.
15. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 4 lipca 1933 r. o organizacji obwodowych władz szkolnych. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, 1933. Nr 50. Poz. 389.
16. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11 lutego 1924 r. w przedmiocie organizacji władz administracyjnych II instancji. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, 1924. Nr 21. Poz. 225.
17. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 15 maja 1937 r. o okręgach szkolnych. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, 1937. Nr 39. Poz. 302.
18. Serafin T. Władze szkolne w latach 1917/18–1937/38: zbiór ustaw, dekretów, rozporządzeń, ókólników i zarządzeń dotyczących ustroju i organizacji władz szkolnych Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1938. 279 s.

19. Śliwiński F. Organizacja władz szkolnych i szkolnictwa wszystkich stopni w Polsce odrodzonej. Podręcznik dla kandydatów do zawodu nauczycielskiego. Wyd. 2. Lwów ; Warszawa, 1929. 208 s.
20. Sozański J. Dziesięciolecie szkolnictwa kresowego. *Ziemia Wołyńska*. Łuck, 1928. Nr 23. 12 s.
21. Ustawa z dnia 4 czerwca 1920 r. o tymczasowym ustroju władz szkolnych. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, 1920. Nr 50. Poz. 304.
22. Ustawa z dnia 9 października 1923 r. o uposażeniu funkcjonarjuszów państwowych i wojska. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, 1923. Nr 116. Poz. 924.
23. Ustrój władz szkolnych Okręgu Szkolnego Wołyńskiego. *Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Wołyńskiego*. Równe, 1924. Nr 1. 66 s.
24. Wołyń : tygodnik społeczny, polityczny i gospodarczy. R. 2. Kostopol, 1934. Nr. 27 (79). 12 s.

References:

1. Aleksiiievets L. M. Osvitnii chynnyk u konteksti polskoho natsionalno-derzhavnogo vidrodzhennia 1918–1926. Ukraina–Ievropa–Svit : Mizhnarodnyi nauk. zb. – Seria : Istoriiia, mizhnarodni vidnosyny. Ternopil, 2011. Vyp. 8. S. 115–119.
2. Gołdyn P. Administracja szkolna na Wołyniu w dwudziestoleciu międzywojennym. Volyn u yevropeiskomu heopolitychnomu ta kulturnomu prostori: vybrani pytannia. Odesa, 2021. S. 228–244.
3. Kramar Yu. Zakhidna Volyn 1921–1939 rr.: natsionalno-kulturne ta relihiine zhyttia : monohrafiia. Lutsk, 2015. 404 s.
4. Mędrzecki W. Województwo wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych społecznych i politycznych. Wrocław etc., 1988. 202 s.
5. Serafin T. Władze szkolne w latach 1917/18–1937/38: zbiór ustaw, dekretów, rozporządzeń, ókólnikow i zarządzeń dotyczących ustroju i organizacji władz szkolnych Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1938. 279 s.
6. Śliwiński F. Organizacja władz szkolnych i szkolnictwa wszystkich stopni w Polsce odrodzonej. Podręcznik dla kandydatów do zawodu nauczycielskiego. Wyd. 2. Lwów ; Warszawa, 1929. 208 s.
7. Sozański J. Dziesięciolecie szkolnictwa kresowego. *Ziemia Wołyńska*. Łuck, 1928. Nr 23. 12 s.
8. Volontyr O. O. Formuvannia orhaniv polskoï derzhavnoi administratsii na Volyni (1919–1921). Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia. Kyiv, 2013. Vyp. 3 (116). S. 10–13.

Отримано: 31.01.2024.

Прорецензовано: 09.02.2024.

Прийнято до друку: 20.02.2024.

e-mail: trofymovych@hotmail.com

l.trofymovych@hotmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2024-35-130-138

Трофимович В., Трофимович Л. З історії підтримки закордонними центрами ОУН опозиційного руху в УРСР у 1970-ті роки. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого, 2024. Вип. 35. С. 130–138.

УДК: 94(477)«19»

Володимир Трофимович, Лілія Трофимович

З ІСТОРІЇ ПІДТРИМКИ ЗАКОРДОННИМИ ЦЕНТРАМИ ОУН ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ В УРСР У 1970-ТІ РОКИ

На основі численного фактичного матеріалу, значна частина якого уперше введена у науковий обіг, автори проаналізували налагодження закордонними центрами Організації українських націоналістів контактів із представниками опозиційного руху в УРСР у 1970-ті рр. Розкрили зміст, форми, особливості підтримки закордонними українськими організаціями опозиційно налаштованих до радянського режиму осіб у республіці. Показали її вплив на розвиток дисидентського руху. З'ясували діяльність органів державної безпеки УРСР, спрямовану на перешкодження вищевказаних контактів і дискредитацію закордонних центрів ОУН та представників опозиційного руху.

Ключові слова: закордонні центри ОУН, опозиційний рух, туристи, КДБ, українські націоналісти.

Volodymyr Trofymovych, Liliya Trofymovych

FROM THE HISTORY OF THE SUPPORT OF THE OPPOSITION MOVEMENT IN THE UKRAINIAN SSR BY THE FOREIGN CENTERS OF THE OUN IN THE 1970S

Based on numerous factual materials, much of which has been introduced to scientific use for the first time, the authors attempted to characterize the ways in which foreign OUN centers established contacts with the opposition movement in the Ukrainian SSR in order to provide it with material, moral, and ideological support, as well as to obtain materials and information about the persecution of dissidents and human rights violations from its representatives, which were banned by communist censorship, for use in anti-Soviet propaganda. The article shows that tourist travel became an extremely important channel of contact between the OUN's foreign centers and the opposition intelligentsia in the Ukrainian SSR. For example, in 1970–1972, about 200 thousand foreign tourists visited the republic. Of these, 10,000 were of Ukrainian origin. The number of the latter was constantly growing. In 1973 there were already 4,873, in 1974 – 5,743, and in 1975 – 6,626.

Now relying on the creative intelligentsia and the younger generation-"humanitarians and intellectuals" – Ukrainian organizations abroad contributed to the development and strengthening of dissidence in Ukraine, bringing the time of its independence closer. The KGB authorities, in turn, hindered these contacts in every way possible, making great efforts to discredit foreign OUN organizations and individuals opposed to the Soviet regime in the Ukrainian SSR.

Keywords: OUN foreign centers, opposition movement, tourists, KGB, Ukrainian nationalists.

У 1970-ті роки мережа закордонних центрів Організації українських націоналістів будувалась, як і в попередній період, за територіальним принципом, охоплюючи 12 держав і налічуючи понад півсотні тисяч членів. Закордонне представництво Української головної визвольної ради (ЗП УГВР) змогло сформувати тривкий осередок у США, а ОУН-солідаристи (ОУН(с)) посіли провідне місце серед української діаспори у Франції. Однак першість утримували Закордонні частини (ЗЧ) ОУН, міцні Теренові проводи яких функціонували в Австрії, Бельгії, Великобританії, Канаді, США, Франції, ФРН [1, с. 115].

Ще у попереднє десятиліття оунівські закордонні центри вирішили відкинути спроби відродити український національно-визвольний рух, покладаючись на колишніх учасників повстанського підпілля. Головна надія тепер була на творчу інтелігенцію і молоде покоління – «гуманітарників та інтелектуалів». З цього приводу, виступаючи 27 серпня 1970 р. на VII Великому Зборі українських

націоналістів ОУН(с) (Лондон), референт Крайового зв'язку Ярослав Гайвас наголосив: «Зараз в Україні діють групи і окремі елементи без впливу з ОУН, проте вони водночас є наріжним каменем нашої організації, і потрібно тільки вміло їх використовувати» [3, с. 202].

«Тези VII Великого Збору Українських Націоналістів – 1970 рік» констатували перехід дисидентського руху в УРСР на якісно новий рівень розвитку. Так, у розділі «Становище в Україні» зазначалося: «Минуле десятиліття шістдесятих років пройшло на Україні під знаком приходу нової, молодшої генерації. Генерації новаторів, яка залишила вагомий знак на різних ділянках життя в УРСР – від культурних починаючи, йдучи через економічні і на виразних вимогах політичного характеру – кінчаючи. Створюючи, поширюючи й поглиблюючи духовний і політичний фермент, ця генерація ступила в сімдесяті роки нашого десятиліття, як рух опору проти панівної влади й російського імперіалізму й колоніалізму. Нові віяння на Україні, які уособлюють в собі цілий рух супротиву, є дуже широкого діапазону. Це не один, виразно сформований струм, але широко розлиті течії. Починаючи на одному полюсі новаторством в літературі, новим непартійним з'ясуванням минулого чи сучасного, вони, ці течії, проявляють себе на другому полюсі вимогами політичного характеру, включно до висування вимоги виходу України зі складу СРСР, закладання політичних таємних гуртків, писання й поширювання антирадянської політичної літератури» [7, арк. 44–45].

Вагомий внесок у вивчення опозиційного руху в УРСР у вказаний період здійснили О. Бажан, В. В'ятрович, Б. Захаров, Г. Касьянов, А. Русначенко та інші. Окремі аспекти діяльності оунівських закордонних центрів у 1970-х рр. висвітлили у своїх працях Я. Антонюк, Г. Биструхін, Д. Веденєєв та інші автори. Проте тема даної статті вказаними вище дослідниками, за окремими винятками, не розглядалася.

Проаналізувавши насамперед матеріали архівних фондів, автори здійснили спробу розкрити зміст, форми, специфіку підтримки закордонними центрами ОУН опозиційного руху в УРСР у зазначений період.

Згідно матеріалів органів КДБ УРСР, для організації випуску нелегального журналу «Український вісник» і передачі його фільмованих текстів на Захід закордонними центрами ОУН було виділено 40 тисяч крон. Після обміну з цих коштів В'ячеславу Чорноволу вручили 100 крб. та магнітофон. Іван Гель отримав 600 крб. від громадян США І. Попович та Е. Гель у вигляді матеріальної допомоги. Під час відвідування у 1971 р. Києва Христина Голод з Канади витратила на подарунки дисидентам 600 доларів. Зокрема, вона передала Стефанії Шабатурі фотоапарат «Мінокс». Матеріально «самвидаву» допомагав громадянин Франції Василь Мулик і підданий Великобританії Мирослав Шкандир. Громадянка Бразилії Віра Вовк-Селянська передала в 1970 р. Надії Світличній фотоапарат «Кодак», а Івану Дзюбі – друкарську машинку [11, арк. 214]. Від громадянки Канади Ганни Ключко-Франко Іван Світличний отримав 300 крб. для «суспільних потреб» [12, арк. 176].

Для сім'ї загиблого Провідника ОУН і Головного Командира УПА Романа Шухевича у 1971 р. з-за кордону надійшло 380 американських доларів та 300 британських фунтів. Його сину Юрію, який щойно звільнився з в'язниці, діаспора виділила 4 тисячі доларів для придбання квартири [11, арк. 214].

Ярослава Стецько 17 листопада 1971 р. на з'їзді прибічників Антибільшовицького Блоку Народів (АБН) закликала направити до Москви групу адвокатів із завданням домогтися звільнення Катерини Зарицької [8, арк. 216].

Закордонні центри ОУН через громадян США, Канади, Великобританії, ФРН та інших країн регулярно надсилали дисидентам речові посилки вартістю від 300 до 1200 крб. кожна. Співробітники КДБ зафіксували, що за останні три роки фігурантам справи «Блок» надійшло 115 посилок. У трьох із них знаходилися друкарські машинки [12, арк. 176]. Виручені від реалізації посилок гроші йшли на організаційні витрати: поїздки в інші регіони, придбання матеріалу для друку, оплату праці друкарок, створення фонду допомоги засудженим за антирадянську діяльність та їхнім сім'ям [11, арк. 252–253].

За даними КДБ, упродовж 1971–1973 рр. мешканцями УРСР із закордону було отримано посилок на суму близько 129 млн крб., оформлено спадщини та дарчих на 10 млн, а також автомобілів – на 7 млн. Загальна їх кількість постійно зростала. Якщо у 1971 р. 80 830 осіб отримали 190 523 посилки, то через два роки уже нарахували 100 700 осіб та 235 869 посилок. Найбільша їх кількість припадала на Тернопільську – 82 млн крб., Закарпатську – 9 млн крб., Львівську – 7 млн крб. області. З поміж 1600 автомобілів, оформлених іноземцями у якості подарунків, до Львівської обл. прибуло

460, Тернопільської – 430, Івано-Франківської – 216, Закарпатської – 147. Таким чином, переважна частина посилок і дарунків, які надходили з-за кордону, припадала на західні області УРСР. Серед отримувачів цієї допомоги органи КДБ нараховували 1806 колишніх оунівців та «бандпосібників». Зокрема, закордонні посилки від родичів отримували: референт СБ ЗЧ ОУН Мирон Матвієйко, заступник референта пропаганди Проводу ОУН Василь Дишкант, головний суддя ОУН Володимир Горбовий, зв'язкові Провідника ОУН «Тараса Чупринки» – Катерина Зарицька та Ганна Дідик, сім'я Юрія Шухевича – сина Провідника ОУН [26, арк. 77–79].

Згідно даних органів держбезпеки, лише у Львівській обл. впродовж 1974 р. із країн Заходу прибуло 44 тисяч посилок, 1975 р. – 42 тисячі, а 1976 р. – 51 431 на суму понад 8,5 млн крб. Їх отримали 192 особи, які повернулись із спецпоселення: 74 колишніх учасників ОУН та УПА; 70 «бандпосібників»; 48 «сектантів». Наприклад, дружина Юрія Шухевича – Наталія Березинська впродовж 1975 року отримала 13 посилок, а наступного – автомобіль «Жигулі». Загалом упродовж 1974–1976 рр. мешканцями Львівської обл. було оформлено, як подарунки із закордону, 448 автомобілів. Із них 35 отримали колишні учасники ОУН та УПА [30, арк. 32].

У лютому 1972 р. в Нью-Йорку відбулося засідання ЗП УГВР. Під час виступу член політичної ради ОУН (за кордоном) Анатолій Камінський заявив, що арешти дисидентів в УРСР є сигналом повернення Москви до «сталінізму». Вони свідчать про появу «молодої генерації, вихованої в дусі комунізму, яка в умовах комунізму бореться за права України, гарантовані конституцією» [14, арк. 214].

На адресу КДБ УРСР надійшов із Великобританії лист із «резолуцією протесту» від Спільки Української Молоді (СУМ), яка перебувала під впливом ЗЧ ОУН. У ньому повідомлялося, що 11 червня 1972 р. в Манчестері відбулися збори, на яких піднімалося питання про посилення русифікації в УРСР, нищення історичних та культурних пам'яток, переслідування Української Автокефальної Церкви та Української Католицької Церкви. Вимагалось створення при ООН спеціальної комісії для розслідування зазначеного. Засуджувалися масові арешти української інтелігенції. Перелічувалося 39 осіб. Серед них: Зіновій Антонюк, Олесь Бердник, В'ячеслав Чорновіл, Зіновія Франко, Григорій Чубай, Іван Дзюба, Анатолій Лупинос, Михайло Осадчий, Стефанія Гулик, Леонід Плющ, Іван Гель, Леонід Селезенко та інші [17, арк. 72–76].

Стаття Василя Стуса «Боягузтво – інше ім'я підлості» вийшла 4 та 11 травня 1969 р. в газеті ЗЧ ОУН «Шлях перемоги» [13, арк. 52]. У лютому 1972 р. в останній була надрукована стаття Івана Світличного про Лесю Українку під назвою «Криця не ржавіє» [15, арк. 151].

Під час XI конгресу «Українського конгресового комітету Америки», що відбувся 8 жовтня 1972 р. в Нью-Йорку, обговорювалася можливість висування від імені «Всесвітнього конгресу вільних українців» у кандидати на здобуття Нобелівської премії Валентина Мороза [21, арк. 218].

Колишній учасник ОУН із Житомирської обл. Д. Солтис заявив стосовно припинення війни у В'єтнамі: «Руйнується мрія війни між СРСР та США. Створення Самостійної України знову доведеться відкласти на невизначений термін» [22, арк. 312].

У повідомленні УКДБ УРСР від 30 червня 1973 р. зазначалося, що закордонні центри ОУН активізували матеріальну підтримку своїх прибічників шляхом надсилання посилок із дефіцитними речами. Наприклад, у Івано-Франківській обл. такі «дарунки» із США, Канади та ФРН отримували 29 родин колишніх учасників ОУН та УПА [24, арк. 49–50].

На початку квітня 1974 р. ЗП УГВР повідомило, що нелегальним шляхом, через «самвидав», на Захід було передано звернення до ООН 17-х осіб, арештованих у різний час на території України, Кавказу та Прибалтики. Серед підписантів були в'язні виправно-трудова закладів Мордовської АРСР та Пермської обл., колишні учасники ОУН та УПА – Володимир Глива, Дмитро Пилип'як, Іван Покровський, Олексій Степанюк, Андрій Турик, а також звільнений у 1973 р. Іван Ільчук. У ньому вимагалось: забезпечити запровадження у республіках СРСР національних мов як державних; розширення їхнього суверенітету у сфері міжнародних відносин та оборони; передати контроль над місцевою промисловістю [25, арк. 310].

Надзвичайно важливим каналом контактів закордонних центрів ОУН із опозиційною інтелігенцією в УРСР стали туристичні подорожі. «Наразі найбільш активним центром діяльності українських націоналістів проти УРСР є центр у США, – вказувалось у спеціальному повідомленні КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ 18 листопада 1970 р. – Зацікавлені в цьому американці. Більшість матеріалів з України вивозять американські та канадські туристи, які відвідують СРСР, при цьому нібито часто

для цих цілей використовуються люди, яких радянська влада приймає за «прогресистів». Частина матеріалів доставляється з УРСР за кордон за допомогою американського посольства в Москві» [3, с. 203–204].

Упродовж 1970–1972 рр. республіку відвідало близько 200 тисяч іноземних туристів. Із них 10 тисяч мали українське походження. Кількість останніх постійно зростала. У 1973 р. їх вже було 4873 особи, у 1974 р. – 5734, у 1975 р. – 6626 осіб. Під виглядом цих туристичних груп ЗЧ ОУН надсилали емісарів [1, с. 119; 19, арк. 144].

1 липня 1970 р. на територію УРСР приїхала група 18-ти автотуристів із м. Чикаго (США) на чолі з викладачем російської мови школи Святого Ігнація – 58-річним Морісом Маєром. За даними органів держбезпеки, відвідуючи Львів, Чернівці та Київ, частина із них нібито поширювала серед населення порнографічні видання. Важко сказати, наскільки цей факт відповідав істині. Однак, саме за цим звинуваченням учасники згаданої групи були затримані у Львові. Особливу увагу співробітників КДБ привернув 20-річний студент підготовчих курсів медичного факультету Північно-Західного Чиказького університету Данило Григорчук. Було встановлено, що відвідуючи Київ, за сприяння керівника оркестру столичного ресторану «Наталка», 31-річного Вадима Смогителя він зустрічався із дисидентом Іваном Світличним. На прощання той передав студенту фото із підписом «Чиказьким побратимам – маю надію побачити Ваш курінь», а також рукописи. Усе це кадебісти виявили при обшуку останнього. На допиті Д. Григорчук розповів, що напередодні виїзду до УРСР зустрічався із представником осередку ОУН у Чикаго. Від нього отримав завдання зібрати політичну інформацію із низки питань. На основі бесід із В. Смогителем та І. Світличним американець зробив наступні висновки: «Промова Брежнєва нікого не торкнула. Караванського обвинувачували за те, що він писав листи з ув'язнення. Богдан Горинь живе за 60 км від Львова, бо йому не дозволяють жити у місті. Дзюбу не переслідували. Стаття Сверстюка «Котляревський сміється» має велику літературну вартість. Захальна література є. Демократичний рух – явище не лише українське, а всерадянське». На вимогу радянської влади 8 липня 1970 р. група туристів із США покинула територію СРСР [5, арк. 18–20].

У повідомленні КДБ УРСР від 25 червня 1971 р. вказувалося, що СУМ активізувала засилання на територію УРСР своїх емісарів під виглядом туристів. Особливо велика їх кількість очікувалася на 1972 р., коли в Мюнхені відбудуватимуться Олімпійські ігри [6, арк. 164–165].

У 1970 р. радянські спецслужби виявили 12 ліній зв'язку між «українськими націоналістами» УРСР та закордонними центрами – ЗЧ ОУН, ОУН(с) і ЗП УГВР. Було арештовано сім іноземних туристів українського походження, які виконували функції зв'язкових. Головними завданнями, які вони у цей час ставили перед собою, були передача матеріальної допомоги колишнім оунівцям та їх сім'ям, отримання для видання за кордоном різноманітних антирадянських творів «самвидаву», налагодження збору політичної інформації [1, с. 119]. Так, увагу співробітників КДБ привернула група американських туристів українського походження, які 13–17 червня 1971 р. відвідували Київ – Ганна й Роман Процики, Мері Фесіо та Стівен Осадець. За агентурними даними, вони належали до Спілки Української Молоді. Роман Процик цікавився «самвидавом». Намагався роздобути 5-й випуск «Українського вісника» та познайомитися з Іваном Дзюбою і В'ячеславом Чорноволом [6, арк. 165–166]. В результаті проведених агентурно-оперативних заходів антирадянську діяльність іноземних туристів було задокументовано, а їх самих випроваджено з країни.

7 січня 1972 р. в Києві органами держбезпеки було затримано, а через три дні арештовано іноземного туриста, громадянина Бельгії, студента 3-го курсу Лювєнського католицького університету, 25-річного Ярослава Добоша. Свого часу останній закінчив Папську українську малу семінарію святого Йосафата, навчався у Великій українській семінарії у Ватикані. Член Спілки Української Молоді, секретар Головної управи Українського Допомогового Комітету Бельгії, член редколегії журналу «Авангард», з осені 1973 р. очолював Крайову управу СУМ Бельгії. До речі, його батько походив із Самбірщини [21, арк. 223]. Під час допиту він зізнався, що прибув до УРСР за завданням члена провладу ЗЧ ОУН Омеляна Ковалю та благословення кардинала Йосипа Сліпого. Воно полягало у відданні в Києві та Львові дисидентів: Івана Світличного, Леоніда Селезенка, Зиновії Франко, Ганни Коцурової, Стефанії Гулик та інших. Отриманні від них інформації, яку можна було б використати у пропагандистській боротьбі з СРСР. Наданні їм матеріальної допомоги. Повідомити, що закордонні осередки ОУН не припиняють боротьби [15, арк. 26–27].

Для виконання завдання Я. Добош отримав від О. Ковалю 25000 бельгійських франків і 150 американських доларів. Номери телефонів, паролі, прізвища та адреси вивчив напам'ять. Крім того, пройшов інструктаж із дотримання конспірації. Виконуючи завдання, 27 грудня 1971 р. вилетів літаком із Брюсселя до Праги. Того ж дня потягом, який прямував до Москви, відправився до столиці УРСР. Прибувши до Києва, зняв номер у готелі «Дніпро» та впродовж 29–31 грудня зустрівся з Зиновією Франко, Іваном Світличним, Леонідом Селезенком та іншими. Вони обговорили політичну ситуацію в Україні, переслідування творчої інтелігенції. Розглянули обставини арешту Ніни Строкатої та Валентина Мороза [13, арк. 176]. Крім того, Л. Селезенко передав бельгійцю фотоплівку роботи С. Караванського «Словник українських рим», а З. Франко – шостий номер «Українського вісника» [1, с. 119; 10, арк. 113–114; 13, арк. 176].

2 січня 1972 р. Я. Добош вирушив до галицької столиці, де оселився в готелі «Інтурист». Наступного дня на квартирі за адресою: вул. Декарта, 5 він зустрівся зі Стефанією Гулик. Через два дні виїхав зі Львова. На прикордонному пункті Чоп у нього було проведено обшук. Серед особистих речей виявили фотоплівку з другою частиною роботи С. Караванського «Словник українських рим», фотографії дисидентів В. Мороза й В. Стуса, лист від Л. Селезенка до громадянки Канади Тетяни Ткаченко та інше [3, с. 220–221; 12, арк. 143–144]. 20 січня йому пред'явили звинувачення за ст. 57 КК УРСР (проведення політичного шпигунства). За цей час Міністерство закордонних справ Бельгії тричі зверталось до радянської влади з проханням повернення їхнього підданого додому [10, арк. 330; 15, арк. 19].

27 березня третій секретар посольства Бельгії в Москві де Грюбен і консул Арналстен відвідали ув'язненого у Львові Я. Добоша. Під час 45-хвилинної зустрічі вони цікавилися побутовими умовами утримання. Зокрема, чи той не потребує матеріальної допомоги, чи має зв'язок із родиною. Я. Добош відповів, що перебуває у загальній камері, почуває себе добре, жодних листів від рідних не отримував. Після цього Арналстен попросив дозволу задати питання, чи в'язень визнає себе винним. Однак, йому це заборонили. Тоді він запитав арештованого, чи має той силу волі. Останній відповів ствердно. Наприкінці розмови дипломати повідомили в'язню, що його батько найняв у Бельгії адвоката, який у випадку надання дозволу радянською стороною буде присутнім на процесі. Крім того, Я. Добош виявив бажання, щоб на суді був присутнім представник посольства Бельгії [12, арк. 345–346].

25 травня арештований написав листа до Президії Верховної Ради СРСР із проханням про помилування. У ньому зазначалося: «Я, підданий Бельгії, Ярослав Добош, з дитинства виховувався в українській семінарії в Римі, а після повернення до Бельгії потрапив до середовища українських націоналістів. Це було причиною того, що я виховувався в антирадянському дусі... На слідстві я побачив гуманне відношення до мене і зрозумів, що здійснив злочин проти Радянської влади та народу. Добре розуміючи це все, я правдиво і чистосердечно розповів на допитах про свою ворожу діяльність проти СРСР. Я прошу Радянський уряд прийняти стосовно моєї справи гуманне рішення – помилувати, враховуючи мою молодість та чистосердечне зізнання. Я запевняю Радянський уряд, що ніколи у своєму житті не буду проводити антирадянської діяльності» [15, арк. 310–311].

Ситуацію з Я. Добошем органи КДБ вирішили використати з пропагандистською метою. Передбачалося, що публічне покаяння емісара ЗЧ ОУН посилить розкол у середовищі українських націоналістів за кордоном. Окрім того, зірве проведення у серпні 1972 р. Всесвітнього з'їзду СУМ під час XX Олімпійських ігор у Мюнхені [13, арк. 15–16].

31 травня 1972 р. у Львові було організовано інсценовану кадебістами пробну прес-конференцію за участі бельгійця. На ній були присутні кореспонденти республіканських газет і журналів, радіо та телебачення, представники виробничих колективів, творчих союзів і громадських організацій. Загалом у залі знаходилося більше 100 осіб. У промові Я. Добош засудив свою антирадянську діяльність і просив про помилування. На поставлені питання відповідав чітко та змістовно. Хід конференції фіксувався на кіно- та магнітоплівки [15, арк. 334–337].

Максимально використавши в ідеологічних, політичних і оперативних цілях, 2 червня Я. Добошу оголосили указ Президії Верховної Ради СРСР про звільнення від кримінальної відповідальності за скоєні злочини. Того ж дня в Києві розпочалася головна прес-конференція за його участі. Її організатори ставили перед собою наступні завдання:

« – викрити перед радянською і світовою громадськістю ворожу антирадянську діяльність злочинної української націоналістичної організації ЗЧ ОУН-бандерівців, що діє під керівництвом спеціальних служб противника;

– напередодні т. зв. 5-го з'їзду ЗЧ ОУН скомпрометувати бандерівських ватажків (у тому числі Омеляна Ковалю) перед українською еміграцією;

– інформувати громадськість про окремі факти злочинних зв'язків із ЗЧ ОУН деяких націоналістично налаштованих осіб, які проживають в Україні і намагаються вести ворожу діяльність» [3, с. 231].

На конференції Я. Добош озвучив текст, який від нього вимагали органи КДБ. Заявив, що заплатив за надання інформації Івану Світличному, Зиновії Франко та Ганні Коцурові по 50 крб., а Стефанії Гулик – 30 [15, арк. 19–28].

Отже, комуністична пропаганда, на думку В. В'ятровича, отримала змогу показати опозиціонерів як «націоналістичних найманців» і «запроданців капіталістичного Заходу» [4, с. 414]. На запитання від кореспондента радянської преси про враження від перебування в УРСР Я. Добош відповів: «Я дуже шкодую, що мав обмежений час для знайомства з Радянською Україною, а силою обставин був позбавлений можливості зустрічатися з дійсними представниками українського народу. Але навіть за цей короткий відрізок часу моїх вражень досить, щоб впевнитись в тому, що я раніше нічого не знав про Україну, бо перебував під впливом брехливих вигадок націоналістичних ватажків, які вперто дурманяють голови українській молоді з середовища еміграції про радянську дійсність, про справжнє життя українського народу». Після закінчення конференції Я. Добош вилетів літаком з Києва до Москви. Звідти наступного дня вирушив додому [15, арк. 29–30, 338].

5 червня він у інтерв'ю бельгійській пресі заявив, що є «жертвою провокації». Наприкінці вересня того ж року відправив міжнародною поштою заяву на адресу Президії Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР, Верховного суду УРСР та Прокуратури УРСР. У ній наголошував, що свідчив проти І. Світличного та інших дисидентів під тиском. Вимагав звільнити безневинно арештованих діячів української культури [20, арк. 291–292].

Варто зазначити, що результати «справи Добоша» мали катастрофічні наслідки для українського опозиційного руху. Протягом 1972 р. у республіці було заарештовано близько 100 осіб, 89 з яких були засуджені за антирадянську діяльність на 7 років таборів і 5 років заслання [2, с. 209; 4, с. 414].

Крім того, цей випадок посилив критику тактики ЗЧ ОУН зі сторони ЗП УГВР, ОУН(з), «мельниківців» та інших. На думку Слави Стецько, арешти, спеціально здійснені КДБ у цей період, були провокацією з метою зриву об'єднання націоналістичних організацій [19, арк. 157].

Українська націоналістична преса доволі гостро критикувала дії Я. Добоша. Так, газета «Свобода» (США) від 6 липня 1972 р. інформувала: «Молодий чоловік, вихований в умовах Заходу, що охороняється паспортом західної держави, легковажно їде в Україну, щоб встановити контакти із людьми, які там стоять в «інтелектуальній опозиції». І хоча у в'язниці до нього поставились поблажливо, він у всьому зізнався, погіршуючи становище тих, з ким зустрічався. Потім у вільному світі, розповідаючи для самореклами про ці секретні зустрічі в Києві та Львові, він ще раз їх звинувачує» [3, с. 255–256].

Слід зауважити, що попри драматичний випадок із Я. Добошем, туристичний шлях скерування кур'єрів у республіку продовжував функціонувати і надалі.

Так, 28 травня 1972 р. через КПП «Шегині» до СРСР в'їхала група канадських автотуристів. Їхній маршрут пролягав містами Львів – Київ – Москва – Київ – Запоріжжя – Ялта – Харків – Київ – Вінниця – Чернівці – КПП «Леушени». До складу групи входили: Альберт та Ольга Качковські, Дмитро та Соня Ципівники, Степан та Роман Франки, а також четверо дітей. Зокрема, А. Качковський був ректором інституту ім. П. Могилы (м. Саскатун), де навчалися члени СУМ Канади, а його дружина – викладачка цього вишу, редакторка журналу «Тема». Внаслідок зібраних співробітниками КДБ свідчень було доведено факти проведення згаданими іноземцями антирадянської пропаганди. На основі цього КДБ УРСР звернувся до свого керівництва в Москві з пропозицією анулювання туристичній групі віз та випровадження за межі країни. Зранку 16 червня 1972 р. агентство «Інтурист» повідомило канадцам, що тур їм перерваний та у найближчий час вони повинні покинути УРСР через пункт виїзду КПП «Порубне». Наприкінці кадебісти провели з ними бесіду, з'ясувавши, що усі вони належать до українських націоналістичних організацій. Тому даний випадок було вирішено висвітлити в обласній та республіканській пресі [16, арк. 203–206].

Згідно повідомлення КДБ УРСР, упродовж 7–22 липня 1972 р. в містах Ужгород, Львів, Київ, Полтава і Харків перебувала група із 17-ти туристів – громадян США. Керував нею 21-річний Тарас Лончина. Радянським спецслужбам вдалося встановити, що у частини туристів українського

походження батьки мали зв'язок із підпіллям ОУН та УПА. На основі цих свідчень за антидержавну агітацію було затримано 19-річних Ігоря Мірчука, Єндрю Карка та 22-річну Ольгу Кузик. Під час допитів перший зізнався, що є референтом пропаганди осередку СУМ у м. Філадельфія. Далі у присутності кореспондентів газет «Молодь України» та «Вечірній Київ» їм повідомили про заборону в'їзду до країни. Головне управління зі справ іноземного туризму при Раді міністрів СРСР надіслало до Чикаго протест туристичній фірмі «Ковбаснюк тревел ейдженсі». Після цього американські туристи вилетіли до Праги [18, арк. 17–18].

5 лютого 1972 р. на адресу перекладача з Києва Г. Кочури надійшов лист із Парижа від Андрія Жуковського – референта із вивчення сучасного становища на Україні, члена ПУН ОУН(с). У ньому повідомлялося, що від імені президента Інституту слов'янських студій той буде запрошений у травні цього року для читання лекцій про українські переклади французької літератури. Насправді А. Жуковського цікавила інформація щодо арештів органами КДБ фігурантів справи «Блок» [11, арк. 162].

Упродовж 15–28 липня 1972 р. у складі туристичної групи Київ відвідував громадянин США, редактор газети «Українські вісті» Юрій Косач. За даними КДБ, дійсною ціллю його візиту була зустріч із внучкою Івана Франка – Вірою Франко¹ та обговорення подальшого одруження з нею. Враховуючи те, що знаходячись за кордоном, вона могла б виступати з антирадянськими закликами, було вирішено зашкодити цьому. Спецслужби викрали сумочку Віри, в якій зберігався її паспорт та листи від Ю. Косача [18, арк. 151–152]. Водночас Юрію направили компрометуючі В. Франко матеріали про факти «аферизму з метою наживи». Зокрема про нібито її участь у спекуляціях квартирами й автомобілями, продаж іноземцям старих речей, які начебто належали її діду, обмін на дефіцитний одяг землі з могили Івана Франка. Після цього Ю. Косач категорично відмовився одружуватися з нею та 31 липня, через Москву, повернувся до Нью-Йорка [17, арк. 220–221; 18, арк. 152].

21 березня 1973 р. Київ відвідала група канадських старшокласників на чолі із їхніми вчителями – Джимом Рентоном, Фредом Віллером та Мері Ламбер. Вони активно спілкувалися із радянською молоддю столиці. Запитували їх про свободу слова. Роздавали значки із зображеннями жовто-блакитних кленових листків та написами «Усміхайтесь! Ми любимо Україну!». На основі цих даних 23 березня керівників туристичної групи попередили про недопустимість таких дій та необхідність покинути територію СРСР [23, арк. 167].

Упродовж 21–30 березня 1975 р. у республіці перебувала канадська туристична група (162 особи українського походження) – учні старших класів і вчителі середніх шкіл. До її складу входив емісар ЗЧ ОУН 17-річний Лев Фіголь. 29 березня він передав у Львові особі, котра, як виявилось згодом, була агентом КДБ «Крилатим», 1500 крб., пару черевиків, у яких знаходилося 10 мікроплівок з матеріалами Четвертого з'їзду ЗЧ ОУН, а також інструкцію про нові способи зв'язку. У переданих документах відмічалось, що на сучасному етапі «генеральною лінією боротьби за звільнення України є активна оборона нації. Необхідність залучення різних верств суспільства, в тому числі національно малосвідомих та соціально невдоволених елементів». Проголошувалося гасло «волю та землю» із закликом до розвалу СРСР на самостійні держави. Повідомлялося, що за останній час питання звільнення України лідери ЗЧ ОУН обговорювали з генеральним секретарем СЕАТО, прем'єр-міністром Японії, генералом Франко в Іспанії, політичними діячами Канади – Дефенбейкером та Пірсоном, кількома британськими міністрами, конгресменами, сенаторами та керівниками генерального штабу армії США. Створений у 1974 р. «Фонд оборони України» досягнув 400 тисяч доларів. У бесіді з «Крилатим» Л. Фігель повідомив, що впродовж року групі останнього передадуть іншим кур'єром фотоапарат «Мінокс» та шрифт для друкарської машинки [27, арк. 174–197].

У липні 1976 р. органи КДБ відправили до Монреаля від імені легендарної групи «Крилатого» агента «Миколу», де він зустрівся з керівниками ЗЧ ОУН Олександром Матлою та Ігорем Чабанівським. Вони проінформували «представника» з України про наміри визнати на рівні ООН «український еміграційний уряд». Заявили, що на даному етапі головними ворогами СРСР є Китай та Ізраїль, тому намагаються налагодити з цими країнами якнайширшу співпрацю. Рекомендували

¹ Франко Віра Петрівна, нар. 1923 р. в м. Львів. Внучка Івана Франка. Двоюрідна сестра Зиновії Франко. Виїхала у червні 1940 р. до Німеччини. Згодом переїхала до Відня, де мешкала у свого дядька Петра Ключка, одного із лідерів «гетьманців». Повернулася 17 травня 1941 р. до Львова. Працювала перекладачкою у німецьких офіцерів. Арештована у вересні 1943 р. гестапо. Перебувала у концтаборах Равенсбрук та Цвондау. Звільнена 5 травня 1945 р. американськими військами. Повернулася до Львова. Була арештована та засуджена до 5-ти років заслання. Після звільнення проходила по кількох кримінальних справах «за спекуляцію дефіцитними товарами, автомобілями, квартирами».

зосередитись в Україні на роботі з радянською інтелігенцією. Передбачали, що через десятиліття вона стане рушійною силою нової визвольної боротьби. Організаційну мережу наказували будувати за принципом глибоко законспірованих «трійок», які підтримують між собою зв'язки через «мертві пункти». Радили направляти своїх людей в армію, флот, органи безпеки, державні та партійні установи. Через місяць «Микола» повернувся до Києва [29, арк. 288–291].

Здійснені агентами КДБ візити до Канади переконали керівництво ЗЧ ОУН у існуванні в Україні глибоко законспірованої підпільної мережі. Тому воно зважилося надіслати туди свого емісара. 1 серпня 1977 р. до Львова на спеціально підготовлену квартиру прибув «британський турист», 22-річний Андрій Климчук. Він повідомив «Крилатому», що уповноважений Ярославом Стецьком та Олександром Матлою передати «грипсом» інструкції від ЗЧ ОУН, а також кошти для організації антирадянської діяльності. Під час розмови, яку таємно записували на магнітну плівку, посланець цікавився становищем групи «Крилатого», долею арештованих і засуджених дисидентів. Рекомендував на випадок «провалу» пояснювати їхню зустріч побутовими мотивами. Після цього, згідно оперативного плану, він був арештований співробітниками КДБ. При обшуку у нього виявили дві не проявлені фотоплівки і вмонтовані в чоловічі черевики 10 тис. крб. банкнотами по 100 «рублів». Серед сфотографованих документів, які той перевозив, були: 1) оцінка керівництвом ЗЧ ОУН діяльності «шістдесятників» та трактування проекту нової Конституції СРСР на 16-ти друкованих аркушах; 2) звернення на 7 аркушах ЗЧ ОУН, у рамках Белградської конференції, до керівництва країн Заходу та світової співдружності щодо захисту «національної самостійності поневолених народів СРСР»; 3) стаття радянського дисидента Володимира Буковського «Російські політ'язні Владимирської тюрми стосовно проведення національних референдумів»; 4) заяви щодо українського питання російських, єврейських, польських та інших дисидентів.

Незважаючи на пред'явлені в приміщенні УКДБ Львівської обл. прямі докази обвинувачення, А. Климчук поводить себе спокійно, заперечував провину й відмовився давати будь-які пояснення. Британська туристична група, з якою він прибув, вилетіла 2 серпня 1977 р. зі Львова до Москви. По лінії «Інтуриста» її керівнику було повідомлено, що А. Климчука затримали за порушення режиму перебування іноземців на території СРСР [31, арк. 233–236].

Упродовж 1975–1976 рр. органами КДБ УРСР було виявлено й відправлено за межі СРСР 65 учасників зарубіжних центрів ОУН. Із них 22 емісарів [28, арк. 17]. «Подальша робота у справі «Блок» (у період з листопада 1975 р. по липень 1976 р.), – читаємо у доповідній записці КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про протидію співпраці закордонних центрів ОУН з одностумцями в Україні від 14 серпня 1976 р., – нами будувалася з урахуванням оперативної обстановки, яка характеризується всезростаючою активністю закордонних оунівських центрів, їх прагненням оживити в Україні ворожу діяльність одностумців, налагодити з ними стійкі канали зв'язку для передачі інструкцій і матеріальних субсидій, отримання від них і широкого використання в антирадянській пропаганді різноманітних ворожих документів і наклепницької інформації» [3, с. 335].

В іншому документі органів держбезпеки республіки від 6 березня 1979 р. зазначалося, що зарубіжні центри ОУН зайняті пошуком можливостей додаткового отримання політичної інформації з України, «оскільки після відомих провалів Я. Добоша і А. Климчука канал її надходження через оунівських емісарів по суті паралізований. У зв'язку з цим вирішено ширше вдаватися до послуг іноземців із країн, що розвиваються, які перебувають в СРСР, насамперед журналістів і студентів, для того, щоб «не ставити під удар українців». Комітетом держбезпеки республіки ці дані враховуються у роботі проти закордонних ОУН» [3, с. 363].

Закордонні центри ОУН скеровували кур'єрів-туристів до УРСР до середини 1980-х рр., оскільки з початком горбачовської «перебудови» і «політики гласності» підтримка опозиціонерів стала більш відкритою.

Отже, у 1970-ті роки закордонні центри ОУН вишукували різноманітні шляхи для налагодження стійких контактів із представниками опозиційного руху в УРСР. Надавали останнім матеріальну, ідеологічну, моральну підтримку. Отримували від них заборонені комуністичною цензурою матеріали та інформацію про порушення прав людини, переслідування інакодумців із метою використання їх в антирадянській пропаганді. Роблячи тепер ставку на творчу інтелігенцію і молоде покоління, вони сприяли розвитку та зміцненню дисидентства в Україні, наближаючи час проголошення її незалежності. Своєю чергою, органи держбезпеки всіяко перешкоджали цим контактам, докладали

величезних зусиль для дискредитації зарубіжних оунівських центрів і опозиційно налаштованих до радянського режиму осіб у республіці.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонюк Я., Трофимович В. Протиборство спецслужб закордонних центрів ОУН із КДБ (1960-ті – початок 1990-х рр.). *Український історичний журнал*. 2021. № 3. С. 114–124.
2. Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки: Монографія. Київ, 2007. 568 с.
3. Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.) : Документи і матеріали / Упоряд. В. М. Даниленко. Київ, 2017. 656 с.
4. В'ятрович В. Історія з грифом «секретно». Харків, 2015. 512 с.
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 16. Спр. 0983. 40 арк.
6. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0993. 366 арк.
7. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0994. 355 арк.
8. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0998. 250 арк.
9. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0999. 44 арк.
10. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1003. 369 арк.
11. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1004. 301 арк.
12. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1006. 316 арк.
13. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1007. 355 арк.
14. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1009. 250 арк.
15. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1010. 42 арк.
16. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1011. 304 арк.
17. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1012. 344 арк.
18. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1013. 366 арк.
19. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1014. 306 арк.
20. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1015. 348 арк.
21. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1016. 287 арк.
22. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1019. 342 арк.
23. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1021. 150 арк.
24. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1025. 74 арк.
25. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1034. 340 арк.
26. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1041. 370 арк.
27. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1043. 377 арк.
28. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1052. 140 арк.
29. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. 325 арк.
30. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1060. 335 арк.
31. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1062. 206 арк.

References:

1. Antoniuk Ya, Trofymovych V. Protyborstvo spetssluzhb zakordonnykh tsentriv OUN iz KDB (1960-ti – pochatok 1990-kh rr.). *Ukrainiyskyi istorychnyi zhurnal*. 2021. N 3. S. 114–124.
2. Viedenieiev D., Bystrukhin H. Dvobii bez kompromisiv. Protyborstvo spetspidrozdiliv OUN ta radianskykh syl spetsoperatsii. 1945–1980-ti roky: Monohrafiia. Kyiv, 2007. 568 s.
3. Viatrovych V. Istoriia z hryfom “sekretno”. Kharkiv, 2015. 512 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Атаманенко Віктор – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Близняк Микола – кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Головата Лариса – доктор історичних наук, ст. наук. співробітник Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (м. Львів).

Голубничка-Шленчак Юлія – кандидат історичних наук, директор Музею Бориса Грінченка Київського столичного університету імені Бориса Грінченка (м. Київ).

Кучеров Геннадій – кандидат історичних наук, доцент кафедри інклюзивної освіти, реабілітації та гуманітарних наук НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут» (м. Кам'янець-Подільський).

Лашко Михайло – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Музею Бориса Грінченка Київського столичного університету імені Бориса Грінченка (м. Київ).

Мазурок Роксолана – аспірантка Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Марчук Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Мирош Володимир – аспірант Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Назимок Уляна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Київського столичного університету імені Бориса Грінченка (м. Київ).

Омельчак Тетяна – аспірантка Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Пшеничний Юрій – кандидат історичних наук, завідувач відділу історії Державного історико-культурного заповідника м. Дубно (м. Дубно).

Самойленко Григорій – доктор філологічних наук, професор кафедри літератури, методики її навчання, історії культури та журналістики Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (м. Ніжин).

Скрипник Анатолій – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри інклюзивної освіти, реабілітації та гуманітарних наук НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут» (м. Кам'янець-Подільський).

Смирнов Андрій – доктор історичних наук, професор кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського (м. Острог).

Трофимович Володимир – доктор історичних наук, професор кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Трофимович Лілія – кандидат історичних наук, професор кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів).

Наукове видання

**НАУКОВІ ЗАПИСКИ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»
СЕРІЯ «ІСТОРИЧНІ НАУКИ»**

ВИПУСК 35

Головний редактор *Володимир Трофимович*
Відповідальний за випуск *Андрій Смирнов*
Комп'ютерна верстка *Наталії Крушинської*
Художнє оформлення обкладинки *Катерини Олексійчук*

Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 16,27. Наклад 100 пр. Зам. № 18–24.
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «Times New Roman».

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Виготовлено ФОП Свиначук М. В.
Тел. (+38068) 68 35 800, e-mail: 35800@ukr.net.